AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

NAZİM MUSTAFA

İRƏVAN QUBERNİYASINDA AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI (1918-1920)

Bakı – 2017

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Layihənin rəhbəri və ön sözün müəllifi: **Yaqub Mahmudov**
Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət Mükafatı laureatı

Nazim Mustafa. İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920). Bakı: 2017. – 328 s.

ISBN 978-9952-514-02-5

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2017
© "Elm" nəşriyyatı, 2017

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
təşəbbüsü ilə yazılmışdır.

1918-ci ilin mart-iyul aylarında erməni quldur dəstələri Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazilərində dinc əhaliyə qarşı soyqırımı törətmişlər. Beş ay ərzində 50 mindən çox soydaşımız erməni faşizminin qurbanı olmuşdur. Bakıda, Quba qəzasında, Şamaxıda, Qusarda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Lənkəranda, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında bizə qarşı soyqırımı törədilmişdir.

İLHAM ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Nazim Mustafanın « İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920).» kitabına

ÖN SÖZ

XX əsrdə Azərbaycan xalqı dəfələrlə kütləvi qırğınlara, soyqırımlara, deportasiyalara, repressiyalara məruz qoyulmuşdur. Ermənilərin havadarlarının dəstəyi ilə həyata keçirdikləri soyqırımlarından başlıca məqsədləri müəyyən ərazidə digər bir xalqın varlığına son qoymaq hesabına özlərinə müstəqil dövlət yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Ermənilər, silah gücünə azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirməklə indi Ermənistan Respublikası adlanan ərazidə öz istəklərini reallaşdırmışlar. Tarixdə ilk erməni dövləti Azərbaycan torpaqlarında - keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində yaradılmışdır.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda 1918-1920-ci illərdə ermənilərin İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımlardan bəhs edilir. Bu kitab Azərbaycanın itirilmiş torpaqlarının tarixinin araşdırılması istiqamətində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda aparılan tədqiqatlar nəticəsində ərsəyə gəlmişdir.

İstər Türkiyə, istərsə də Cənubi Qafqaz ərazilərində baş verən bütün faciələrin, qırğınların, soyqırımların bais-

karlarının ermənilərin olması barədə indiyədək bir sıra tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Tarixi faktlar sübut edir ki, uydurma "Böyük Ermənistan" xülyasına qapılan ermənilər həmişə xarici dövlətlərin, missioner təşkilatlarının əllərində alət olmuşlar. "Şərq məsələsi" adlandırılan məsələ isə XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasını parçalamaq istəyən dövlətlər tərəfindən meydana atılmışdı. Öz istəklərinə nail olmaq üçün Qərb dövlətləri Osmanlı təbəəsi olan qeyri-müsəlmanlardan, xüsusilə iç üzlərinə yaxşı bələd olduqları ermənilərdən istifadə etmək siyasəti yeritmişlər. "Erməni məsələsi" isə "Şərq məsələsi"nin tərkib hissəsi kimi, XIX əsrin ikinci yarısında baş verən rus-türk müharibələrindən sonra meydana atılmışdı.

"Erməni məsələsi"nin meydana çıxmasının mayasında da Rusiya, Ingiltərə, Fransa və ABŞ-ın Osmanlı dövlətini parçalamaq siyasəti dayanırdı. Rusiya, hələ imperator I Pyotrun vaxtından etibarən isti dənizlərə çıxmaq, Boğazlara, Balkanlara yiyələnmək siyasətini davam etdirirdi. Ermənilərdən Osmanlı dövlətinə qarşı bir alət kimi istifadə etmək siyasətini yürüdən Rusiya, hələ 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsindən sonra imzalanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İran ərazisindən 40 mindən artıq, 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra imzalanan Ədirnə müqaviləsinə əsasən isə Türkiyə ərazisindən 90 minə yaxın ermənini kütləvi surətdə yenicə işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarına (əsasən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə) köçürmüşdü. Rusiyanın əsas məqsədi İran və Türkiyə sərhədlərində möhkəmləndirilmiş xristian zolağı yaratmaq və həmin

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

dövlətlərə qarşı gələcək işğallarında ermənilərdən yenə də bir vasitə kimi istifadə etməkdən ibarət idi. 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra da Türkiyə ərazisindən xeyli erməni köçürülərək əsasən İrəvan quberniyasının qəzalarında məskunlaşdırılmışdı.

1877-1878-ci illər müharibəsindən sonra imzalanan San-Stefano və Berlin müqavilələrinə əsasən Türkiyə ərazisində kompakt yaşadıqları ərazidə ermənilərə muxtariyyət verilməsi məsələsi meydana çıxmışdı. Qərb dövlətlərinin və Rusiyanın tövsiyəsi və maddi yardımları ilə ermənilər muxtariyyət əldə etmək üçün silahlı dəstələr təşkil etmişdilər. 1885-ci ildə Vanda yaradılan "Armenakan", 1887-ci ildə Cenevrədə yaradılan "Hnçak" və 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılan "Daşnaksutyun" partiyalarının əsas məqsədləri Türkiyə ərazisində kütləvi qırğınlar və terror aktları törətməklə muxtariyyət əldə etməkdən və sonradan həmin ərazilərdə erməni dövlətinin əsasını qoymaqdan ibarət idi. XIX əsrin sonlarında Türkiyə ərazisində baş qaldıran erməni üsyanlarının yatırılmasından sonra 400 mindən artıq erməni Cənubi Qafqaza gələrək, əsasən İrəvan quberniyasının ərazisində məskunlaşmışdı. Bütövlükdə, XX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon ermənin təqribən bir milyonu köçürülüb gətirilmişdi. Köçürülən ermənilər əsasən Azərbaycan ərazisində və azərbaycanlıların elliklə yaşadıqları Cənubi Qafqazın münbit torpaqlarında yerləşdirilmişdi.

Rusiyanın hakim dairələri tərəfindən silahlandırılan və müdafiə olunan erməni siyasi partiyalarının terrorçu dəstələri XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda

azərbaycanlıların yaşadıqları ərazilərə yiyələnmək üçün kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Erməni silahlı dəstələri təkcə 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın Bakı, İrəvan, Yelizavetpol (Gəncə) və Tiflis quberniyalarının 8 şəhərində və 14 qəzasında azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar və terror aktları həyata keçirmişlər. 200-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi dağıdılmış və viran edilmişdir. 10 mindən artıq azərbaycanlı erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuşdur.

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, Birinci Dünya müharibəsi illərində Şərqi Anadolunu ələ keçirmək üçün Türkiyə üzərinə hücuma keçən Rusiya ordusunun tərkibində hərbi təlim görmüş 150 min erməni əsgəri və Eçmiədzin kilsəsinin xeyir-duası ilə cəbhəyə yola salınan və təqribən 10 min silahlını birləşdirən 4 erməni könüllü birlikləri (drujinaları) var idi. Həmin illərdə erməni könüllü dəstələri Şərqi Anadolunun rus qoşunları tərəfindən işğalında müstəsna rol oynamışdılar.

Rus qoşunlarının tərkibində Türkiyəyə qarşı vuruşan erməni əsgər və zabitləri Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra rusların buraxıb getdikləri silah-sursatı ələ keçirmiş, sözün həqiqi mənasında türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım həyata keçirmişdilər. 1918-ci ilin fevralından əks hücuma keçən türk ordusunun önündən geri çəkilən erməni silahlı dəstələri İrəvan quberniyasında da kütləvi qırğınlar törətmişdilər. 1918-ci ilin mart ayınadək erməni silahlı dəstələri İrəvan quberniyasında 200-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsini ələ keçirmişdilər. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmiz-

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

ləmə siyasəti həyata keçirən ermənilərin məqsədi İrəvan quberniyası ərazisində "türksüz Ermənistan" dövləti yaratmaqdan ibarət idi.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Kommunası hökumətinin bolşevik-erməni silahlı qüvvələri Bakı şəhərində, Şamaxı və Quba qəzalarında azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətmişlər. Bakı quberniyası ərazisində Tatevos Amiryan, Hamazasp Srvandzyan, Stepan Lalayan kimi daşnak quldurlarının başçılığı ilə qırğınlar törədilən zaman Tovmas (Foma) Nazarbekyanın, Andranik Ozanyanın, Qaregin Njdehin, Drastamat Kanayanın başçılıq etdikləri silahlı dəstələr İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı soyqırım həyata keçirirdilər.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan ərazisində - keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində ilk erməni dövləti – Ermənistan Respublikası yarandıqdan sonra rəsmi dövlət orqanları aborigen azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasətini davam etdirmişdir. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 31-də keçirilən iclasının qərarı ilə İrəvan şəhəri o şərtlə Ermənistan Respublikasına paytaxt kimi güzəştə gedilmişdi ki, Azərbaycana qarşı ərazi iddiasından əl çəksin. Lakin Ermənistan hökuməti nəinki vədinə əməl etdi, əksinə həm Azərbaycan Respublikasının ərazilərini işğal etməyə davam etdi, həm də keçmiş İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətini davam etdirdi. 1918-ci il iyunun 4-də Ermənistan hökumətinin imzaladığı Batum müqaviləsi ilə respublikanın ərazisi 9,5 min kv km-ə bə-

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

rabər idi. Lakin 1920-ci ilin sonlarında Ermənistan Respublikasının ərazisi Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərinin ərazilərinin işğalı hesabına təqribən 20 min kv km-ə çatdırılmlışdı. Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulması zamanı yalnız İrəvan şəhərində təqribən 2 minə yaxın azərbaycanlı qalmışdı. Yarım milyona yaxın azərbaycanlı əhali ya məhv edilmiş, ya da evlərindən didərgin salınmışdı. Ermənistandakı bütün azərbaycanlı yaşayış məntəqələri ermənilərin əlinə keçmişdi. Erməni cəlladlarının əllərindən canlarını qurtara bilən azərbaycanlıların bir qismi Azərbaycanda, bir qismi İranda, bir qismi Türkiyədə, az bir qismi də Gürcüstanda özlərinə sığınacaq tapmışdı. Yalnız 1920-ci ilin payızında Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azərbaycanlıların az bir qismi öz doğma yer-yurdlarına qayıda bilmişdilər. Əsl soyqırım - milli və dini mənsubiyyətinə görə azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti məhz 1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasında həyata keçirilmişdir.

Lakin Qərb dövlətlərinin və Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə xidmət edən kütləvi informasiya vasitələri və siyasətə xidmət edən tarixçilər tərəfindən həmin dövrdə baş verən hadisələr bilərəkdən saxtalaşdırılmış və ermənilər qırğınlara məruz qalan tərəf kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim edilmişdir. "Erməni soyqırımı" iddiası tarixi gerçəkliyin ifadəsi deyil. Bu iddia Türkiyəni "məzlum erməniləri" məhv etmək istəyən dövlət kimi ittiham etmək və daim onu təzyiq altında saxlamaq üçün irəli sürülmüşdür. Əslində, "erməni soyqırımı" ideyasının əsl

müəllifləri ermənilər deyil, Türkiyəyə qarşı ittihamlar irəli sürmək istəyən dövlətlərin siyasətçiləri və obyektivliyini siyasətə qurban verən "tarixçilər" və "yazarlar" olmuşlar. Çox təəssüf ki, sübuta ehtiyacı olmayan aksiom kimi qəbul etdirilməsinə çalışılan, əslində isə heç bir arxiv sənədi ilə sübut edilməyən, uydurma "erməni soyqırımı" iddiası bu gün də müasir Türkiyəyə qarşı siyasi təzyiq və şantaj aləti kimi istifadə edilir. Digər tərəfdən, "erməni soyqırımı" iddiası ermənilərin Türkiyə ərazisində və Cənubi Qafqazda türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlarını ört-basdır etməyə xidmət edir.

"Erməni soyqırımı" məsələsinin əsl mahiyyətinin açılması, bu məsələ ilə maraqlananların obyektiv bilgiləndirilməsi üçün Azərbaycanın, Türkiyənin və digər ölkələrin arxivlərində saxlanılan sənədlərin aşkarlanmasının və çap edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Tarix İnstitutunun əməkdaşı, ermənilərin iç üzünün açılması sahəsində bir sıra sanballı tədqiqatların müəllifi Nazim Mustafanın 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bəhs edən növbəti kitabı arxiv sənədləri, dövri mətbuat materialları, vicdanı qarşısında obyektivliyini itirməyən erməni və xarici müəlliflərin əsərlərinə əsaslanaraq yazılmışdır. Bu əsərin üstün cəhəti ondadır ki, müəllif təkcə Azərbaycan arxivlərində saxlanılan arxiv materiallarına deyil, eyni zamanda Türkiyə arxivlərində saxlanılan və ermənilərin Cənubi Qafqazda törətdikləri kütləvi qırğınlar barədə məlumatları özündə əks etdirən materiallara da istinad etmişdir.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

Başlıca olaraq, bu kitabda 1918-1920-ci illərdə ermənilərin havadarlarının köməyi ilə İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım və etnik təmizləmə siyasətinə dair Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin fondlarında saxlanılan sənədləri əhatə edən və Tarix İnstitutunun 2011-ci ildə çap etdirdiyi "İrəvan quberniyasında soyqırımı. 1918-1920-ci illər" sənədlər toplusuna daxil edilən materiallar elmi-tədqiqat dövriyyəsinə daxil edilmişdir. Həmçinin müəllif, Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyü tərəfindən "Azerbaycan belgelerinde ermeni sorunu. 1918-1920" sənədlər toplusuna, Türkiyə Cümhuryyəti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığının yayınladığı 8 cilddən ibarət "Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)" kitablarına daxil edilən sənədlərə, habelə, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyünün yayınladığı 4 cilddən ibarət "Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi" toplularına daxil edilən sənədlərə istinadən "məzlum ermənilərin" törətdikləri vəhşilikləri göz önündə canlandırmağa nail olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə Cənubu Qafqazda fəaliyyət göstərən diplomatik missiyaların və beynəlxalq təşkilatların nümayəndəliklərinin bir çox yazışmalarında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bəhs edilir. Həmin sənədlərin bir qisminin son illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun

əməkdaşları tərəfindən surətləri çıxarılaraq Azərbaycana gətirilimişdir. Nazim Mustafa bu kitabı yazarkən həmin sənədləri də elmi-tədqiqat dövriyyəsinə cəlb etmişdir.

Nazim Mustafa bu əsərində Ermənistanda daşnak hökumətinin baş naziri olmuş Ovanes Kaçaznuninin, erməni tarixçilərindən Leonun (əsl adı Arakel Babaxanyan), Anahid Lalayanın, erməni yazıçısı və publisisti Marietta Şahinyanın, ABŞ-da yaşayan erməni tarixçisi Riçhard Hovanesyanın əsərlərinə istinad edərək, 1918-1920-ci illərdə erməni silahlı qüvvələrinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdikləri qırğınların miqyasını göstərməyə nail olmuşdur.

Ermənilər 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı təkcə fiziki soyqırım törətməmiş, eyni zamanda onlara məxsus maddi-mədəniyyət abidələrini də yer üzündən silməyə çalışmışlar.

Erməni vandalizmi sovet hakimiyyəti illərində də davam etdirilmişdir. 1948-1953-cü illərdə 100 mindən artıq azərbaycanlı Ermənistandakı tarixi torpaqlarından SSRİ hökumətinin qərarı ilə deportasiya edilmişdir. 1988-1989-cu illərdə 250 minə yaxın azərbaycanlının deportasiya edilməsi nəticəsində Ermənistan Respublikası monoetnik erməni dövlətinə çevrilmişdir.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasətinin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, tarixi adlara qarşı da soyqırım həyata keçirilmişdir. 2006-cı ildə Tarix İnstitutu mənim rəhbərliyim ilə Azərbaycan və ingilis dillərində "Vandalizm: Tarixi adlara qarşı soyqırımı" kitabını çap etdirmişdir. Ön söz yazdığım həmin

kitabın tərtibçisi Nazim Mustafa müəyyən etmişdir ki, Ermənistan hökumətinin və parlamentinin qərarları əsasında 2006-cı ilədək azərbaycanlılara məxsus 668 yaşayış məntəqəsinin və inzibati-ərazi vahidlərinin adları dəyişdiriləlsərək erməni adları ilə əvəz edilmişdir. Eyni zamanda, Nazim Mustafa müəyyən etmişdir ki, 1918-ci ildən etibarən indiki Ermənistan ərazisində ermənilərin törətdikləri qırğınlar və həyata keçirdikləri deportasiyalar nəticəsində 254 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi xarabalığa çevrilərək yaşayış məntəqələrinin siyahısından silinmişdir. Nazim Mustafa bu kitabında təkcə 1918-1920-ci illərdə dağıdılaraq xarabalığa çevrilən 130 yaşayış məntəqəsinin adlarını oxuculara təqdim etmişdir.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin başçılıq etdikləri dövlət strukturlarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətlər soyqırım mahiyyəti daşıdığı üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərmanı ilə 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırım günü elan edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 31 mart 1998-ci il tarixli iclasında Azərbaycanlıların Soyqırımı günü ilə əlaqədar Bəyanat qəbul etmişdir. Həmin Bəyanatda azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətlərinin cəzasız qalmasını və bu barədə beynəlxalq ictimaiyyətdə məlumatın olmamasını nəzərə alaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, Parlamentlərarası İttifaqa, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına, Avropa Şurasına, Müstəqil Dövlətlər birliyinə, başqa beynəlxalq təşkilatlara və dünya ölkələrinin parlamentlərinə və hökumət-

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

lərinə müraciət edilmişdir ki, X1X-XX əsrlərdə erməni millətçiliyinin və onun havadarlarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım cinayətini tanısınlar. Artıq bir sıra dövlətlərin qanunvericilik orqanlarında, o cümlədən ABŞ-ın Nyu-Cersi və Ayova ştatlarının qanunvericilik orqanlarında 1918-ci ilin martında azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədilməsi tanınmışdır. XX əsrin sonunda – 1992-ci il fevralın 26-na keçən gecə ermənilərin, havadarlarının dəstəyi ilə Xocalı şəhərində törətdikləri soyqırım bəşəriyyət tarixinin ən qanlı cinayətlərindən bir hesab edilir. Xocalı faciəsi dünyanın bir sıra dövlətlərinin parlamentləri tərəfindən soyqırım kimi tanınmışdır. Dünya ictimaiyyəti erməniləri soyqırıma məruz qalan xalq kimi deyil, məhz türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım törədən xalq olaraq tədricən tanımaqdadır.

Bütün bunlara baxmayaraq, hazırda Ermənistanda və ermənilərin qəyyumu kimi çıxış edən dövlətlərdə uydurma "erməni soyqırımı"nın 100 illiyinin qeyd edilməsi üçün ciddi hazırlıq işləri görülür. Nazim Mustafanın ərsəyə gətirdiyi bu kitab, əslində hansı xalqın soyqırıma məruz qoyulduğunu sənədlərin dili ilə ortaya qoyur.

Yaqub Mahmudov

Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət Mükafatı laureatı

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı arxiv sənədlərində

1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyası ərazisində erməni silahlı qüvvələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı növbəti soyqırım törədilmişdir. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında qurulan Ermənistan Respublikasının rəsmi dövlət qurumları tərəfindən həmin illərdə yenidən silah gücünə etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirilmişdir. Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri vəhşiliklər, azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin silah gücünə darmadağın edilməsi barədə o dövrün arxiv sənədlərində və dövri mətbuatında kifayət qədər materiallar öz əksini tapmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində "xalqlar dostluğu" pərdəsi altında mövcud arxiv sənədləri elmi-tədqiqat dövriyyəsindən kənarda saxlanmlışdır. Yalnız XX əsrin sonunda Azərbaycan ikinci dəfə öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra ermənilərin azərbaycanılara qarşı Bakı, İrəvan, Gəncə quberniyalarında törətdikləri soyqırımlara aid sənədlər tədqiqatçıların istifadəsinə verilmişdir. Son dövrdə İrəvan quberniyasına azərbaycanlıların soyqırımına aid sənədləri özündə əks etdirən bir sıra sənədlər topluları işıq üzü görmüşdür. 1990-cı ildə "Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə" toplusu çap edilmişdir[1].

---

[1] Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı: Elm, 1990.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

1918-1920-ci illərdə ermənilərin havadarlarının köməyi ilə İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım və rəsmi dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən etnik təmizləmə aksiyasına dair sənədlər Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivindəki fondlarda – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin fondunda (fond 890), Daxili İşlər Nazirliyinin fondunda (fond 894), Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fondunda (fond 895), Azərbaycanın Gürcüstandakı Diplomatik Nümayəndəliyinin fondunda (fond 897), Hərbi Nazirlik yanında Baş Qərargahın baş İdarəsinin fondunda (2898), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin Xalq Cümhuriyyəti dövrünə aid seçmə sənədlər fondlarında (fond 276, 277), Xalq Cümhuriyyəti hökuməti yanında Fövqəladə İstintaq Komissiyasının fondunda (fond 1061) cəmləşmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 80 illiyi münasibətilə 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin çap etdirdiyi sənədlər toplularına 1918-1920-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı təsdiqləyən sənədlər daxil edilmişdir[1].

---

[1] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. (1918-1920). Parlament. I-II cildlər. Bakı: Azərbaycan, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. Баку: Азербайджан, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). Законодательные акты. Баку: Азербайджан, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). Внешняя политика. Баку: Азербайджан, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). Армия. Баку: Азербайджан, 1998.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsinin təqdim etdiyi arxiv sənədləri Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüyü tərəfindən "Azerbaycan belgelerinde ermeni sorunu. 1918-1920" sənədlər toplusu şəklində Ankarada çap olunmuşdur[1].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulanadək İrəvan quberniyası ərazisində və Qars vilayətində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri insanlıqdan xaric əməlləri Milli Arxiv İdarəsinin çap etdirdiyi "Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. 1918-ci il" sənədlər toplusuna daxil edilmişdir[2].

2011-ci ildə AMEA-nın Tarix İnstitutu "Azərbaycan tarixi: ilk mənbələr" layihəsi çərçivəsində üççildlik "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı" sənədlər toplusu çap etdirmişdir. Həmin sənədlər toplusunun 2-ci cildinin 2-ci kitabı İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırıma aid sənədləri özündə əks etdirir[3].

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Türkiyədə və indiki Ermənistan ərazisində müsəlmanlara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlara aid sənədlərin bir qismi Genelkur-

---

[1] Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu. Basbakanlik Osmanli Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara: 2001.

[2] Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. 1918-ci il. Bakı : Adiloğlu, 2006.

[3] Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. 1918-190-ci illər. Bakı: Çaşıoğlu, 2011.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

may Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığının yayınladığı 8 cilddən ibarət "Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)" kitablarına daxil edilmişdir[1]. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünün yayınladığı "Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'-da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi" sənədlər toplularına "məzlum ermənilərin" törətdikləri vəhşilikləri göz önündə sərgiləyən sənədlər daxil edilmişdir[2].

1918-1920-ci illərdə Cənubu Qafqazda fəaliyyət göstərən diplomatik missiyaların və beynəlxalq təşkilatların nümayəndəliklərinin bir çox yazışmalarında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlardan bəhs edilir. Həmin sənədlərin bir qisminin son illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən surətləri çıxarılaraq Azərbaycana gətirilimiş və elmi-tədqiqat dövriyyəsinə cəlb edilmişdir.

İstər Azərbaycan, istər Türkiyə, istərsə də bəzi xarici dövlətlərin arxivlərində mövcud olan sənədlər, həmçinin dövri mətbuat materialları 1918-1920-ci illərdə ermənilərin İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınların soyqırım mahiyyəti daşıdığını sübut edir.

---

[1] Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri. 1914 – 1918. I – VIII cildlər. (Armenian Activities in the Archive Documents 1914 - 1918 Volumes I – VIII) , Ankara, 2005-2007.

[2] Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi. (Armenian violence and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives). I cild, 1906-1918. Ankara: 1995, II cild, 1919. Ankara: 1995, III cild, 1919-1920. Ankara: 1995, IV cild, 1920-1922, Ankara: 1997.

Ermənilərin Cənubi Qafqaza axını və 1905-1906-cı illər qırğınları

Bu gün Ermənistan adlanan dövlətin əsası 1918-ci ildə tarixi Azərbaycan torpağı olan keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində qoyulmuşdur.

İrəvan xanlığının əhalisinin etnik tərkibini əsasən oğuz və qıpçaq türkləri təşkil etmişdir. Tarixi qaynaqlar göstərir ki, bu ərazilərdə əsasən qaraqoyunlu, ağqoyunlu və qızılbaş tayfa birliklərinə daxil olan bayat, əfşar, səədli, baharlı, bayandur, qacar, şamlı, rumlu, ustaclı, təkəli, ayrımlı, muğanlı və s. kimi tayfalar təşkil etmişlər. Bu bölgədə ermənilər az miqdarda, kilsələrin ətrafındakı kəndlərdə yaşayırdılar.

1827-ci il oktyabrın 1-də isə İrəvan qalasının rus qoşunları tərəfindən ələ keçirilməsi ilə İrəvan xanlığı süqut etmişdir. 1828-ci il fevralın 10-da imzalanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiyanın tərkibinə qatılmışdır. Bundan sonra Cənubi Azərbaycandan 40 mindən artıq erməni Şimali Azərbaycanın Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan bölgələrində kompakt şəkildə məskunlaşdırılmasına başlanılmışdır.

1829-cu il sentyabrın 14-də Rusiya ilə Türkiyə arasında imzalanan Ədirnə müqaviləsinə əsasən Türkiyə ərazisindən də təqribən 90 min erməni Cənubi Qafqaza köçürülmüşdür.

1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını əhatə edən ərazidə "Erməni vilayəti" yaradılmışdı. 1840-cı il-

də Erməni vilayəti buraxılmış, əvəzində təşkil edilən İrəvan qəzası Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdi. 1849-cu ildə İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad və Novo-Bəyazid qəzalarından ibarət İrəvan quberniyası təşkil edilmişdi.

Rus qafqazşünası İ. Şopenin 1829-1831-ci illərdə "Erməni vilayəti"ndə apardığı siyahıyaalınmanın nəticələrindən məlum olur ki, təkcə 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə İran və Türkiyədən 57266 nəfər erməni köçürülmüşdür. Köçürülmələrdən əvvəl həmin ərazidə cəmisi 25131 nəfər erməni yaşamışdı ki, onların da əksəriyyəti 1801-ci ildə rus qoşunlarının Cənubi Qafqaza daxil olmasından sonra müxtəlif yerlərdən gələrək həmin ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Müharibələr nəticəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisindən azərbaycanlıların xeyli hissəsi qaçqın düşmüş, orada yalnız 81749 nəfər azərbaycanlı qalmışdı[1].

İ. Şopenin verdiyi statistik məlumatların təhlili göstərir ki, İran və Türkiyədən köçürülüb gətirilən ermənilər İrəvan xanlığının 119 kəndində, Naxçıvan xanlığının 72 kəndində, Türkiyədən köçürülən ermənilər İrəvan xanlığının 128 kəndində, Naxçıvan xanlığının 4 kəndində yerləşdirilmişdilər. Köçürülmələr nəticəsində

---

[1] Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи, СПб, 1852, с. 642.

İrəvan xanlığının ərazisində azərbaycanlılarla ermənilərin qarışıq yaşadıqları 50, Naxçıvan xanlığının ərazisində isə 35 kənd meydana çıxmışdı.

Rus tədqiqatçısı N. Şavrovun Qafqazdakı inqilabi hərəkatın tarixinə dair 1910-cu ildə yazdığı və hazırda Rusiya Dövlət Tarix Arxivində saxlanılan "Oçerklər"əsərində qeyd edir ki, "Erməni xalqı Cənubi Qafqazın istilasınadək burada hər hansı yüksək mövqeyə malik deyildi. Ermənilər əsas etibarilə Türkiyədə və İranda yaşayırdılar və onların yalnız cüzi bir hissəsi Cənubi Qafqazın bəzi yerlərində məskunlaşmışdı. Daha sonra digər bəzi yerlərdə ayrı-ayrı şəxslər yaşayırdı, qismən erməni-qriqorian məzhəbinə qulluq edən müxtəlif millətlərə məxsus kəndlər mövcud idi. Ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi İran və Türkiyə ilə 1828-1829-cu illər müharibəsindən sonra başlanmışdır"[1].

N. Şavrov "Cənubi Qafqazda rus işinə yeni təhlükə" əsərində isə yazır: "1826-28-ci illər müharibəsinin qurtarmasından sonrakı iki il ərzində 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Cənubi Qafqaza 40 min İran və 84 min Türkiyə ermənilərı köçürmüş və onları Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının ən məhsuldar dövlət torpaqlarında yerləşdirmişdik, hansı ki, orada erməni əhalisi cüzi idi. Onları həmçinin Tiflis quberniyasının Borçalı, Axıska və Axılkələk qəzalarında yerləşdirdik. Onların yerləşdirilməsi üçün 200 min desyatindən çox dövlət

---

[1] Qafqazda "erməni məsələsi". Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə. Üç clddə. Üçüncü cild. 1906-1914. Bakı: Elm, 2010, s. 131.

torpağı ayrılmış, 2 milyon rubldan artıq məbləğdə müsəlmanlardan xüsusi mülkiyyət torpaqları satın alınmışdı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Göyçə gölünün sahili həmin ermənilərlə məskunlaşdırılmışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, 124 min nəfər rəsmi köçürülən ermənilərlə yanaşı, qeyri-rəsmi şəkildə köçənlər də çox olmuşdur və ümumiyyətlə, köçənlərin sayı 200 min nəfərdən xeyli artıqdır"[1].

1873-cü ildən 1897-ci ilədək İrəvan quberniyasının erməni əhalisi 292 min nəfərdən 441 min nəfərə çatmışdı[2]. Başqa sözlə, erməni əhalisi həmin müddətdə təqribən 50 faiz artmışdı ki, bu da əsasən xaricdən gələn ermənilərin hesabına başa gəlmişdi.

Mərkəzi İrəvan şəhəri olan İrəvan quberniyası şimaldan Tiflis quberniyası, şimal-şərqdən Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası ilə, cənubdan İranla, qərbdən Türkiyə ilə həmsərhəd idi.

Osmanlı Türkiyəsini parçalamaq üçün Qərb dövlətlərinin ortaya atdıqları "Şərq məsələsi"nin tərkib hissəsi kimi meydana çıxan qondarma "erməni məsələsi"nin həll etmək üçün ermənilər, havadarlarının hər cür dəstəyi ilə silahlı üsyanlar və terror yolunu tutmuşdular. Lakin Türkiyə ərazisində "erməni muxtariyyəti"nin silahlı üsyanlar və terror yolu ilə əldə edilməsinin mümkünsüz-

---

[1] Шавров Н. Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, СПб: Издание Русского Собрание, 1911, с. 63.

[2] Հայ ժողովրդի պատմություն. (Erməni xalqının tarixi). 10 cilddə, VI c., İrəvan: Ermənistan EA nəşriyyatı,1981, s. 20.

lüyünü görən "Daşnaksutyun" və "Hnçak" partiyaları XX əsrin ilk illərində öz proqramlarında dəyişiklik edərək, fəaliyyətlərinin ağırlıq mərkəzini Türkiyə ərazisindən Cənubi Qafqaza keçirmişdilər.

Ermənilərin Cənubi Qafqazda yenidən kütləvi surətdə məskunlaşdırılması prosesi XIX əsrin sonunda Türkiyədə baş qaldıran erməni üsyanlarının yatırılmasından sonra daha geniş vüsət almışdır. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon ermənininin 1 milyonu xaricdən gələn ermənilərdən ibarət olmuşdur[1].

Çar Rusiyasının hakim dairələrinin ermənipərəst mövqeyindən istifadə edən ermənilər, Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin əsasını qoymaq üçün 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlıların yaşadıqları ərazilərdə silah gücünə etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirməyə başladılar. Həmin illərdə erməni silahlı dəstələrinin İrəvan quberniyasında törətdikləri kütləvi qırğınlardan sonra azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin bir qismi boşaldılmış və həmin məntəqələrdə erməni qaçqın ailələri məskunlaşdırılmışdı.

XX əsrin əvvəlində İrəvan quberniyasına 7 qəza - İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Novo-Bəyazid, Sürməli, Şərur-Dərələyəz və Eçmiədzin qəzaları daxil idi. Bu qəzalardan dördündə - Naxçıvan, Sürməli, Şərur-Dərələyəz və İrəvan qəzalarında azərbaycanlılar, üçündə - Aleksandropol, Novo-Bəyazid və Eçmiədzin qəzalarında ermənilər çoxluq təşkil edirdilər. Ermənilərin bu

[1] Шавров Н. Н. Göstərilən əsəri, s. 64.

üç qəzada çoxluq təşkil etmələrinin başlıca səbəbi, bir tərəfdən XIX əsrin 1-ci rübündə İran və Türkiyədən ermənilərin kütləvi halda köçürülüb gətirilməsi idisə, digər tərəfdən, həmin əsrin 90-cı illərində Türkiyədən təkcə İrəvan quberniyasına rəsmi qeydə alınan 60.887 nəfər ermənìnin gəlməsi olmuşdu. Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarının əksəriyyəti bu üç qəzada, o cümlədən də İrəvan və Aleksandropol (Gümrü) şəhərlərində yerləşmişdilər.

1905-1906-cı illər qırğınları ərəfəsində İrəvan quberniyasında mövcud olmuş 1301 yaşayış məntəqəsindən 959-da azərbaycanlılar, qalan 342 kənddə ermənilər məskunlaşmışdılar[1].

Ermənilərin 1905-1906-cı illər qırğınlarını törətməkdə əsas məqsədləri İrəvan quberniyası ilə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası arasındakı azərbaycanlı yaşayış məskənlərini ələ keçirməklə, bölgədəki demoqrafik vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişdirməkdən, bununla da "Qafqaz Ermənistanı" dövlətinin əsasını qoymaqdan və gələcəkdə ələ keçirmək istədikləri "Türkiyə Ermənistanı" ilə birləşdirməkdən ibarət idi.

Ümumiyyətlə, ermənilər 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın 14 qəzasında (İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Eçmiədzin, Aleksandropol, Sürməli, Şuşa, Ca-

---

[1] Ա–Դո. Հայ-թուրքականընդհարումըԿովկասում (1905–1906 թթ. փաստական, վիճագրական, տեղագրականլուսաբանություններով), Երևան, 1907, (A-do. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla. İrəvan: Ayvazyanlar və Nazaryanlar mətbəəsi, 1907, s. 43.

vanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur, Gəncə, Qazax, Ərəş, Borçalı) və 8 şəhərində (Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Gümrü, Şuşa, Gəncə, Qazax, Tiflis) kütləvi qırğınlar törətmişlər. Cənubi Qafqazda 1905-1906-cı illər qırğınları zamanı 286 kənd viran edilmiş və 8 şəhər dağıntılara məruz qalmışdır. Hesablamalarımıza görə, dağıdılan kənd və şəhərlərin təqribən 200-ü azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin payına düşür. Həmin illərdə ermənilərin yeni ərazilər əldə etmək niyyətlərini silahlı müdaxilə yolu ilə həyata keçirmələri nəticəsində Cənubi Qafqazın 14 qəzasında 1,3 milyon nəfər bir-birinə düşmən kəsilərək iki cəbhəyə bölünmüşdü. 15 mindən artıq ailə (təqribən 100 min nəfər) ev-eşiyindən didərgin düşmüşdür. İnsan tələfatı 10 min nəfərdən artıq olmuşdur. Dağıntılara məruz qoyulan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin bir qismi həmin vaxtdan etibarən xarabalığa çevrilmişdir.

İndiki Ermənistan ərazisində 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdikləri qırğınlar XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlıların məruz qoyulduqları soyqırım və deportasiyalar silsiləsinin bir mərhələsidir. Bu qırğınlar ermənilərin Cənubi Qafqazda özlərinə dövlət qurmaq üçün yeni torpaqlar əldə etmək məqsədilə həyata keçirdikləri etnik təmizləmə siyasətinin tərkib hissəsi və ilk mərhələsi hesab edilir.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

1918-1920-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım

Ermənilərin və onların havadarlarının I Dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadoluda müstəqil erməni dövləti yaratmaq niyyətlərinin baş tutmamasından və Rusiyada 1917-ci oktyabr çevrilişi nəticəsində rus qoşunlarının Türkiyə torpaqlarından geri çəkilməsindən sonra İrəvan quberniyası ərazisində erməni dövləti yaratmaq ideyası gündəliyə gəlmişdi.

Rusiya Ali Hərbi komandanlığının rəsmi məlumatına görə, I Dünya müharibəsinin əvvəlində rus ordusunun tərkibində Qərb və Qafqaz cəbhələrində təqribən 300 min erməni hərbi qulluqçuları var idi[1]. Rus ordusuna qatılmaq üçün Tiflisdə keçirilən hərbi səfərbərlik nəticəsində 1 yanvar 1917-ci ildə hərbi qulluğa yararlı 121.921 erməni, 121.113 gürcü, 42.712 rus, 3221 yəhudi, 2413 alman, 1314 tatar (azərbaycanlı) qeydiyyatdan keçmişdi[2]. Halbuki, həmin vaxt bütünlükdə Qafqazın əhalisinin təqribən yarısını azərbaycanlılar təşkil edirdi və ermənilərin ümumi sayı azərbaycanlıların sayından təqribən üç dəfə az idi. Sayca ermənilərdən dəfələrlə çox olmalarına baxmayaraq, dinc həyat tərzi keçirən, hərbi qulluğa çağırılmayan azərbaycanlılarla, rus ordusunda

---

[1] Арутюнян А.О. Кавказский фронт. 1914-1917 гг. Ереван: Айастан. 1971, с. 296.

[2] Yenə orada, s. 319.

hərbi qulluq keçən və Türkiyə ərazisində silahlı üsyanlarda iştirak edın ermənilərin arasında silahla davranmaq baxımından böyük fərq var idi.

Ümumiyyətlə, I Dünya müharibəsi illərində Şərqi Anadolunu ələ keçirmək istəyən Rusiya ordusunun tərkibində hərbi təlim görmüş 150 min erməni əsgəri və tərkibində təqribən 10 min silahlını birləşdirən 4 erməni könüllü birlikləri (drujinaları) var idi[1]. Erməni könüllü birlikləri Eçmiədzin kilsəsinin xeyir-duası ilə cəbhə bölgələrinə yola salınmışdılar. Erməni könüllü dəstələri və Şərqi Anadoluda yaşayan erməni əhalisi bölgənin rus qoşunları tərəfindən işğalında müstəsna rol oynamışdılar.

Rusiyada 1917-ci il noyabr çevrilişindən sonra rus qoşunlarının tərkibində Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı vuruşan erməni əsgər və zabitləri əllərində silah Cənubi Qafqaza qayıdırdılar. Üstəlik, ermənilərin "Qərbi Ermənistan" adlandırdıqları Şərqi Anadolu ərazilərindən həmin dövrdə 260 minə yaxın erməni qaçqınları da Cənubi Qafqaza gəlmiş, əsasən İrəvan quberniyasında özlərinə sığınacaq tapmışdılar[2]. Bütün bunlar ermənilərin İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə planlarını reallaşdırmağa şərait yaratmışdı.

Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabından sonra çar üsul-idarəsi yıxılmış, müvəqqəti hökumət qurulmuşdu.

---

[1] Арутюнян А.О. Кавказский фронт. 1914-1917 гг. Ереван: Айастан. 1971, с. 296.

[2] История армянского народа. Ереван: Издательство Ереванского ун-та, 1980, с. 285.

1917-ci il martın 9-da müvəqqəti hökumətin qərarı ilə Qafqaz Canişinliyi buraxılmış, Cənubi Qafqazdan Rusiya Dövlət Dumasına seçilmiş deputatlardan ibarət yeni qurum – Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) Xüsusi Komitəsi yaradılmışdı. Noyabrın 11-də Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatların Tiflisdə yığıncağı keçirilmiş və Cənubi Qafqaz Komissarlığı yaradılmışdı. Həmin ayda Komissarlığın Azərbaycan (Müsəlman) fraksiyası təsis edilmişdi.

1917-ci il noyabrın 7-də Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən iki gün sonra Sovetlərin Ümumrusiya qurultayı sülh haqqında dekret qəbul etmişdi. Millətlərin işləri üzrə Xalq Komissarlığı və onun nəzdində Erməni Məsələləri üzrə Komissarlıq yaradılmışdı. Dekabrın 16-da Rusiya Xalq Komissarları Soveti Stepan Şaumyanı Qafqaz işləri üzrə fövqəladə komissar təyin etmişdi. Sovet hökuməti sülh haqqında dekret qəbul etməsinə baxmayaraq, dekabrın 29-da "Türkiyə Ermənistanı" haqqında dekret qəbul etmişdi. Bu dekret Türkiyənin Şərqi Anadolu vilayətlərində "Qərbi Ermənistan" dövləti yaratmaq üçün ermənilərin iştahasını daha da artırmışdı. 1918-ci ilin yanvarında Sovet Rusiyası hökuməti "Erməni qaçqınlarına təcili kömək göstərilməsi haqqında" Erməni Məsələləri üzrə Komissarlığın bəyanatını müzakirə edərək qərara almışdı ki, bu məqsədlə təmənnasız olaraq 6.194.784 rubl vəsait ayrılsın. Eyni zamanda, bütün inqilab komitələrinə, digər yerli orqanlara erməni könüllü dəstələri təşkil edərək, onları silahlandırıb maneəsiz surətdə Qafqaza göndərmək haqqında təlimat

göndərmişdi[1]. Göründüyü kimi, istər çar Rusiyası, istərsə də Sovet Rusiyası erməni könüllü dəstələrinin təşkili və onların maliyyələşdirilməsini öz üzərinə götürmüşdü. Məhz həmin təlimata əsasən əldə edilən silahlarla və Qafqaz cəbhəsindən qayıdan erməni silahlılarının iştirakı ilə sonralar Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrində azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar törədildi.

1917-ci ilin dekabrın 5-də Ərzincanda Cənubi Qafqaz Komissarlığı ilə Türkiyə hərbi komandanlığı arasında barışıq sazişi imzalanmışdı. Dekabrın ortalarından etibarən rus qoşunlarının Şərqi Anadoludan özbaşına geri çəkilməsindən istifadə edən ermənilər komandanlığı və silah-sursatı ələ keçirməyə başlamışdılar. Geri çəkilən rus-erməni birlikləri müsəlman əhalisini vəhşicəsinə qırıb-çatır, kəndləri yandırırdı. Həmin dövrdə Tiflisdə çıxan qəzetlər tərxis edilmiş rus ordusunun "adamyeyənlər bandasına" çevrilərək Sarıqamışdan Gümrüyədək keçdikləri əraziləri dağıdıb, xaraba qoyduqlarını yazırdılar[2].

Rus qoşunlarının geri çəkilməsi fürsətindən istifadə edən erməni silahlı dəstələri Sarıqamışda çalışdırılmaqda olan 1800 türk əsirini qətl etmişdilər. Qars və Sarıqamış şəhərləri tamamilə yandırılmış, Qağızman, Ərdahan, Axılkələk məntəqələri faciələr səhnəsinə çevrilmişdi[3].

---

[1] Киракосян Джон. Младотурки перед судом истории. Ереван: Айастан, 1986, с. 286.

[2] Погосян Арташес. Карсская область в составе России. Ереван: Аястан, 1983, с. 192.

[3] Karabekir Kazım. 1917-20 Arasında Erzincandan Erivana Ermeni Mezalimi. İstanbul: Emre Yayınları, 2000, s. 86.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı erməni silahlı dəstələrinin törətdikləri kütləvi qırğınların ilk mərhələsi 1918-ci ilin əvvəlindən türk qoşunlarının gəlişinədək dövrü əhatə edir. 1918-ci il fevralın 12-də türk ordusu ermənilərin Şərqi Anadoluda törətdikləri qırğınlara dözməyərək əks hücuma keçir. Erməni qoşunları türk qoşunlarının önündən geri çəkildikcə müsəlman yaşayış məntəqələrini talan edir, əhalisini soyqırıma məruz qoyurdular. 1918-ci ilin mart ayınadək erməni silahlı dəstələri təkcə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Eçimədzin qəzasında 84, Novo-Bəyazid qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75 kəndi – üst-üstə 198 kəndi darmadağın etmiş, həmin qəzalarda təqribən 135 min nəfər soydaşımız soyqırıma məruz qoymuşdu[1].

Novo-Bəyazid qəzasının Əyrivəng, Ağqala, Ağzıbir, Muxan (Hacı Muxan), Rəhmankənd, Bığlı Hüseyn, Saraçlı kəndlərinin bir qrup sakininin Qazax qəzasının rəisinə ünvanladıqları ərizədə qeyd edilirdi ki, 1918-ci il martın 15-də qonşu erməni kəndlərinin sakinləri qəza rəisinin və Novo-Bəyazid şəhər qlavasının başçılığı ilə azərbaycanlı kəndlərinə silahlı hücum etmişlər. Nəticədə əhali öz yer-yurdlarından qaçqın düşmüş, həftələrlə evsiz-eşiksiz açıq səma altında qalmaları səbəbindən hər iki cinsdən 1000 nəfər, təkcə Novo-Bəyazid şəhərində yaşayan 27 azərbay-

---

[1] Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra ARDA), fond 894, siyahı. 10, iş 80, v. 49-56; Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. 1918-190-ci illər. Bakı, "Çaşıoğlu", 2011, s. 17-25.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

canlı ölmüşdür. Bundan sonra ermənilər kəndləri talan etmişlər. Şikayətçilər daha sonra Qazax qəza rəisindən xahiş edirdilər ki, valideynləri aclıqdan və soyuqdan ölən uşaqların vəziyyətini hara mümkünsə ora çatdırsın[1].

Türkiyə kəşfiyyatının 18 mart 1918-ci ildə Qafqaz cəbhəsindəki vəzyyətlə bağlı əldə etdiyi məlumatda bildirilirdi ki, ermənilərin Qafqazdakı silahlı qüvvələrinin sayı 50 minə qədərdir və bu qüvvələrin formalaşması üçün 20-yə qədər ingilis zabiti fəal surətdə məşğul olurlar[2].

25 mart 1918-ci ildə Trabzonda olrakən polkovnik (albay) Rauf bəy İrəvan və onun ətrafında baş verən hadisələri ona danışan Müdafaayi Mazluman Cəmiyyətinin sədri, irəvanlı Əbdülhəmid əfəndinin söylədiklərini Xarici işlər nazirliyinə çatdırmışdı. Verilən ifadəyə görə, İrəvan quberniyasında ermənilər müsəlman əhaliyə qarşı böyük işgəncələr törədilir. Bu qırğınların xüsusi olaraq Eçmiədzin və Gümrü bölgələrində həyata keçirildiyi bildirilirdi. Daşnakların həyata keçirilən qırğınlarda xüsusilə aktiv rol oynadıqları vurğulanırdı. Vurulan ziyanın 25 milyon manat olduğu müəyyən edildiyi, bununla bağlı Tiflisə şikayət edilsə də, bir nəticə alınmadığı, ermənilərin qətliamlara davam etdikləri bildirilirdi. İrəvanın müsəlman əhalisinin 50 faizinin salahlanmaq məcburiyyətində qaldıqları, lakin top və pulemyotlara malik olma-

---

[1] Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. s. 26.
[2] ATASE, Kls. 2922. D. 512, F. 3; Toksoy Nurcan. Revanda Son Günlər. Türk Yönətimindən Ermeni Yönetimine. Ankara: Orion Yayınevi, 2007, s.116.

dıqlarından tüfənglərlə mübarizə etmək məcburiyyətində qaldıqları vurğulanırdı. Məlumatda İrəvan türklərini ülamə Mirzə Hüseyn Həsənzadə və mühəndis Xəlil bəy Qasımbəyzadənin yonəltdikləri bildirilirdi[1].

Yeri gəlmişkən Göy məscidin axundu, tanınmış şərqşünas Mirzə Hüseyn ağanı ermənilər 1938-ci ildə repressiya məruz qoymuş, Sibirdəki Kaluqa həbs düşərgəsinə göndərmiş və orada da təqribən 70 yaşında dünyasını dəyişmişdir[2]. Xəlil bəy Qasımbəyov isə 1919-cu il oktyabrın 23-də iki körpə uşağı ilə Tiflisdə gəzintiyə çıxdığı zaman erməni çəkməçisinin arxadan atdığı atəş nəticəsində qətlə yetirilmişdi[3]. Tanınmış ictimai xadim, İrəvan Müsəlman Milli Şurasının qurucularından olan Xəlil bəy Qasımbəyovun qətlə yetirilməsindən sonra Gürcüstandakı Müsəlman Milli Şurası Azərbaycanın Tiflisdəki Diplomatik missiyasına müraciət etmişdi ki, ermənilərin törətdikləri bu vəhşiliyi Paris sülh konfransının nəzərinə çatdırsın ki, bu cür vəhşi təzahürlərə birdəfəlik son qoysun[4].

1918-ci il aprelin əvvəlində Gümrü şəhərinə daxil olan Andranikin qoşunu ayın 18-də Axıkələk istiqamətində hərəkət etmiş, Ağbaba nahiyəsinin Arpaçay boyunca yerləşən Böyük Şiştəpə, İlanlı, Düzkənd, Qarana-

---

[1] Toksoy Nurcan. Göstərilən əsəri, s.109.

[2] Zeynalov Asgar. The ıntelligentsıa of İrevan. Baku: Murtajim, 2011, p. 84.

[3] "Azərbaycan" qəzeti (rusca), Bakı, 1 noyabr 1919-cu il, № 235.

[4] ARDA, fond 897, siy.1, iş 64, v. 3.

maz, Təzəkənd kəndlərini viran etdikdən sonra[1] qonşu Xocabəy (sonralar Boqdanovka) nahiyəsinin türk kəndlərini xaraba qoymuşdur. Axıkələkdə türk qoşunlarına məğlub olan Andranikin qoşunu may ayının 14-dən 18-dək Tiflis quberniyasının İrəvan quberniyasına bitişik ərazilərində Voronsovka (sonralar Kalinin rayonu) və Cəlaloğlu (sonralar Stepanavan rayonu) nahiyələrinin azərbaycanlı kəndlərini viran qoymuşdu. Andranikin qoşunu həmin bölgənin Şabandilər, Qızlıkilsə, Kəkliyən, Səfərli, Hamamlı, Yuxarı Azman, Aşağı Azman, Mamışlı, Əngirval, Qamışlı, Saatlı, Muğanlı, Sarıyar, Molla Eyyublu, Soyuqbulaq, Xocakənd, Yırğancaq, İlməzli, Qaraqala, Qara İsə kəndlərini talan etmiş, əhalisini kütləvi surətdə qırğınlara məruz qoymuş, qırğınlardan canını qurtaran həmin kəndlərin əhalisi Türkiyə ərazisində özlərinə sığınacaq tapmışdı.

Mayın 21-22-də Vorontovka və Cəlaloğluda türk qoşunlarına məğlub olan Andranikin qoşunu Loru bölgəsindən Dilicana keçir. Oradan Qaraqoyunlu dərəsi ilə irəliləyərək iyunun 12-də Göyçə gölünün sahilindəki Axta nahiyəsinin azərbaycanlı kəndlərini darmadağın etmiş və sonra isə Novo-Bəyazid (Kəvər) qəzasını, daha sonra isə Dərələyəz mahalının kəndlərini viran qoymuşdur.

1918-ci il iyunun 20-də Dərələyəz istiqamətindən Naxçıvana daxil olan Andranikin qoşunu orada da qırğınlar törədərək Culfa istiqamətindən Cənubi Azər-

---

[1] Kırzıoğlu Fahrettin. Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi. Ankara: Kardeş Matbaası, 1970, s. 44-45.

baycana daxil olmuşdur. İyunun 24-də Xoy şəhərində soyqırım törədən Andranikin qoşunu Urmiya üzərinə hücum etmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, həmin dövrdə ermənilər və türk qoşunları ilə qarşılaşmaqdan qorxaraq, yenidən Naxçıvana qayıtmış, avqustun əvvəlində Oxçu vadisi ilə Zəngəzura daxil olmuşdur. 1919-cu ilin aprel ayınadək Andranikin qoşunu Ərzurumdan Zəngəzuradək hərəkət trayektoriyası üzərində yerləşən 500-dən artıq türk-müsəlman yaşayış məntəqəsini viran qoymuşdur. Zəngəzuru ələ keçirməklə Andranik, Qərb dövlətlərinin Türkiyə ilə türk dünyasının əlaqəsini kəsmək niyyətlərini reallaşdırmış oldu. Sovet Rusiyası isə Zəngəzurun Ermənistana verilməsini rəsmiləşdirdi, Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salındı.

Erməni silahlı dəstələri 1918-ci ilin Novruz bayramı günlərində Irəvan quberniyasının Pəmbək mahalının azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə basqınlar etmiş, əhalisini kütləvi qırğınlara məruz qoymuşdu. Pəmbək nahiyəsinin 9 kəndində 1000-dən çox soydaşımız vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Nahiyənin bütün azərbaycanlı kəndləri qarət edilmiş və yandırılmışdı. Təkcə Arcut kəndində 60 nəfər qətlə yetirilmiş, onlardan 12 nəfərinin başı kəsilmişdi. 30 körpə bələkdə ikən süngülənərək qətlə yetirilmişdi[1].

Pəmbəkdə törədilən qırğınların ən dəhşətlisi azərbaycanlılarla ermənilərin qarışıq şəkildə yaşadıqları Vartanlı

---

[1] Qazıyev Yusif. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. Bakı: Nurlar, 2009, s. 197.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

(sonralar Şaumyan) kəndində həyata keçirilmişdi. 1918-ci il Novruz bayramı günü ermənilər qəfildən kəndi mühasirəyə almış, 13 yaşından yuxarı 411 kişini qoyun tövləsinə dolduraraq qapı-bacanı bağlamış, əvvəlcə güllələbaran etmiş, sora isə bacalardan ot və neft töküb od vurmuşdular. 411 nəfərdən yalnız Molla İsmayıl adında bir nəfər tövlənin bacasından çıxıb qaçaraq canını qurtara bilmişdi. Kəndin digər sakinləri – qadınlar, uşaqlar hadisədən xəbər tutduqdan sonra canlarını qurtarmaq üçün kəndi tərk edib meşələrlə, dağlarla qaçmış. Lakin onların da əksəriyyəti soyuqdan və aclıqdan həlak olmuşdular.[1] Yalnız sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra sağ qalan azərbaycanlıların bir qismi doğma kəndlərinə qayıda bilmişdilər.

Erməni tarixçisi Leo (əsl adı Arakel Babaxanyan) 1925-ci ildə Tiflisdə ermənicə çap olunan "Ançyaliç" ("Keçmişdən") əsərində erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşilikləri etiraf edərək yazır: "Daşnaksakanlar "silip-süpürməklə" (*yəni azərbaycanlı kəndlərində etnik təmizləmə aparmaqla*) məşğul idilər. Sürməli qəzasının türk (*azərbaycanlı*) əhalisinin xeyli hissəsi öz yaşayış yerlərindən qaçmışdılar. İrəvan və digər qəzalarda bir çox kəndlər dağıdılmış və yandırılmışdı. Erməni fidailəri heç bir faydası və zərurət olmadan hətta elə kəndlərdə vəhşiliklər törədirdilər ki, həmin kəndlərdə türk əhalisi çox az olduğu üçün ermənilərə heç bir ziyan verə bilməzdi. Xüsusən Böyük Qarakilsə

---

[1] Qazıyev Yusif. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. Bakı: Nurlar, 2009, s. 197-198.

şəhərinin yanındakı Vartanlı kiçik türk kəndində törədilən qırğınlar həyəcanlandırıcı idi”[1].

1988-ci ildə tarix təkrarlanmış, ermənilər Vartanlı kəndində ən vəhşi üsullarla azərbaycanlıları kütləvi surətdə qətlə yetirmiş, evlərini qarət etmiş və yandırmışdılar. Belə ki, 1988-ci il noyabrın 26-na keçən gecə-güclü boran əsdiyi bir gündə ermənilər kəndə basqın etmiş, 14 nəfəri vəhşicəsinə qətlə yetirmişdilər. Kəndin sağ qalan əhalisi qarlı-çovğunlu günlərdə gündüzlər dağlarla, meşələrlə gizlənmiş, yalnız gecələr yol gedərək, 13-14 gün ərzində gəlib Azərbaycana çatmışdılar[2].

Təəssüf ki, dünya ictimaiyyəti ermənilərinnə 1918-ci ildə, nə də 1988-ci ildə Vartanlı kəndində azərbaycanlılara qarşı nə törətdikləri vəhşiliklərdən xəbər tutmamışdır.

Erməni silahlı dəstələri həmçinin 1918-ci ilin Novruz bayramı günlərində Əştərək yaxınlığındakı Gözəldərə kəndinə basqın etmiş, 600 nəfərdən çox sakini qətlə yetirmiş, bütün tikililəri yandırmışdılar. Həmin kənddən yalnız üç nəfər gənc qaçaraq canlarını qurtarmış, Tiflis quberniyasının Daştəpə kəndində özlərinə sığınacaq tapmışdılar[3].

Türk qoşunlarının qarşısından çəkilən erməni qoşunlarının İrəvan quberniyasında törətdikləri qırğınlar haqqında Türkiyə arxivlərində də kifayət qədər sənəd-

---

[1] Լեո. Անցյալից. (Leo. Ançyaliç). Tiflis: Sovetskiy Kavkaz nəşriyyatı, 1925, səh. 369.

[2] Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim. Tarixin qara səhifələri. Bakı: Qartal, 1998, s. 138; Çaxmaqlı Qafar. Erməni xəyanətinin qurbanları. “Vətən səsi” qəzeti, 28 noyabr 1990-cı il.

[3] Qazıyev Yusif. Göstərilən əsəri, s. 198.

lər saxlanılır. Kazım Qarabəkir Paşanın "1917-20 arasında Ərzincandan İrəvana erməni zülmü" kitabında ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar sənədlərin dili ilə qələmə alınmışıdr. K.Qarabəkir paşa yazır:

- 29.04.1918-ci ildə Gümrüdən 500 araba ilə Axılkələyə götürülməkdə olan 3000-ə qədər qadın, qoca, uşaq və kişi öldürülərək yox edilmişdir;

- Min əsgər, iki pulemyot və iki topla silahlanmış ermənilər Qağızmanın şərqindəki Qulp (Duzluca) və İrəvan bölgəsindəki islam kəndlərini dağıtmış, qadın, uşaq və kişiləri qırmışlar;

- 01.05.1918-ci ildə yüzə qədər erməni atlısı Şiştəpə və Düzkənd ətrafında (indiki Amasiya rayonunun ərazisində) 60 uşaq, qadın və kişini öldürmüşlər;

- 01.05.1918-ci ildə Axılkələk ətrafındakı kəndlərdə Acaraca, Danqal, Mulanıs, Murcahet, Padızka, Havur və Gümris kəndləri yandırılmış, əhalisi məhv edilmişdir. Arpaçay üzərindəki Bacoğlu ilə İrəvanın şimal-şərqindəki kəndlərin xalqı ermənilər tərəfindən qırılmış, kəndlər tamamilə yandırılıb dağıdılmışdır[1].

Tiflisdə rus dilində nəşr edilən "Qruziya" qəzeti Gümrüdə ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri təsvir edərək yazırdı" "Aleksandropolda (Gümrüdə) erməni dəstələri artilleriyadan müsəlman evlərinə atəş açmaqla öz toplarının gücünü sınayırdılar"[2].

---

[1] Karabekir Kazım. 1917-1920 Arasında Erzincandan Erzuruma Ermeni Mezalimi. İstanbul: Emre Yayınları, 2000. s. 86-87.

[2] "Qruziya" qəzeti, 28 noyabr 1918-ci il.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qağızman təmsilçisinin 7 may 1918-ci ildə türk ordusunun Başkomandanlığına göndərdiyi məktubda İrəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri qırğınlar haqqında yazılırdı: "İki aydan artıqdır ki, Qafqazda meydana gələn erməni-müsəlman toqquşmalarından dolayı, İrəvanda da müsəlmanlarla ermənilər arasında düçmənçilik artmağa başlamışdır. Bu günə qədər erməni quldurları müsəlamanları kəsib-doğramaqda, kəndləri bir-bir, iki-iki yandırıb yaxmaqdadırlar. İrəvan bölgəsində 30-dan artıq müsəlman kəndinin əhalisi kəsilmiş, kəndlər dağıdılaraq yandırılmışdır. Bu fəlakətdən dolayı İrəvan quberniyasındakı müsəlmanlar çox faciəvi həyat sürməkdədirlər. Söylənənlərə görə, İrəvan şəhərinin müsəlmanları ermənilər tərətindən mühasirəyə alınmışdır. Hər gün İrəvan tərəfdən çoxsaylı xəstə, yaralı, qoca, qadın, qız qaçqınlar Qağızmana gəlməkdədirlər. Qaçqınların hamısı aclıqdan və yersizlikdən dolayı ölürlər. Təkbaşına qaçmağı bacaran qaçqınlar yeyəcək tapa bilmirlər. Rastlaşdıqları adamlara yalvarmağa başlayırlar. İrəvandakı müəslmanların bu acınacaqlı durumlarının Türkiyəyə xəbər verilməsi xahiş olunur. 36-cı Qafqaz diviziyası komandanından qaçqınlara maddi və mənəvi yardım göstərməsi və onlara qala biləcəkləri yerlər göstərməsini xahiş edirəm"[1].

1918-ci il mayın 15-də Kazım Qarabəkir Paşanın komandanlığında türk qoşunları Gümrüyə daxil olmaz-

---

[1] Karabekir Kazım. 1917-1920 Arasında Erzincandan Erzuruma Ermeni Mezalimi, s. 87-88.

dan əvvəl ermənilərə ultimatum vermişdi ki, şəhərdəki türkləri gətirib türk ordusuna təhvil verin və sonra da şəhəri təslim edin. Ermənilər qorxularından Gümrüdə yaşayan 250 türk ailəsini arabalara mindirib Arpaçay üzərindəki körpüdən keçirərək türklərə təslim etmişdilər. Kazım Qarabəkir Paşa həmin vaxt Gümrüdə ancaq 8-10 imkansız türk ailəsinin qaldığını yazır[1].

Gümrüyə daxil olan türk ordusu iki istiqamətdən irəliləmişdi. Qoşunların bir qismi İrəvan istiqamətində, bir qismi də Qarakilsə (*sonralar Kirovakan, hazırda Vanadzor şəhəri - müəllif*) istiqamətində hərəkət etmişdi. Mayın 21-də türk qoşunları Sərdarabad və İrəvan yaxınlığındakı Qamışlı (*sonralar Yeğeqnut - müəllif*) dəmiryol stansiyasını ələ keçirir. Ayın 24-də türk qoşunları Hamamlını (*sonralar Spitak*) erməni silahlılarından təmizləyir. General T. Hazarbekovun komandanlığı altında geri çəkilən erməni korpusu Birinci Dünya müharibəsi gedişində rus qoşunlarının Anadoluda əsir aldığı və həmin vaxt Qarakilsədə saxlanılan 4 min türk hərbi əsirlərindən min nəfərini Qarakilsədə öldürmüşdür. Qalan üç min əsiri mayın 29-da Kazım Qarabəkir paşa azad etdikdən sonra Qarakilsədən Gümrüyə qayıtmışdı[2].

Qaçqınlar problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Cənubi Qafqaz Seymi nəzdindəki Müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdı.

---

[1] Kazım Karabekirin Kaleminden. Doğunun Kurtuluşu. Erzurum. 1990, s. 371.

[2] Toksoy Nurcan. Göstərilən əsəri, s. 145.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

Müsəlman fraksiyası Seym hökuməti qarşısında məsələ qaldırmış, İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı edilən qırğınlara son qoyulması məqsədilə nümayəndə heyəti göndərilmiş, araşdırmaların nəticələri Seymin iclasında müzakirə edilmiş, qaçqınların vəziyyətinin müəyyən dərəcədə yüngülləşməsinə nail olunmuşdusa da, qırğınları dayandırmaq mümkün olmamışdı[1].

Ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında yunanlar Cənubi Qafqaz Seyminə aşağıdakı məlumatı vermişdilər: "Türk ordusunun qarşısından geri çəkilən silahlı erməni qaçqınları ətrafdakı müsəlman kəndlərini yer üzündən silərək hər bir şeyi atəş və qılıncdan keçirir, təsəvvürəgəlməz bir dəhşət və fəlakət törədirdilər... "Qalib" erməni ordusu hərbi qənimətləri, yəni süngü ucuna taxılmış südəmər uşaqlarala keçdikləri yolların ətrafına çılpaq soyundórulmuş müsəlman qadınlarını düzürdülər. Bu cəhənnəm əzabından ağlını itirmiş qadın və uşaqların ürəkparçalayan iniltilərini, qocaların ümidsiz nalələrini dinləmək üçün adamın qəlbi daş olmalıdır..."[2].

İrəvan quberniyasında erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq məqsədilə İrəvan Müsəlman Milli Şurası yaradılmışdı. Milli Şuranın sədri Əli xan Makinski, katibi isə Cabbar Məmmədzadə idi. Milli Şura ermənilərin törətdikləri qırğınlar barəsində Bəyaziddəki türk qoşunlarının komandanlığına möhürlü bir məktub göndər-

---

[1] Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.. Bakı. 1920, 2-ci hissə, s. 10-11.

[2] ARDA, fond 970, siy. 1, iş 1, v. 28-29.

mişdi. Məktubda deyilirdi: "Rusların çəkilməsi erməniləri başımıza bəla etdi. İllərdən bəri bölgədə yığılıb qalan silahlara sahib oldular. Uzun illərdən bəri bəslədikləri əməllərini fəaliyyətə keçirdilər. Səfərbərlik elan etdilər və İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanları özlərinə rəqib gördüklərindən, ilk öncə bizləri ortadan qaldırmaq məqsədilə bütün güclərini bizim yox olmağımız üçün yönəltdilər. Ruslardan əldə etdikləri silahları bizim üzümüzə çevirdilər. İki ay yarımdan bəri adətən müsəlmanlara qarşı hərb elan etmişlər kimi, əsgərlər quldur dəstələri müsəlmanlar üzərinə top, pulemyot ilə gedib zülm edirlər. Nahiyələri, kəndləri yandırırlar. Qadınlara təcavüz edirlər, uşaqları kəsirlər, qocaları boğazlayırlar. Bu ana qədər iki yüz kənd məhv olmuş, zülmdən qurtula bilənlər dağlara qaçmışlar. Təbi ki, onların da bir qismi aclıqdan və soyuqdan ölmüşlər. İrəvan şəhərinin 18 min nəfərlik müsəlman əhalisi iki aydır ki, mühasirə altındadaır". Daha sonra məktubda bütün İrəvan quberniyası müsəlmanlarının adından xahiş edilirdi ki, həmin məktub ordu komandanı Vehib paşa vasitəsilə Osmanlı padşahına çatdırılsın ki, o da bu məzlum türk yavrularını öz himayəsi altına almaq üçün iradə göstərsin, əks təqdirə məhv olacağıq. Həmçinin xahiş edilirdi ki, bu məktub həmin günlərdə Batumda toplanmış sülh konfransında səsləndirilsin[1].

---

[1] Atnur İbrahim Ethem. Osmanı Yönətimindən Sovyet Yönətiminə Kadar Nahçıvan. (1918-1920). Ankara: Türk Tarih Kueumu Basımevi, 2001, s. 27-28.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanları ermənilərin törətdikləri qırğınlardan xilas etmək üçün Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Osmanlı ordusunun 36-cı Qafqaz diviziyası komandanlığına etdiyi müraciətində deyilirdi: "İrəvan quberniyası ərazisindəki islamların qırılıb, yox edilməkdə olduqları, otuzdan çox müsəlman kəndinin yandırılıb, əhalisinin qırıldığı və İrəvandan qaçaraq gələn yaralı və xəstə köçkünlərin sayının gündən-günə çoxalmaqda və yoxsulluq ilə pərişanlıq içində üzülməkdə olduqlarından, bunlara sığınacaq və daldalanacaq yerinin göstərilməsi rica olunmaqdadır[1].

Kazım Qarabəkir paşa 27aprel 1918-ci ildə general Nazarbekova göndərdiyi bir teleqramda erməni silahlı dəstələrinin İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri qırğınlar barədə konkret faktlar sadalamış, məsələnin iç üzünün araşdırılmasını tələb etmiş və qırğınları törədənlərin şiddətlə cəzalandırılmasını istəmişdi[2].

Bütün bu qırğınları ermənilər Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət yarananadək törətmişdilər. 1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seymi özünü buraxmış və Gürcüstan müstəqilliyini elan etmişdi. Həmin gün Seymin Erməni fraksiyası İrəvan şəhərinin ermənilərə paytaxt kimi verilməsi üçün Müsəlman fraksiyasına müraciət etmişdi. Çünki müstəqillik aktının elan olunması

---

[1] Kırzıoğlu Fahrettin. Kars ili ve çevresinde ermeni mezalimi. Ankara. 1970, s. 46

[2] Toksoy Nurcan. Göstərilən əsəri, s. 159.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

üçün Ermənistanın paytaxtı yox idi[1]. Mayın 27-də keçirilən Müsəlman Milli Şurasının iclasında Nəsib bəy Usubbəyov bildirir ki, Batum konfransında təmsil olunan Türkiyə nümayəndə heyətinin qənaəti belədir ki, Cənubi Qafqaz müstəqilliyini qorumalıdır, onun birliyinin və həmrəyliyinin qorunması üçün ermənilərə bir qədər torpaq güzəşt olunmalıdır[2]. Mayın 28-də Azərbaycanın və Ermənistanın müstəqilliyi elan edilir.

Mayın 29-da Müsəlman Milli Şurasının iclasında baş nazir Fətəli xan Xoyski çıxış edərək Erməni Milli şurasının nümayəndələri ilə iki respublika arasında sərhədlər məsələsi ilə bağlı apardığı danışıqlar haqqında məlumat verir. F. Xoyski bildirir ki, ermənilərə siyasi mərkəz lazımdır, lakin Aleksndropolun (Gümrünün) Türkiyənin əlinə keçməsindən sonra belə mərkəz yalnız İrəvan ola bilər. İclas İrəvanın siyasi mərkəz kimi Ermənistana güzəşt edilməsini tarixi zərurət və labüd bədbəxtlik kimi qiymətləndirir. İclasda iştirak edən 28 nəfər Milli Şura üzvündən 16 nəfər İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinə "hə", bir nəfər "yox" deyir, üç nəfər isə bitərəf qalır[3].

Lakin İrəvan Müsəlman Milli Şurası bu güzəştə dərhal öz etirazını bildirmişdi. İyunun 1-də keçirilən Milli Şuranın iclasında Şuranın İrəvandan olan üzvləri

---

[1] Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri. (XIX-XXI əsrlər). Bakı, 2003, s. 81-82.

[2] ARDA, fond 970, siy.1, iş 1, v. 46.

[3] ARDA, fond 970, siy.1, iş 1, v. 52.

Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rzayev və Nəriman bəy Nərimanbəyov İrəvanın Ermənistana güzəşt edilməsi haqqında qərara yazılı şəkildə etirazlarını bildirsələr də, nəticəsi olmur. Milli Şura bu məsələni müzakirə etmədən protokola əlavə edilməsini tövsiyə edir. Həmin iclasda İrəvan quberniyasından alınan həyəcanlı xəbərləri yerində öyrənmək üçün nümayəndə heyəti göndərmək qərara alınır. Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rzayev və Məmməd Yusif Cəfərov İrəvana gedəsi nümayəndə heyətinin tərkibinə seçilirlər[1].

İyunun 4-də Türkiyə ilə Ermənistan arasında Batumda sülh və dostluq haqqında müqavilə imzalanır. Bu müqaviləyə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 10 min kv.km, əhalisi isə 321 min nəfər (o cümlədən 230 min erməni, 80 min müsəlman, 5 min yezidi kürdləri, 6 min digər millətlər) təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə Novo-Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü, Eçmiədzin qəzasının dörddə biri, Aleksandropol qəzasının dörddə biri daxil idi[2]. Lakin erməni silahlı dəstələri ətraf bölgələrin azərbaycanlı yaşayış məntəqələrini silah gücünə ələ keçirməklə respublikanın ərazisini genişləndirmək yolunu tutmuşdular.

Batum müqaviləsinin 3-cü maddəsində qeyd edilirdi ki, Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə

---

[1] ARDA, fond 970, siy.1, iş 1, v. 53-54.

[2] Киракосян Дж. Младотурки перед судом истории, Ереван: Аястан, 1986, с. 239.

aid bağlanan protokollar Osmanlı imperatorluğu hökumətinə təqdim ediləcəkdir. Həmin müqavilənin 5-ci maddəsində Ermənistan Respublikası onun ərazisində hər hansı quldur dəstəsinin yaradılmasına və silahlanmasına qarşı mübarizə aparmağı, bütün bandaları tərksilah etməyi, 6-cı maddəsində isə Ermənistan Respublikasında yaşayan müsəlmanların dininə və adət-ənənələrinə hörmət etməyi, müsəlmanların və digər dinlərə mənsub olanların mülki və siyasi hüquqlarına sahib olmasını öz öhdəsinə götürmüşdü[1]. Lakin Erməni Milli Şurasının nümayəndələri Batumda sülh danışıqlarında (11 may - 4 iyun) iştirak etdikləri və Osmanlı dövlətinin mərhəmətinə sığındıqları bir vaxtda Korqanovun, Nazarbekovun, Silikovun, Andranikin, Dronun, Njdehin komandanlığı altında erməni silahlı qüvvələri əvvəlcə Qars vilayətində, sonra isə İrəvan quberniyasının qəzalarında müsəlmanlara qarşı kütləvi qırğınlar törədirdilər. Həmin dövrdə Qarabağda, Zəngəzurda və Stepan Şaumyanın sədri olduğu Bakı Xalq Komissarları Sovetinin nəzarət etdiyi ərazilərdə erməni vəhşilikləri davam edirdi.

Azərbaycan Milli Şurasının iyunun 13-də keçirilən iclasında ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar barədə İrəvandan gələn həyəcanlı xəbərlər müzakirə edilir. İrəvan quberniyası ərazisində ev-eşiklərindən didərgin salınan və ac-yalavac dolanan qaçqınların sayının 150 min nəfərə çatdığı, ermənilərin 206

---

[1] Бадалян Х. Германо-турецкие оккупанты в Армении в 1918 г. Ереван, 1962, с. 172-178.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

kəndi dağıtdığı bildirilirdi. Milli Şura İrəvan quberniyasında qaçqınlara maddi yardım göstərilməsi üçün nümayəndə göndərməyi qərara almışdı. Həmçinin İrəvan quberniyası ərazisində mövcud olan türk qoşunlarının komandanlığından xahiş edilmişdi ki, qaçqınlara ərzaq yarımı etsin və onların öz yer-yurdlarına qayıtmaları üçün Ermənistan hökumətinə təsir göstərsin[1]. Lakin İrəvan quberniyasının türk qoşunlarının nəzarətindən kənarda qalan bölgələrində ermənilər qırğınları bir gün də olsa dayandırmamışdılar.

Müstəqilliyin elan edilməsindən bir müddət sonra Ermənistanla Azərbaycan arasında birbaşa diplomatik münasibətlər qurulması mümkün olmamışdı. Bu səbəbdən də Azərbaycanın xarici işlər naziri iyunun 22-də Gürcüstandakı daimi nümayəndəsinə göndərdiyi məktubda bildirmişdi ki, Ermənistan hökumətinin, o da təşkil edilməyibsə, Erməni Milli Şurasının nəzərinə çatdırsın ki, Azərbaycan-Ermənistan sərhədlərini elan etmək üçün xüsusi komissiya yaradılmalıdır. Əgər Ermənistan hökuməti bu təklifi bəyənərsə, görüş yerini və vaxtını bildirmək təklif edilmişdi[2]. Lakin Ermənistan tərəfi Batum müqaviləsinin şərtlərinə məhəl qoymayaraq, yeni ərazilər ələ keçirmək üçün hərbi təcavüzünü davam etdirməklə yanaşı Dağlıq Qarabağa ərazi iddiası irəli sürmüş, Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhədlərin İstanbul sülh konfransında müəyyən ediləcəyini bildirmişdi.

---

[1] ARDA, fond 970, siy.1, iş 6, v. 1.
[2] ARDA, fond 897, siy. 1, iş 6, v. 1-2.

1918-ci ilin yayında Osmanlı hökumətinin təşəbbüsü ilə İstanbulda Cənubi Qafqaz Respublikaları arasında ərazi problemlərini həll etmək üçün konfrans keçirmək qərara alınmışdı. İyun ayında İstanbul konfransında iştirak etmək üçün M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı ilə 7 nəfərlik nümayəndə heyəti İstanbula yola düşmüşdü.

Azərbaycan hökumətinin 15 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə Xarici İşlər Nazirliyinə bütün Cənubi Qafqazda ermənilərin müsəlmanlara və onların əmlakına qarşı törətdikləri zorakılıqları təhqiq etmək üçün Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaratmaq tapşırılmışdı[1].

Milli Şuranın İrəvan şəhərinin Ermənistan (Ararat) Respublikasının paytaxtı olması üçün ermənilərə güzəşt edilməsi haqda qərarından şirniklənən erməni nümayəndə heyəti İstanbul konfransına təqdim etdikləri layihədə Sürməli, Naxçıvan, Axılkələk, Eçmiədzin, İrəvan, Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl (Qaryagin) və Borçalı qəzalarına ərazi iddiası irəli sürmüşdü[2].

Azərbaycan hökumətinin başçısı F.Xoyski Gürcüstandakı daimi nümayəndəyə 1918-ci il iyulun 28-də göndərdiyi teleqramda Novo-Bəyazid qəzasının Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sarıyaqub, Daşkənd, Təzə Qoşabulaq, Nokit, Yuxarı Alçalı və Kərkibaş kəndlərinin nümayəndələrinin onun yanına şikayətə gəldiklərini və ermənilərin həmin kəndlərə hücum etdiklərini, kəndləri yan-

---

[1] Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (bundan sonra ARPİİSSA), fond 277, siy. 2, iş 27, v. 153.
[2] ARDA, fond 897, siy. 1, iş 6, v. 144.

dırdıqlarını, əhalinin dağlara çəkildiyini, əkin sahələrinin məhsulunu ermənilərin yığdıqlarını bildirmiş, Azərbaycan hökumətindən yardım istədiklərini bildirmişlər. F.Xoyski daimi nümayəndəyə Ermənistan hökumətinə etiraz məktubu verilməsini tapşırır[1].

İyulun 30-da Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Azərbaycan hökumətinin başçısının Novo-Bəyazid qəzasında müsəlmanlara qarşı ermənilərin törətdikləri zorakılıqlara qarşı etiraz məktubunu Ermənistanın Gürcüstandakı nümayəndəsinə təqdim edir[2].

31 iyul 1918-ci ildə baş nazir F. Xoyski Azərbaycanın İstanbuldakı nümayəndə heyətinin başçısı M. Ə. Rəsulzadəyə ünvanlandığı təcili diplomatik məlumatda bildirirdi ki, onun nümayəndə heyətinə göndərdiyi xəritədə Azərbaycanın sərhədləri cızılmışdır. Xoyski yazırdı ki, əgər ermənilər Qarabağa ərazi iddiası irəli sürsələr, onda siz də İrəvanın və Qazax qəzasının bir hissəsinin onlara güzəştə gedilməsindən imtina edin. Məlumatda həmçinin bildirilirdi ki, ermənilər heç cür sakitləşmir, gah orada, gah burada müsəlmanları qırır, kəndləri dağıdırlar. Bu günlərdə isə Novo-Bəyazid qəzasının bir neçə kəndini darmadağın etmişlər. Daha sonra bildirilirdi ki, general Andranik öz qoşununu Zəngəzur tərəfdən İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının sərhədinə çəkir, Gorusu ələ keçirmək üzrədir[3].

---

[1] ARDA, fond.897, siy.1, iş.11, v. 149.
[2] ARDA, fond.897, siy.1, iş.11, v. 133.
[3] ARPİİSSA, fond 277, siy. 2, iş 7, v. 37-38.

Azərbaycandan İstanbula göndərilən fövqəladə və səlahiyyətli nazir-nümayəndəsi və İstanbul konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə. Topçubaşovun sentyabrın axırında İstanbula gəlməsi ilə danışıqlar xeyli sürətlənmişdi. Ə. Topçubaşovun İstanbul konfransına təqdim etdiyi memorandumda Azərbaycanın mübahisəsiz ərazisi 96.502 kvadrat kilometr göstərilmişdi. Layihəyə görə, İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasının beşdə dörd hissəsi, Novo-Bəyazid qəzasının beşdə bir hissəsi, Şərur-Dərələyəz qəzasının ikidə bir hissəsi Azərbaycanın mübahisəsiz ərazisi hesab edilirdi[1].

19 avqust 1918-ci ildə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Cənubi Qafqaz Rus Milli Şurasının avqustun 15-də təqdim etdiyi üç protokolun surətini Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərmişdir. Həmin protokollarda İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının dağlıq zonasında yerləşən Nikitino və Mixaylovo kəndlərinin (*hazırda Gədəbəy rayonunun ərazisindəkı molokan kəndləri – müəllif*) sakinlərinin ermənilər tərəfindən yağmalanması faktları öz əksini tapmışdı[2].

Azərbaycan hökumətinin tapşırığı ilə Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinin 15 avqust 1918-ci ildə

---

[1] Топчубашев А. М. Меморандум, предъявленный находящимся в Константинополе почетным представителям держав Антанты, членом правительства Азербайджанской Республики, чрезвычайным министром-посланником при правительствах Блистательной Порты Армении и Грузии Али Мардан-беком Топчибашевым (ноябрь 1918 г.)" (ноябрь, 1918). Баку, 1993, с. 20-21.
[2] ARDA, fond 897, siy. 1, iş, 6, v. 18.

Ermənistanın Gürcüstandakı müvəqqəti işlər vəkilinə göndərdiyi məktubda bilirilirdi ki, general Andranikin dəstəsi Azərbaycanın sərhədlərinə daxil olmuş, Zəngəzur qəzasının bir hissəsini və Şuşa yolunu ələ keçirmişdir. Azərbaycan hökumətinin adından tələb edilirdi ki, xeyirxah qonşuluq münasibətlərini saxlamaq naminə Andranikin qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən geri çağırılması üçün təcili tədbirlər görsün. Əks təqdirdə, bütün məsuliyyətin Ermənistan hökumətinin üzərinə düşəcəyi bildirilmişdi[1].

Avqustun 17-də Ermənistanın Gürcüstandakı müvəqqəti işlər vəkili A. Camalyan Ermənistan hökumətinin cavabını Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə göndərir. Məktubda bilirilirdi ki, general Andranik və onun bütün dəstəsi Ermənistan Xüsusi Korpusunun əmri ilə Ermənistan ordusunun tərkibindən və siyahısından silinmişdir, onlar Ermənistan Respublikasının hakimiyyətini tanımırlar və onlara tabe olmurlar. Əlavə olaraq bildirilirdi ki, general Andranikin və onun dəstəsinin Ermənistanın milli ordusuna heç bir aidiyyəti yoxdur və bu səbəbdən də, Ermənistan hökuməti onların məsuliyyətsiz fəaliyyətlərinə görə, cavab verə bilməz[2].

Azərbaycan xarici işlər nazirinin tapşırığına əsasən, Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümaynədəliyinin rəhbəri Andranikin qanlı əməlləri barədə Almani-

---

[1] ARDA, fond 897, siy.1, iş.11, v. 180.
[2] ARDA, fond 897, siy.1, iş.11, v. 193.

yanın və Avstriya – Macarıstanın Qafqazdakı nümayəndəliyinə yazılı məlumat vermişdi. Ermənistan hökumətinin 17 avqust tarixli cavabı da həmin ölkələrin Qafqazdakı təmsilçiləri fon Kressə və baron Frankelşteynə, habelə Gürcüstanın Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilmişdi[1].

Andranikin Rusiyaya meyl göstərməsi və Bakı Kommunasını müdafiə etməsi faktını A.Camalyan avqustun 16-da alman missiyasının başçısı general fon Kressellə görüşündə təsdiqləmişdi. A.Camalyan həmin görüş zamanı etiraf etmişdi ki, Andranik Zəngəzurdan Qarabağa keçmək, türklərə arxadan zərbə endirmək (*Birinci Dünya müharibəsində olduğu kimi - müəllif)* və Bakıya yol açmaq istəyir[2].

Türkiyə silahlı qüvvələri Şərq cəbhəsinin IX ordu komandanı Yaqub Şevki paşanın Şərq cəbhəsi komandanlığına 29 avqust 1918-ci ildə göndərdiyi teleqramda Dərələyəz nahiyəsində ermənilərin törətdikləri qırğınlardan canını qurtararaq gəlib türk ordusuna sığınan iki nəfərin verdikləri məlumatlara əsasən Zəngəzur bölgəsində yerləşən Andranikin silahlı dəstəsinin bir qrupunun Şərur-Dərələyəz qəzasının Malişgə, Keşişkənd və Həsənkənd kəndlərini ələ keçirdiyini, bölgənin müsəlmanlarına hər cür zülm və işkəncə verdiklərini, onları evlərindən qovaraq aclığa məhkum ettdiklərini, kəndlərini tərk etməyən müsəlman əhaliyə qarşı top atəş-

---

[1] ARDA, fond 897, siy.1, iş 11, v. 204.

[2] Агаян Ц. Роль России в исторических судьбах армянского народа. Москва: Наука, 1978, с. 269.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

lərindən istifadə edildiyini bildirirdi. Teleqramın sonunda qeyd edilirdi ki, ermənilər bu cür hərəkətlərlə bir aydan sonra Ermənistanda bir nəfər belə müsəlmanının qalmamasına nail olmaq istəyirlər[1].

Ermənistan hökumətinin Dağlıq Qarabağı mübahisəli ərazi hesab etməsi Azərbaycan diplomatiyasını adekvat addım atmağa vadar etmişdi. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin 31 avqust tarixli məktubunda Qarabağın mübahisəli zona hesab edilməsi haqqında Ermənistanın iddiasının tərəflər arasında imzalanan Batum müqaviləsinə və Azərbaycanın rəhbərləri ilə sərhədlər barədə əldə edilmiş şifahi razılaşmaya zidd olduğu, Ermənistanın ərazi iddiasının əldə olunmuş razılığın pozulması demək olduğu, bu səbəbdən də Azərbaycan tərəfinin də İrəvan şəhərinə, İrəvan quberniyasının Eçmiədzin, Novo-Bəyazid və İrəvan qəzalarının bir hissəsinə ərazi iddiası hüququnu özündə saxladığını bildirmişdi[2].

Ermənistan hökuməti 1918-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında silahlı müdaxilə yolu ilə Yelizavetpol (Gəncə) qəzasının Novo-Bəyazid qəzasına bitişik 9-cu sahəsini ələ keçirmək, orada Qarsdan və Gümrüdən olan qaçqınları məskunlaşdırmaq istəyirdi[3]. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Ermənistanın Gürcüstandakı müvəqqəti işlər vəkilinə göndərdiyi məktubda bildirirdi

---

[1] Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri. 1914 – 1918. II cild, s. 287.
[2] ARDA, fond 897, siy.1, iş.11, v. 246.
[3] ARDA, fond 897, siy.1, iş 25, v. 38.

ki, Gəncə qəzasının 9-cu sahəsinin pristavı Gəncə şəhərinə gələrək bildirmişdir ki, oktyabrın 12-də Novo-Bəyazid qəzasının komissarı Basarkeçər kəndinə gəlib, kənd starşinalarını və ruhaniləri toplayaraq bəyan edib ki, 9-cu sahə bundan sonra Ermənistana tabe olacaq. Özünü pristav elan edən Çayxorski tələb edib ki, bir həftə ərzində vergilər ödənilsin, silahlar təhvil verilsin, bu tələbləri yerinə yetirməyənlər ərazini tərk etsinlər[1].

1918-ci il oktyabrın əvvəllərində türk qoşunlarının Batum müqaviləsinin şərtlərinə əsasən təsbit edilmiş Ermənistanın sərhədlərindən geri çəkilməsindən və İttihad və Tərəqqi partiyası hökumətinin (Gənc türklər hökuməti) istefasından sonra Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı. Oktyabrın 23-də Ermənistan hökumətində edilən kabinə dəyişikliyindən sonra daha 30 min ermənin orduya səfərbər ediləcəyi qərara alınmışdı. Əhməd İzzət paşanın sədrliyi ilə qurulan yeni hökumət türk qoşunlarının Qafqazdan geri çəkilməsi ilə razılaşmışdı.

30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros sazişinə əsasən türk qoşunları 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. Hərb naziri Ənvər paşanın göstərişi ilə IX ordunun komandanı Yaqub Şevki paşa İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin müsəlman əhalisinin özünümüdafiəsi üçün geri çəkilən türk ordusunun komandanlığına tapşırmışdı ki, yerli milli şuralara lazımı qədər silah versinlər və türk zabitlərin-

---

[1] ARDA, fond 897, siy.1, iş 11, v. 395.

dən bir qismi həmin ərazilərdə qalıb, yerli əhalinin təlimləri ilə məşğul olsunlar. Həmin tapşırığa əsasən noyabrın 12-də 2000 ədəd iriçaplı rus tüfəngi Naxçıvan və İqdır əhalisinə, noyabrın 15-də isə 3000 rus tüfəngi Qəmərliyə göndərilmişdi[1].

Həmin ərazilərin ermənilər tərəfindən işğal təhlükəsi yarandığından, Ordubaddan Sürməliyədək ərazinin nümayəndələri noyabrın 3-də Qəmərli (indiki Artaşat) qəsəbəsinə toplaşaraq Araz-Türk Hökuməti qurmaq haqqında qərar çıxarırlar. Hökumət rəisi naxçıvanlı Əmir bəy Əkbərzadə, hərbi nazir isə sonralar Cənub-Qərbi Qafqaz Hökumətinin (Qars hökuməti) başçısı olmuş İbrahim bəy Cahangirzadə seçilir. İbrahim bəy dərhal işə başlayıb özünümüdafiə üçün yerli əhalidən ibarət 20 tabor təşkil edir. Taburlar hər birində 250-500 nəfərdən ibarət silahlı könüllülədən təşkil edilirdi. Bu taborlardan 4-ü Naxçıvanda, 3-ü Şərur-Dərələyəzdə, qalanları isə Vedibasar, Zəngibasar, Qəmərli və Baş Noraşendə yerləşdirilir və həmin bölgələrin əhalisini erməni qırğınlarından müdafiə edir. Iqdır (Sürməli) tərəfdə isə bir alay, 5 süvari birliyi təşkil edilmişdi[2]. Qars hökumətinin 1919-cu il aprelin 12-də ingilislər tərəfindən süqut etdirilməsindən sonra Malta adasına sürgün edilən İbrahim bəy Cahangirzadə sürgündə yazdığı xatirələrində qeyd edirdi ki, həmin taborların bir

---

[1] Dayı S. Esin. Elviye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma. Doktora tezi. Erzurum, 1997, s. 87.

[2] Gödemir Ahmet Ender. Cenub-i Garbi Kafkas Hükumeti. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1989, s. 50-51.

qismi türk ordusu İrəvan quberniyasında olarkən 9-cu firqə komandanı miralay Rüşdü bəyin yardımı və silah-sursatla təmin etməsi ilə qurulmuşdu[1].

27 dekabr 1918-ci ildə Yaqub Şevki paşa Qarsdan Osmanlı Ordusu Başkomandanlığına göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, erməni birlikləri İrəvanın cənub-şərqində, dəmiryol xəttinin həmən şərqindəki bölgədə bulanan Vedi və Sədərək kəndlərinin ətrafına gedərək müsəlmanları qətl etmişlər. 500-600-ə qədər müsəlman Araz çayının sağ sahilini keçərək Bəyazidə doğru getmişlər. Ermənilər Sədərəyin güneyindəki Xanlıxlar kəndi istiqamətində yaşayan müsəlmanları doğramışlar. Daha sonra teleqramda yazılırdı ki, Yapon ləqəbli erməninin komandanlığı altında 1200 nəfərlik silahlı dəstə 5 dekabr 1918-ci il tarixindən etibarən Naxçıvan ətrafındakı müsəlmanlara qarşı qırğınlar törətməyə başlamışdır. Naxçıvanın 40 km şimalındakı Almalı adlı kənddə 688 nəfəri, bu kəndin 12 km şimal-qərbindəki Agus adlanan yerdə 516 nəfəri qətl etmişlər. Gənc qadınları ayırdıqdan, 2000 nəfəri bir yerə toplayaraq tamamilə qətl etdikdən sonra, ayrıa 40 qadın və körpəni bir otağa doldurararaq yandırmışlar. Bu bölgənin sağ qalan müsəlmanları evlərini tərk edərək soyuğa və aclığa məhkum edilmişlər. Daha sonra həmin teleqramda qeyd edilir ki, Eçmiədzinin şimalındakı kəndlilərin ərzağı ermənilər tərəfindən zorla alınmışdır. İrəvanın 15 km cənubundakı Hacıilyas kəndinin ağası və onun iki qardaşı İrəvana aparılaraq edam

---

[1] Gödemir Ahmet Ender. Cenub-i Garbi Kafkas Hükumeti. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1989, s. 50-51.

etmiş, 25 nəfəri isə naməlum yerə aparmışlar. İrəvan şəhərindəki Təpəbaşı, Hacı Murtuz ağa və Qırxbulaq adlı məhəllələri yandırılmışdır. Teleqramın sonunda Yaqub Şevki paşa ermənilərin qış günlərində insanlığazidd bu cür hərəkətlərinin İstanbuldakı Müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinin diqqətinə çatdırılmasını xahiş edirdi[1].

1918-ci ilin dekabrında türk qoşunlarının sonuncu hissələrinin İrəvan quberniyasını tərk etməsindən sonra yerli müsəlman milli şuralarına tabe olan özünümüdafiə dəstələri (taburlar) əhalini erməni təcavüzündən qoruyurdu.

Cənubi Qafqaz respublikaları arasında milli-ərazi münaqişələri bir qayda olaraq Qərb dövlətlərinə arxalanan Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürməsi və bu iddiaların silah gücünə reallaşdırmaq yolunu tutması ilə günü-gündən daha da kəskinləşirdi. Milli-ərazi zəminində münaqişələrin diplomatik yolla həll edilməsi üçün Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri dəfələrlə təşəbbüs göstərmişdilər.

Birinci Dünya müharibəsində Türkiyənin məğlubiyyəti, alman və türk qoşunlarının Qafqazdan geri çəkilməsi və İstanbul konfransının baş tutmaması Cənubi Qafqazda mövcud dövlətlər arasında sülh konfransını keçirməyi zəruri edirdi. Gürcüstan hökuməti mövcud problemlərin həll edilməsi üçün Azərbaycan, Ermənistan və Dağlı Respublikasının nümayəndələrini 1918-ci il noyabrın 10-da Tiflisə konfransa dəvət etmişdi. Gürcüs-

---

[1] Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri. 1914-1918. II cild, s. 293.

tan hökuməti konfransın gündəliyinə dövlətlərin istiqlaliyyətinin qarşılıqlı tanınması, sərhəd məsələləri də daxil olmaqla, bütün mübahisəli məsələlərin maraqlı dövlətlər arasında sazişlər yolu ilə, buna nail olmadıqda arbitraj vasitəsilə həll edilməsi, konfransda iştirak edən xalqların hər hansı birinin ziyanına yönəlmiş sazişə qoşulmamaq haqqında qarşılıqlı təəhhüdün qəbul edilməsi və s. məsələlərin daxil edilməsini təklif etmişdi[1].

Konfrans noyabrın 14-də öz işinə başlasa da, Azərbaycan və Gürcüstanla ərazi münaqişəsində olan Ermənistanın iştirak etməməsi konfransı davam etdirməyə imkan verməmişdi. Ermənistan bir tərəfdən konfransda təklənəcəyindən ehtiyat edir, digər tərəfdən isə Antantanın qələbəsindən ruhlanaraq, Azərbaycan və Gürcüstanla ərazi mübahisələrini silah gücünə həll etmək istəyirdi. Erməni silahlı qüvvələri bir tərəfdən İrəvan quberniyası ərazisində etnik təmizləmə siyasətinin həyata keçirir, Zəngəzuru ələ keçirməklə Qarabağı təhdid edir, digər tərəfdən isə silah gücünə ələ keçirdiyi Borçalının dağlıq hissəsində möhkəmlənmək istəyirdi.

Türkiyə ordusunun şərq cəbhəsinin komandanlığı Irəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri qırğınlar haqqında hökuməti vaxtaşırı məlumatlandırır və müvafiq tədbirlərin ələ alınmasını istəyirdi. 1918-ci il noyabrın 25-də IX Ordu komandanı Yaqub Şevki paşanın Türkiyə hökumətinin baş nazirinə göndərdiyi teleqramda dünya icti-

---

[1] Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, с. 429.

maiyyəti arasında ermənilərin xeyrinə aparılan təbliğatın həqiqəti əks etdirmədiyini, əksinə, reallıqda türklərin erməni zülmünə məruz qoyulduqlarını bildirilirdi. Yaqub Şevki paşa yazırdı: "Ordunun irəli hərəkətə başladığı tarixdən etibarən Batum müqaviləsinin imzalanmasına qədər ermənilər qadın, uşaq arasında fərq qoymadan yaxalaya bildikləri hər müsəlmanı qətl edərək bugünkü mövqelərinə qədər çəkildilər. Erməniləri təqib edən ordumuzun bütün bölmələri də müsəlman şəhidlərinin cəsədlərini və balta ilə parçalanmış bədən üzvlərini dəfn edərək gəldilər. Batum müqaviləsinin imzalanmasından sonra ermənilər müsəlmanları məhvetmə siyasətlərini davam etdirdilər. Xüsusən, Andranik adındakı bir cani başına topladığı minlərcə avanesiylə (*yəni erməni ilə-müəllif*) Gəncə, İrəvan, Ordubad və İran bölgələrindəki müsəlman xalqı bu günə qədər qətliama davam etdi və hələ də davam etməkdədir... Türk xalqı hər şəkildə qətliama məruz buraxılmaqda, evləri yandırılmaqda, mal və əşyaları qəsb edilməkdə və gözlərimizin önündə hər gün fəlakətə məruz buraxılmaqdadır. Törədilənlərin hamısına baş əyməkdən başqa çarəsi olmayan, himayəsi olmayan zavallı müsəlmanlar qorxu işərisindədirlər. İndiyə qədər hər hansı şəkildə özlərini qorumağı bacarmış olan bir qisim müsəlmanların da məhv olacağı durumu ortadadır"[1].

Yaqub Şevki paşanın 27 noyabr 1918-ci ildə Hərb nazirliyinə göndərdiyi başqa bir teleqramda isə yazılır-

---

[1] Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi. I cild, 1906-1918. Ankara: 1995, s. 310-311.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

dı: "20 noyabr 1918-ci ildən bəri Zəngəzur mahalının qərbindən Naxçıvanın 50 km şimal-şərqində yerləşən Cul adındakı müsəlman kəndini erməni əsgər və quldurları üç gündən bəri mühasirədə saxlamağa davam etmiş, Culun 16 km qərbindəki Qabaxlı və bu kəndin 5 km şimal-şərqindəki Qurban (*Qurbankəsilən – müəllif*) kəndi ilə bu kəndlərə yaxın müsəlman kəndlərinə erməni əsgər və əhalisi tərəfindən hücum edilərək 300-ə qədər müsəlman şəhid edilmiş və yerdə qalanları köçməyə məcbur edilərək əşya və heyvanları qəsb edilmişdir. Zəngəzur mahalı ilə Dərələyəz mahalı sərhədləri arasında yerləşən 13 müsəlman kəndi bir aydan artıqdır ki, Andranik və Yaponun quldur dəstələrinin hücumuna məruz qalmış, canlarını qurtaranlar isə çıl-çılpaq bir halda Naxçıvan yoluyla Gəncəyə qaçmışlar". Daha sonra həmin teleqramda yazılırdı: "Çanaxçının şimalından mənbəyini alaraq Göycə gölünə qovuşan Əyricə çayı boyunca müsəlman kəndləri də eyni şəkildə hücum və qırğınlara məruz qoyularaq yer-yurdlarında çıxarılmışlar. Aparılan araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, indiyə qədər müxtəlif nahiyələrdən 133 kəndin əhalisi təzyiqlərə məruz qalaraq qovulmuşdur..."[1]

1918-ci il dekabrın 20-də Azərbaycan parlamentinin fövqəladə iclasında erməni silahlı qüvvələrinin Loru və Borçalı qəzalarına sahib olmaq uğrunda Gürcüstana müharibə elan etməsi, Andranikin qoşununun Zəngə-

---

[1] Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi. I cild, 1906-1918. s. 312.

zur, Cəbrayıl və Şuşa qəzalarında törətdiyi qırğınlar müzakirə edilmişdi[1].

1919-cu il yanvarın 9-da Tiflisdəki ingilis missiyasının başçılığı ilə keçirilən Ermənistan-Gürcüstan konfransının qərarına görə, Borçalı üç hissəyə bölünür. Şimal hissə Gürcüstana, cənub hissə Ermənistana verilir, Loru nahiyəsi isə neytral zonaya çevrilir. Zonanın idarəsi ingilislərin nəzarəti ilə qarışıq komissiyaya tapşırılır. Azərbaycan hökuməti onun iştirakı olmadan əhalisinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlıların təşkil etdiyi Borçalının Gürcüstanla Ermənistan arasında bölüşdürülməsinə, həmin ərazinin bir hissəsində neytral zona yaradılmasına qəti etiraz etmiş və maraqlı tərəf kimi, bu razılaşmanı tanımadığını bildirmişdi[2].

1919-cu il yanvar ayının əvvəlində Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanovun imzası ilə Ermənistan xarici işlər nazirinə azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınlarla bağlı nota göndərilir. Yanvarın 7-də "Azərbaycan" (rusca) qəzetində "Qarabağ-İrəvan faciəsi" başlığı altında dərc edilən həmin notada bildirilirdi: "İrəvan quberniyasında çoxsaylı erməni silahlı qüvvələri tərəfindən müsəlmanlar zorakılığa məruz qalır, şəhərlərdə və kəndlərdə onlar tərksilah edilir, öldürülür və qarət edilir, zor gücünə onları özlərinə tabe etdirməyə çalışırlar... Alınan məlumatlara görə, təkcə ermənilərin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün Araz ça-

---

[1] ARDA, fond 28, siy. 1, iş 1, v. 38-48.
[2] ARDA, fond 897, siy. 1, iş 31, v. 44

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

yını keçmək istəyərkən boğulanların sayı 300 nəfərə çatır." Həmçinin notada bildirilirdi ki, Azərbaycan hökuməti erməni qoşunlarının müsəlmanlara qarşı törətdikləri zorakılıqlara qarşı çıxır və erməni qoşunlarının ələ keçirdikləri İrəvan quberniyasının müsəlmanlar yaşayan ərazilərini özünün ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir... Notada həmçinin erməni silahlı qüvvələrinin İrəvan quberniyasındakı Azərbaycanın mübahisəsiz ərazilərində zorakılıqlara və hərbi əməliyyatlara son qoyulması Ermənistan hökumətindən tələb edilirdi[1].

Azərbaycan hökuməti 1919-cu il yanvarın sonlarında Məhəmməd xan Təkinskini Ermənistanda diplomatik nümayəndə təyin etmişdir. Ermənistan hökuməti 1919-cu il fevralın 1-də nümayəndəliyin fəaliyyətə başlamasına razılıq vermişdir. Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlayanadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan mətbuatını və rəsmi dairələrini İrəvan Müsəlman Milli Şurası, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatı məlumatlandırırdı.

İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatının sədri Teymur bəy Makinskinin 4 yanvar 1919-cu ildə göndərdiyi məlumatda deyilirdi ki, 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyun ayına – yəni türk qoşunlarının gəlişinə-

---

[1] ARPİİSSA, fond 268, siy. 23, iş 503, v.29; Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. s. 43..

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

dək İrəvan quberniyasında erməni hərbi dəstələri tərəfindən 200-dən çox müsəlman yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, qarət edilmiş, yandırılmış, əhalisinin bir qismi öldürülmüş, bir qismi də dağlara qaçaraq aclıqdan və soyuqdan məhv olmuşlar. Onun məlumatına görə, erməni silahlı dəstələri Sürməli qəzasını bütünlüklə, İrəvan, Eçmiədzin, Şərur-Dərələyəz qəzalarının bir hissəsini ələ keçirərək Naxçıvan istiqamətində hərəkət edirlər. Təqsirsiz müsəlman əhalisi ya məhv edilir, ya da öz kəndlərindən qovularaq dağ yolları ilə İrana qaçırlar ki, bu da elə labüd ölüm deməkdir. Teymur bəy Makinski həmçinin zorla boşaldılmış müsəlman kəndlərində Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarının məskunlaşdığını yazır[1].

İrəvan quberniyasından gələn xəbərlər o qədər ciddi və həyəcanlı idi ki, Azərbaycan parlamenti 8 yanvar 1919-cu ildə keçirdiyi 7-ci iclasında İrəvan quberniyası müsəlmanlarının əhvalı haqqında məsələ müzakirə etmişdi. Həmin iclasda Azərbaycan parlamentinin fəaliyyətə başlaması münasibətilə Ermənistan Milli Şurasına göndərilən teleqrama Ermənistan Milli Şurasının sədri Saakyanın imzası ilə alınan cavab səsləndirilmişdir. Cavabda iki xalq arasında əsrlərdən bəri mövcud olan dostluğun davam etdirilməsi və iki dost dövlətin mənafelərini birləşdirmək üçün daha təsirli vasitələrin aranmasının vacibliyi vurğulanırdı. Əslində, bu, erməni riyakarlığından başqa bir şey deyildi. Çünki elə həmin iclasda İrəvan quberniyası müsəlmanlarının təmsilçilərinin imzası ilə yanvarın 4-də Azərbaycan parla-

---

[1] ARDA, fond 970, siy.1, iş 202, v. 468.

mentinin sədrinə ünvanlanmış müraciətin mətni oxunmuşdu. Müraciətdə İrəvan quberniyasında erməni qoşunlarının törətdikləri vəhşiliklərin miqyası faktlarla sadalanırdı. Müraciətdə qeyd edilirdi ki, 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyun ayına qədər İrəvan quberniyasında erməni qoşunları tərəfindən 200-dən artıq müsəlman kəndləri atəşə tutulub tar-mar edilmiş, bunların əhalisi isə qismən qətl edilmiş, qismən də dağlara qaçıb soyuq və aclıqdan tələf olmuş, 100 minə qədər müsəlman İrəvan quberniyasının başqa yerlərindən köçmüşlər... Daha sonra qeyd edilirdi ki, erməni qoşunları Sürməli qəzasını tamamən, İrəvan, Şərur və Eçmiədzin qəzalarının müsəlmanlar ilə məskun mahallarını işğal edib Naxçıvan tərəfə yürüş etməkdədirlər. Ermənilər yerli müsəlmanları qismən kəsib, qismən köylərindən çıxarıb İrana hicrət etmək məcburiyyətinə salırlar. Məcburiyyət ilə müsəlmanlardan təmizlənmiş mahallara Türkiyədən gəlmiş erməniləri köçürürlər.

Müraciətin sonunda qeyd edilirdi ki, İrəvan quberniyasının bəzi mahallarının təmamilə müsəlmanlar ilə məskun olduğunu, bu mahalların tarixən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmasını nəzərə alaraq, İrəvan müsəlmanları mövcudiyyətinin mühafizəsi üçün lazım gələn tədbirlərin görülməsini xahiş edirlər. Bu məsələ müzakirə edildikdən sonra Milli Məclis hökumətə tapşırıq vermişdi ki, İrəvan quberniyasında müsibətlərin dayandırılması üçün lazımi tədbirlər görsün[1].

---

[1] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild, Bakı: Azərnəşr, 1998, s. 150-156.

1919-cu ilin yanvar ayında İrəvan quberniyası müsəlmanlarının nümayəndələri adından Mir Hidayət Seyidovun Azərbaycan hökumətinin başçısına ünvanlanmış müraciətində isə qeyd edilirdi ki, Ermənistan hökuməti silah gücünə erməni qaçqınlarını müsəlmanların məskun olduqları ərazilərdə məskunlaşdırır, məqsəd ondan ibarətdir ki, mümkün olan qədər müsəlmanları məhv edərək bütün qəzalardan onları təmizləsinlər ki, Paris konfransında həmin ərazilərin ermənilərə məxsusluğunu sübut edə bilsinlər[1].

İrəvan quberniyası Həmyerliləri Təşkilatının yanvarın 17-də keçirilən iclasında Azərbaycan hökumətinə müraciət qəbul olunmuşdur. Təşkilatın sədri Teymur xan Makinskinin imzası göndərilən müraciətdə qeyd edilirdi ki, türk qoşunlarının İrəvan quberniyasından çəkilməsindən sonra erməni silahlı qüvvələri Sürməli qəzasını bütünlüklə və Eçmiədzin qəzasının tamamilə müsəlmanlar yaşayan hissəsini ələ keçirmiş, üstəlik, Şərur və Naxçıvan qəzalarını ələ keçirmək üçün hücuma keçmişdir. Məhv olmağa və ölümə məhkum edilmiş İrəvan quberniyası müsəlmanlarını xilas etmək üçün müttəfiqlərin komandanlığının iştirakı ilə Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin xüsusi konfransının təşkil edilməsi təklif edilirdi[2].

10 fevral 1919-cu ildə Azərbaycan XİN-in Ermənistan XİN-ə göndərdiyi notasında bildirdi ki, Ermənistan

---

[1] "Azərbaycan" qəzeti (rusca), 14 yanvar 1919-cu il, №8.

[2] ARDA, fond 970, siy. 1, iş 15, v. 10-11.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

silahlı dəstələri başda erməni zabiti olmaqla, Göyçə gölü ətrafında sərhədi keçərək Azərbaycan ərazisinə daxil olmuş, Qızılvəng, Subatan, Zağalı, Şahab və s. müsəlman kəndlərini viran etmişdir. Adları çəkilən kənlərin kişilərinin bir hissəsini öldürmüşlər, bir hissəsi də qaçaraq canlarını qurtarmışlar[1].

Azərbaycan hökumətinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən törədilən cinayətlərlə əlaqədar göndərdiyi notalara və teleqramlara Ermənistan rəsmilərinin verdikləri cavablarda çox zaman fafktların təhrif edildiyi qeyd edilir, bəzi hallarda isə araşdırılma aparılacağı və faktlar təsdiqlənərsə, günahkarların cəzalandırılacağı vəd edilirdi. Lakin arxiv sənədlərindən və o dövrün mətbuat səhifələrindən də aydın görünür ki, Ermənistan rəsmiləri verdikləri cavablarda riyakarlıq etmiş, silah gücünə etnik təmizləmə siyasətinin bir an da olsun dayandırmamışdılar. Azərbaycan hökuməti problemlərin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə, diplomatik danışıqlar yolu ilə həllinə üstünlük verdiyi halda, Ermənistan hökuməti onun arxasında duran dövlətlərə arxalanaraq danışıqlarda qeyri-səmimi mövqe nümayiş etdirmiş, silahlı toqquşmaların dayandırılması haqqında müxtəlif vaxtlarda əldə edilmiş razılıqları birtərəfli şəkildə pozmuşdu.

Azərbaycan hökumətinin həmin dövrdə Cənubi Qafqazda olan müttəfiq dövlətlərin təmsilçilərinə, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinə erməni silahlı qüvvələrinin törətdikləri kütləvi qırğınlar haqqında mə-

---

[1] "Azərbaycan" qəzeti (rusca), 12 fevral 1919-cu il, №32.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

lumatları da bəzən cavabsız qalır, bəzən də nəticəsi olmayan diplomatik yazışmalarla yekunlaşırdı.

Fevralın 24-də Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini A. Ziyadxanov ermənilərin Novo-Bəyazid qəzasında müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar barəsində müttəfiq dövlətlərin birləşmiş qüvvələrinin komandanı general V. Tomsona məlumat vermiş, ondan erməni silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt edilmiş Novo-Bəyazid qəzasının Göyçə gölünün ətrafındakı kəndlərin və Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qazax qəzasının bir hissəsinin azad edilməsini, qaçqın düşmüş müsəlman əhalinin yenidən öz yer-yurdlarında məskunlaşdırılmalarını Ermənistan hökumətindən qəti şəkildə tələb etməyi xahiş etmişdi[1].

1919-cu il fevralın 26-da Miskinli kəndinin başçısının Gəncə qəzasının 5-ci sahəsinin pristavına ünvanladığı məlumatda bildirilirdi ki, hər gün onun yanına *(indiki Gədəbəy rayonunun ərazisinə - müəllif)* Novo-Bəyazid qəzasının Şişqaya, Məzrə və Basarkeçər kəndlərindən kütləvi surətdə gələn qaçqınlar bildirirlər ki, erməni alayları və nizami qoşunları 5-ci sahəyə hücum etmək məqsədilə cəmləşirlər[2].

Erməni silahlı qüvvələrinin hücumlarının qarşısının alınması üçün Göyçə mahalında da özünümüdafiə dəstələri təşkil edilmişdi. 1919-cu il martın 2-də Göyçə mahalının 26 kəndinin - Zod, Zərzibil, Ağkilsə, Hüseyn-

---

[1] ARDA, fond 970, siy.1, iş 41, v. 13.
[2] ARDA, fond 894, siy. 4, iş 65, v. 108.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

quluağalı, Böyük Qaraqoyunlu, Bala Qaraqoyunlu, Sarıyaqub, Qayabaşı, Qoşabulaq, Daşkənd, Yuxarı Şorca, Yeni Keyti, İnəkdağı, Sultanəli Qışlağı, Oğruca, Kəsəmən, Böyük Məzrə, Bala Məzrə, Şişqaya, Sətənağac, Quşçu Dərəsi, Babacan Dərəsi, Cil, Ardanış, Ağbulaq və Toxluca kəndlərinin 60 min nəfər əhalisinin təmsilçilərinin imzaladıqları icma hökmü Gəncə qubernatoruna göndərilmişdi ki, o da öz növbəsində aidiyyəti orqanlara çatdırsın. İcma hökmündə Oğruca kəndinin sakini Məşədi İsa Kərbəlayi Musa oğlunun mahalın hərbi naziri, Zod kəndinin sakini Ağalar bəy Kəsəmənskinin isə bütün müsəlman dəstələrinin baş komandanı seçildikləri, mahalın ərazisində səfərbərlik həyata keçirilməsinin onlara həvalə edildiyi qeyd edilmişdir. İcma hökmündə həmçinin Göyçə mahalının əhalisinin özlərini Azərbaycan Respublikasının təbəələri hesab etdikləri bildirilir və Azərbaycan hökumətinin tezliklə onları öz himayəsinə alacağına ümid etdikləri qeyd olunurdu[1].

Gəncənin general-qubernatoru polkovnik Vəkilov həmin icma hökmünü 6 mart 1919-cu il tarixində tədbir görülməsi üçün Bakıya Daxili İşlər, Xarici İşlər, Hərbi nazirliklərə, həm də Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə göndərmişdi[2].

Göyçə gölü ətrafında yaşayan müsəlman kəndlərinin əhalisinin darmadağın edilməsi haqqında Gəncənin

---

[1] Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. s. 55.
[2] Yenə orada,. s. 80.

general-qubernatoru Vəkilovun Azərbaycan daxili işlər nazirinə göndərdiyi 24 aprel 1919-cu il tarixli teleqramında deyilirdi ki, Göyçə gölü hövzəsinin müsəlmanlarının ona verdikləri məlumata görə, Babacan Dərəsi kəndindən şərqdə yerləşən kəndlərin hamısı darmadağın edilmişdir. Yalnız Babacan Dərəsi, Cil, Ardanış, Ağbulaq və Toxluca kəndləri dağıdılmamlşdır. General-qubernator dağıdılmış kəndlərin bütün əhalisinin Şahdağ dağ silsiləsinin şimal yamacına keçdiklərini, qaçqınların bir qisminin müsəlmanların evlərində, bir qisminin isə meşələrdə yerləşdiklərini, onların ev əşyalarının və ev heyvanlarının dağıdılmış kəndlərdə ermənilərin yağmaladıqlarını, qaçqınların yalnız sürülərinin bir qismini özləri ilə gətirdiklərini bildirirdi.[1]

Azərbaycan aşıq sənətinin korifeyi, Göyçənin Ağkilsə kəndinin sakini 98 yaşlı Aşıq Ələsgər də həmin vaxt erməni zülmündən canını birtəhər qurtararaq iki ilə qədər Kəlbəcərin Yanşaq kəndində yaşamış, sonra Tərtərə köçmüş, bir neçə ay da orada qalmışdı. Nəhayət, 1921-ci ildə o, Ağkilsəyə qayıtmış, ömrünün son illərini doğma kəndində yaşamışdır.

1919-cu ilin əvvəlindən İrəvan qəzasının Vedibasar nahiyəsinə də ermənilərin hücumları genişlənmişdi.

1919-cu il martın 10-da İrəvan qəzasının Vedibasar və Millistan bölgələrinin səlahiyyətli nümayəndəsi, Vedibasar Milli Şurasının nümayəndəsi Məhərrəm Əliyevin Bakıya gələrək, Azərbaycan hökumətinin başçısına

---

[1] ARDA, fond 894, siy. 4, iş 48, v. 44.

ünvanlandığı ərizədə erməni silahlı qüvvələrinin törətdikləri vəhşiliklərin miqyası öz əksini tapmışdır. Ərizədə qeyd edilirdi ki, türk qoşunlarının İrəvan quberniyasından çəkilməsindən sonra bölgəyə polkovnik Doluxanovun komandanlığı altında güclü erməni dəstəsi göndərilmişdir. Doluxanov müsəlman əhaliyə müraciət edərək onları itaətə çağırmış, İrəvan quberniyasını tutduqdan sonra orada qayda-qanun yaradacağını və müsəlmanlarla dostluq münasibətləri quracağını vəd etmişdir. Polkovnikin dediklərinə inanan Vedibasar rayonunun əhalisi onun dəstəsini Dəvəli kəndinə buraxmışdır. Lakin Doluxanov vədinə əməl etməmiş, onun dəstəsində olan Artuç adlı birisi silahlı qüvvələrlə hücum edərək Seyid-Kotanlı, Xaraba Kotanlı və Şahab kəndlərinin müsəlman əhalisini doğramış, qocaların qadınların və uşaqların meyitlərini təhqir etmiş, qarınlarını yırtmış, gözlərini çıxarmış, bir neçəsini yandırmışlar.

Daha sonra ərizədə qeyd edilirdi ki, müsəlmanların nümayəndələri Doluxanovun yanına gedərək ondan qətliamlara son qoymağı tələb etmişlər. Lakin Doluxanov onlara verdiyi vədin üstündə durmamışdır. Şərur istiqamətində irəliləyən Doluxanovun qoşununun qarşısı müsəlmanların güclü müqavimətinə rast gəlmiş və o, ağır itki verərək yenidən Dəvəliyə çəkilmişdir. Özlərini "Vanlılar" və "Sasunlular" adlandıran erməni silahlı dəstələri təqribən həmin vaxt Qaraarxac, Qədili, Yuxarı Qarabağlar, Ağasıbəyli, Dəhnəz və Şahablı kəndlərinə daxil olmuş, əhalisini doğramış, bir neçə yüz gözəl qadın və qızları əsir götürmüşlər. Qadın və qızların əsir-

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

likdən azad edilmələri üçün Vedibasardan İrəvana nümayəndə heyəti getmiş, Ermənistan parlamentinə müraciət etmişlər. Parlamentdə onlara əsirlərin azad ediləcəyi barədə vəd verilsə də, həmin vədə əməl edilməmişdir. Vedisbasarın müsəlmanları əsir götürülmüş qadın və qızların azad edilməsi üçün ingilislərə müraciət etsələr də, onların əlləşməsi də heç bir nəticə verməmişdir.

Həmin ərizədən məlum olur ki, təqribən 1919-cu il yanvarın ortalarında ermənilərin Şərurda məğlubiyyətlərindən sonra ingilis generalı Qipponun vasitəçiliyi ilə döyüşən tərəflər arasında müəyyən şərtlər əsasında sülh əldə edilmişdir. General Qippon həmin vaxt bəyan etmişdir ki, kimin tərəfindən başlanmasından asılı olmayaraq hərbi əməliyyatların yenidən başlanması Müttəfiq dövlətlərə qarşı düşmənçilik əməli kimi qiymətləndiriləcəkdir. General Qipponun bu bəyanatından 8-10 gün sonra erməni nizami ordusu Avşar kəndinə hücum etmişdir. Kənd əhalisindən evlərində gizlənənlərin bir qismi məhv edilmiş, bir qismi də qaçmağa müvəffəq olmuşdur. Bundan sonra ermənilər zirehli maşınların və artilleriya taqımının hücumu ilə dəmiryol xəttinə bitişik Xalisa, Cadqıran, Şirazlı, Qaralar kəndlərini bombardman etmişlər. Ermənilərin Böyük Vedi kəndinə hücumunun qarşısı isə alınmışdır. Yuxarıda adları çəkilən kəndlərin bombardman edilməsi 6 gün sürmüşdür və ingilis polkovniki Lauxenin səyi nəticəsində dayandırılmışdır. Böyük Vedi kəndinin qənşərində zirehli qatarı və topları görən Lauxen hərbi əməliyyatlar meydanından İrəvana getmişdir ki, Ermənistan hökumətini öz qoşununu Dəvəlidən çıxarmağa

məcbur etsin. Lauxenin İrəvana getməsindən bir gün sonra ermənilər yenidən hərbi əməliyyatlara başlayaraq Böyük Vedi kəndini bombardman etmişlər. Məhərrəm Əliyev öz ərizəsində bildirir ki, ermənilərin Böyük Vediyə hücum ilə bağlı dərhal Naxçıvandakı müsəlman drujinalarının *(özünümüdafiə taburlarının-müəllif)* komandanı Kalbalı xana müraciət etmiş, o da öz növbəsində ermənilərə ultimatum göndərmiş və onları hücumları dayandırmağa vadar etmişdi. Ermənilər atəşi dayandırsalar da, Avşar, Xalisa və başqa kəndləri talan etmiş və yandırmışdılar. Talan edilmiş əşyaları Dəvəlidə olan ingilis rotasının komandiri Uqlo öz gözləri ilə görmüşdür.

Ərizənin sonunda Məhərrəm Əliyev Vedibasar və Millistan müsəlmanları tərəfindən əhalinin şikayətini Azərbaycan hökumətinə çatdırmaq üçün göndərildiyini yazır və hökumətdən xahiş edir ki, yenidən qanlı toqquşmalar baş verməsin deyə, Ermənistan hökumətindən əsir götürülmüş qadın və qızların dərhal geri qaytarılması üçün təxirəsalınmaz və qəti tədbirlər görməyi tələb etsin, İrəvan qəzasının Vedibasar və Millistan rayonlarının Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması və heç kimə güzəştə gedilməyəcəyi barədə xüsusi qərar qəbul etsin, Ermənistan hökuməti qarşısında dağıdılmış Avşar, Xalisa, Cadqıran, Şirazlı, Qaralar, Şahablı, Qədili, Qaraarxac, Yuxarı Qarabağlar, Dəhnəz, Keşişdağ, Ağasıbəyli, Xaraba Kotanlı və Şahab kəndlərinə vurulan ziyanın ödənilməsi barədə məsələ qaldırsın[1].

---

[1] Azerbeycan Belgelerinde Ermeni Sorunu, s. 370-371.

Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini A. Ziyadxanov Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.Y.Cəfərova 21 mart 1919-cu ildə göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, erməni dəstələrinin Qaraxaç, Qədili, Qarabağlar, Ağasıbəyli, Dəhnəz və Şahab kəndlərini dağıdan zaman yüzlərlə müsəlman qadın və qızlarını əsir götürmüşlər. Onlar hazırda İrəvan qəzasının Vedibasar rayonunda erməni dəstələrinin əlindədirlər. Teleqramda müttəfiqlərin Ali Komandanlığının qarşısında əsirlərin azad olmaları üçün ciddi addımlar atılması tələb edilirdi[1].

28 mart 1919-cu ildə İngiltərəinin Qafqazdakı qoşunlarının komandanı general Tomson Ermənistan hökumətində görüş keçirmişdi. 3,5 saat keçən həmin görüşdə Tomson demişdi ki, Gorusu Naxçıvandan dağlar və tatarlar ayırır. Onun vəzifəsi əhaliyə *(yəni ermənilərə - müəllif)* kömək etməkdən ibarətdir və Ermənistan hökumətinin nümayəndəsi də ona kömək etməlidir. Ermənilərin Naxçıvana və Qarsa qayıtması məsələsinə toxunan Tomson bildirir ki, bu məsələni Brafla və Biçlə müzakirə edəcək və bir neçə gündən sonra cavab verəcək. O, bütün generalların və zabitlərin ermənilərə simpatiyası olduğunu bildirir və Parisdə erməni xalqı üçün ediləcəyini burada məhdud vasitələrlə onların özlərinin etdiklərini deyir.

Tomson Ermənistana 5 milyon rus patronu (gülləsi) verəcəyini də söyləyir[2].

---

[1] ARDA, fond 897, siy. 1, iş 38, v. 15.

[2] ARPİİSA, fond 276, siy. 9, iş 3, v. 36-40.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

Ermənistan daxili işlər naziri və hökumətin başçısı A.Xatisov aprelin 6-da Tiflisdə general Tomsonla görüşür. Görüşdə əsas müzakirə predmeti Qars vilayətinin, Şərur-Dərələyəzin və Naxçıvan qəzalarının və Sürməli qəzasının Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsi məsələsi olmuşdur[1].

Aprelin 8-də Tiflisdə Xatisovla birlikdə Gürcüstanın xarici işlər naziri Ramişvili Tomsonla görüşürlər. Görüşdə erməni əsgərləri üçün 3000 komplekt verilməsi, Qarsın və Naxçıvanın işğalı üçün paravozların və lazımi vasitələrin verilməsi, Denikinin yanına nümayəndələrin göndərilməsi razılaşdırılıb. Bu məqamda Ermənistanla Gürcüstanın maraqlarının tamamilə üst-üstə düşdüyü vurğulanır. Qarsın və Naxçıvanın tutulmasının planı müzakirə edilir[2].

Müttəfiqlərin qoşunlarının komandanının ermənipərəst mövqeyi erməniləri yeni-yeni əraziləri ələ keçirməyə təhrik edirdi. 1919-cu il mayın 26-da Ermənistan parlamenti Türkiyənin 6 vilayətinin Ermənistana ilhaq edilməsi "Birləşmiş Ermənistan" dövlətinin qurulması haqqında akt qəbul edir. "Birləşmiş Ermənistan"a Ermənistan hökumətinin Azərbaycana qarşı iddia sürdüyü ərazilər də daxil edilmişdi.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinin martın 31-də Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi məktubunda bildirilirdi ki, o, martın 28-də general Biçlə

---

[1] ARPİİSSA, fond 276, siy. 9, iş.4, v. 41.
[2] ARPİİSSA, fond 276, siy. 9, iş 4, v. 47.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

görüşmüş, İrəvan quberniyasında bir neçə yüz müsəlman qadının əsir götürülməsi barədə teleqramı ona təqdim etmişdir. Generalın onun verdiyi xəritədə hadisənin baş verdiyi yerlə tanış olmuş, kəndlərin adlarını yazıb götürmüş, teleqrafla ingilis komandanlığının İrəvandakı nümayəndəsinə tapşırıq vermişdir ki, qadınların azad olunması üçün tədbirlər görsün[1].

Novo-Bəyazid qəzasının 26 azərbaycanlı kəndinin sakinlərinin 1919-cu il martın 29-da keçirdikləri növbəti icma yığıncağında Azərbaycan hökumətinə və xalqına qəbul olunmuş müraciətdə qeyd edilirdi: Ararat Respublikasının qoşunları, erməni şovinist və quldur dəstələri tərəfindən dəfələrlə dinc müsəlman kəndlərinə hücumlar edilərək kəndlər dağıdılır, sakinlərin başlarına görünməmiş müsibətlər açılır və qeyri-insani hərəkətlərlə təhqir edilirlər. 270-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmışdır ki, bundan başlıca məqsəd İrəvan quberniyasında qalan müsəlman əhalisini sıxışdırıb tamamilə qovmaqdan ibarətdir. Müsəlman qardaşlar! Sonuncu dəfə sizə müraciət edirik. Ümidsiz vəziyyətimizi nəzərə alın, nə ilə kömək etmək mümkündürsə bizə kömək edin. İrəvan quberniyası ərazisində qalan 60 minlik bədbəxt müsəlman əhalisinin tiran, şovinist və daşnaksakanlar tərəfindən məhv edilməsinə yol verməyin"[2].

Eçimədzin kilsəsinin xeyir-duası ilə Ermənistan hökuməti bir tərəfdən azərbaycanlı kəndlərini dağıdır,

---

[1] ARDA, fond 897, siy. 1, iş 38, v. 17.
[2] ARDA, fond 897, siy. 1, iş 24, v. 360.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

insanları məscidlərə dolduraraq yandırır, əhalisini kütləvi qırğınlara məruz qoyur, digər tərəfdən isə Azərbaycanla dostluq münasibətlərindən dəm vurur, onun neft potensialından faydalanmaq istəyirdi. 2 aprel 1919-cu ildə Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi M. Təkinski xarici işlər naziri M. Cəfərova göndərdiyi məlumatda bildirirdi ki, martın 19-da Ermənistan hökuməti onun şərəfinə verdiyi nahar zamanı natiqlər Azərbaycanla dostluq münasibətlərinin qurulmasının zəruriliyindən danışmışlar. M. Təkinski martın 18-də Eçmiədzində katolikosla görüşü zamanı katolikosun Ermənistanla müsəlmanlar arşında dostluğunun zəruriliyini vurğuladığını, müsəlmanlarla dinc yaşamaq üçün erməni xalqına müraciət edəcəyini vəd etdiyini yazır. M. Təkinski mazut olmaması səbəbindən Eçmiədzin kilsəsinin və katolikosun iqamətgahının işıqlandırılmadığını yazır və əlavə edir ki, o, katolikosa mazut göndəriləcəyini vəd vermişdir və xarici işlər nazirindən xahiş edir ki, katolikosa çatdırılması üçün çəlləklərdə 200 pud mazut göndərilsin. Daha sonra M. Təkinski qaçqınların vəziyyətinin ağır olduğunu və dərhal onlara köməklik göstərilməsinin lazım olduğunu yazır[1].

Gəncə qəzasının dağlıq hissəsinin 5-ci sahəsinin müsəlman əhalisinin müvəkkili İsmayıl Sultanov Gəncə qəza rəisinə ünvanladığı 1919-cu il 22 aprel tarixli məlumatında yazırdı: "Aprelin 13-dən etibarən Ararat Res-

[1] ARDA, fond 970, siy.1, iş 56, v. 13.

publikasının qoşunları Novo-Bəyazid qəzasının Göyçə rayonunun şərq və şimal bölgəsinin müsəlman kəndlərini təmizləmək məqsədilə hücumlara başlamışdır. İndiyədək Göyçənin 60 minə yaxın əhalisi olan 22 kəndi dağıdılmış, yandırılmış və əhalisi təmizlənmişdir... Ermənistan respublikası öz məqsədinə çatmışdır, artıq Göyçə rayonunda müsəlman qalmamışdır. Novo-Bəyazid qəzasının 84 müsəlman kəndi məhv edilmişdir ki, onlardan da 22-si aprelin 13-20-si arasında dağıdılmışdır. Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Ayaq Şorca, Söyünquluağalı, Ağkilsə, Zod, Quluağalı, Böyük Qaraqoyunlu, Bala Qaraqoyunlu, Zərzibil, Canəhməd, İnəkdağı, Qaraiman, Kəsəmən, Başkənd. Bala Məzrə, Böyük Məzrə, Şişqaya, Qayabaşı, Hacı Qərib kəndlərində 15 min evin əhalisinin mal-mülkü talan edilmiş və ermənilərə qismət olmuşdur"[1].

Erməni müəllifi Anahid Lalayan "Daşnaksutyun" partiyasının quldur dəstələrinin Basarkeçərdə törətdikləri vəhşiliyi erməni zabiti Vahramın dili ilə belə təsvir etmişdir: "Mən Basarkeçərdə heç nəyi nəzərə almadan türk əhalisini qırdım - deyə, daşnak "başkəsəni" lovğalanırdı. - Lakin bəzən gülləyə heyfim gəlirdi. Bu itlərə qarşı ən yaxşı üsul odur ki, döyüşdən sonra salamat qalanların hamısını su quyusuna doldurub, üstündən ağır daşları tökəsən ki, onlardan əsər-əlamət qalmasın. Bandit sözünə davam edərək deyir: Mən elə də etdim: bütün kişiləri, qadınları və uşaqları öldürüb doldurdum

---

[1] "Azərbaycan" qəzeti (rusca), 17 may 1919-cu il.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

quyuya və üstünü də daşla doldurdum..."[1]. Beləliklə, A.Lalayan daşnak könüllülər hərəkatının nəticələrindən birinin on minlərlə türk zəhmətkeşinin qırılması ilə nəticələndiyi qənaətinə gəlmişdir.

1919-cu il aprelin 11-də Tiflisdə keçirilən Cənubi Qafqaz respublikalarının konfransında milli zəmində toqquşmalara son qoyulması üçün konfrans adından Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının hökumət başçılarına müraciət qəbul edilmişdi. Müraciətdə həmin günlərdə Qazaxda, Naxçıvanda, Ordubadda, Qarabağda baş verən toqquşmaların və qan tökülməsinin dərhal dayandırılması tələb edilir, hər iki respublikanın sərhədləri daxilində erməni və müsəlan əhali arasında hər hansı toqquşmalara yol verilməməsi üçün dərhal ən həlledici qərarlar qəbul edilməsi təkid edilirdi[2].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasının ildönümündə Azərbaycan hökuməti adından müttəfiq dövlətlərin Paris sülh konfransındakı nümayəndələrinə Memorandum qəbul edilmişdir. Memorandumda respublikanın əhalisinin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğu, onun mövcud sərhədlər daxilində qonşu ölkələrlə dostluq münasibətində olduğu, lakin yalnız ərazi məsələsində Gürcüstanla və Ermənistanla mübahisələri olduğu qeyd edilmişdir. Gürcüstanla

---

[1] Лалаян А. Контрреволюционный "Дашнакцутюн" и империалистическая война 1914-1918 гг.; AMEA-nın xəbərləri № 4, 1989, səh. 50.

[2] ARPİİSA, fond 277, siy. 2, iş 54, v. 3.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARIX İNSTİTUTU

mübahisənin Borçalı qəzası və Tiflis qəzasının Qarayazı bölgəsi üstündə olduğu, Ermənistanla isə mübahisənin Sürməli qəzasının və İrəvan qəzasının bir hissəsi üstündə olduğu, son vaxtlarda isə müttəfiqlərin komandanlığının razılığı ilə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzaları və Novo-Bəyazid qəzasının bir hissəsinin yerli əhalinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq Ermənistan hakimiyyətinə zorla tabe etdirilməsi nəticəsində yeni mübahisənin yarandığı qeyd edilmişdi. Demək olar ki, əhalisinin tamamilə Azərbaycan türklərindən ibarət olduğu yuxarıda qeyd edilən mübahisəli ərazilərin etnoqrafik, coğrafi, iqtisadi, mədəni-siyasi, sosial və s. cəhətdən ədalət naminə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması Memorandumda öz əksini tapmışdı. Həmin ərazilərin silah gücünə deyil, xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi əsasında referendum və ya plebisit yolu ilə öz iradəsini ifadə etməklə, şəxsi taleyini və siyasi həyatını qura biləcəyi ifadə edilmişdi. Daha sonra qeyd edilirdi ki, Azərbaycan hökumətinin və yerli əhalinin dəfələrlə etirazına baxmayaraq bu ərazilər güclə Ermənistana tabe etdirilmiş, müttəfiq dövlətlərin komandanlığının Qafqazda olmasına və onun tərəfindən heç kimin özgəsinin torpağını zorla ələ keçirmək ixtiyarının olmadığını bəyan etməsinə baxmayaraq, azacıq istisnalarla İrəvan quberniyasının müsəlman kəndləri erməni qoşunları tərəfindən dağıdılmışdır. Memorandumda Sülh konfransından xahiş edilirdi ki, son 6 ayda, yəni Müttəfiq dövlətlərin qoşunlarının Qafqazda olduğu müddətdə İrəvan quberniyasında neçə

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

müsəlman kəndinin dağıdıldığını və neçə müsəlmanın qətlə yetirildiyini müəyyənləşdirmək üçün dərhal xüsusi istintaq komissiya yaradılsın. Memorandumun sonunda bildirilirdi ki, əgər ərazi mübahisələri Tiflisdə üç Cənubi Qafqaz respublikaları arasında keçirilən sülh konfransında öz həllini tapmazsa, onda Azərbaycan hökuməti bu məsələni Avropa dövlətlərinin arbitrajına təqdim etməyə hazırdır[1].

Lakin aprelin hələ aprelin 25-də öz işinə başlayan Tiflis konfransının gedişində Deninkin qoşunlarının Dağlı Respublikasına hücumu səbəbindən konfrans öz işini başa çatdıra bilməmiş, bununla da milli-ərazi münaqişələri növbəti dəfə öz həllini tapmamışdı.

Aprel konfransının keçirildiyi günlərdə Qarabağ və Naxçıvanda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qanlı toqquşmalar davam edirdi. Azərbaycanla Ermənistan arasında ərazi mübahisələrini Ermənistanın xeyrinə həll etmək üçün Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığı Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında neytral zona yaratmaq, bununla da həmin əraziləri Azərbaycanın nəzarətindən çıxarmaq istəyirdi. Lakin Azərbaycan hökuməti bu məsələdə ona edilən təzyiqləri dəf edərək o şərtlə neytral zona yaradılmasına razılıq vermişdi ki, həmin ərazidə Azərbaycanın suveren hüquqları saxlanmış olsun.

Azərbaycan xarici işlər naziri 30 aprel 1919-cu ildə Britaniyanın Qafqazdakı qoşunlarının komandanına

---

[1] ARPİİSSA, fond 277, siy. 2. iş 32, v. 1-3.

göndərdiyi etiraz məktubunda Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzalarının, habelə İrəvan qəzasının bir hissəsinin idarəçiliyinin Ermənistana veriləcəyi barədə Briyaniya komandanlığının razılıq verməsindən narahatlığını ifadə etmişdi. Etiraz məktubunda qeyd edilən ərazilərin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu, sakinlərinin isə tamamilə müsəlmanlardan ibarət olduğu qeyd edilmişdi[1].

3 may 1919-cu ildə Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi M.Təkinskinin Azərbaycan hökumətinin başçısına göndərdiyi teleqramda Ermənistan ordusunun Naxçıvana yeridilməsi ilə bağlı Azərbaycan hökuməti adından Ermənistan xarici işlər nazirinə etiraz məktubu göndərdiyi bildirilirdi[2].

Naxçıvan Milli Şurasının Azərbaycan xarici işlər nazirinə göndərdiyi məktubda bildirilirdi ki, mayın 2-də general Devi Naxçıvana gələrək Milli Şuranın üzvləri və ağsaqqallarla görüşmüş, Sülh Konfransı qurtaranadək bölgənin Ermənistan hökumətinin idarəçiliyində qalmasını istəmişdir. Milli Şuranın üzvləri general Devidən bölgənin müvəqqəti olaraq ermənilərin idarəçiliyinə veriləcəyi barədə yazılı sənəd istəmişlər. Mayın 14-də general Devi Ermənistanın baş naziri A.Xatisovla birlikdə Şahtaxtı stansiyasına gəlirlər. Ertəsi gün A.Xatisov

---

[1] Azerbeycan Belgelerinde Ermeni Sorunu. s. 437.

[2] Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. s.97.

əvvəlcə Milli Şuranın üzvləri ilə görüşür, sonra isə meydana toplaşan əhaliyə müraciət edir. Naxçıvan əhalisi A.Xatisovu boykot edir. Xatisov Ermənistan hökumətinin Naxçıvana təyin etdiyi mülki qubernator Varşamyanı ingilis əsgərlərinin nəzarəti altında Naxçıvanda qoyub İrəvana qayıdır[1].

Mayın 16-da M.Təkinski Azərbaycan hökumətinin başçısına göndərdiyi şifrəli teleqramda bildirirdi ki, erməni polkları Naxçıvan üzərinə hücuma keçmişlər. Ermənistana təzyiq etmək üçün M.Təkinski təklif edir ki, qoşunları Ermənistanla sərhəddə cəmləşdirmək lazımdır[2].

4 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini A.Ziyadxanov Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M.Təkinskiyə göndərdiyi teleqramda Fövqəladə Parlament istintaq komissiyası yaratmaq üçün Irəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri qırğınlar barədə İrəvan Milli Şurası ilə birlikdə məlumat toplamağı tapşırmışdı. Bu məqsədlə parlamentin 10 milyon vəsait ayırmaq istədiyi teleqramda qeyd olunmuşdu[3].

İyunun 10-da Azərbaycan XİN-ni Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M. Təkinskiyə göndərdiyi şifrəli teleqramda tapşırılırdı ki, dağıdılmış kəndlərin təmsilçilərinin köməyi ilə xəlvəti İrəvan quberniyasında, imkan

---

[1] Azerbaycan belgelerinde ermeni sorunu. s. 536-538.

[2] Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı, s.101.

[3] ARPİİSSA, f. 277, siy. 2. iş 40, v. 3.

olarsa Qars vilayətində zərərçəkmişlərin ad və soyadları, yaşayış yerləri, yaşları göstərilməklə müsəlmanların həm insani, həm də əmlak itkiləri haqqında statistik məlumatlar toplansın. Məlumatlarda öldürülənlər, yaralanlar, əsir götürülənlər, dağıdılmış kəndlər, bağlar, aparılmış sürülər haqqında səhih məlumatların əks olunması tapşırılırdı. Həmçinin qeyd edilirdi ki, Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə ingilis, italyan və digər ölkələrin təmsilçilərinin iştirakı ilə ermənilərin azərbaycanlılara vurduğu itkilərin miqyasını müəyyən etmək üçün beynəlxalq komissiya yaradılması qərara alınmışdır[1].

Şərur-Naxçıvan bölgəsində vəziyyətlə bağlı M. Təkinskinin Azərbaycan xarici işlər nazirinə iyunun 13-də göndərdiyi şifrəli teleqramdan aydın olur ki, bölgədəki silahlı qüvvələrin maddi təminatını Azərbaycan hökuməti İrəvandakı diplomatik nümayəndəliyin vasitəsi ilə həyata keçirmişdir. Teleqramda bildirilirdi ki, həmin bölgədə 6 min əsgər və süvaridən ibarət yarınizami qoşunlar mövcuddur. M. Təkinski qoşunların döyüş hazırlığının heç də erməni qoşunlarının hazırlığından geri qalmadığını ingilislərin də etiraf etdiklərini bildirir. Daha sonra M. Təkinski yazır ki, bölgədəki silahlı qüvvələrin sayını lazım gələrsə hərbi əməliyyatlar zamanı 10 min nəfərə də çatdırmaq olar. Diplomatik nümayəndə Şərur-Naxçıvan bölgəsindəki silahlı qüvvələrin əvvəlki mövqelərində qalmağının və Zəngəzurla sərhəddəki dağlarda

---

[1] Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. s. 106.

yerləşdirməyin vacibliyini qeyd edir. M. Təkinski ordunun təchizatı üçün göndərilən vəsaitin düzgün paylanmasına tam zamin ola bilmədiyini də bildirir[1].

İyunun 16-da M.Təkinski xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova yazırdı ki, o Ermənistan hökumətinin başçısı A.Xatisova uzun müddət söhbət edib və Xatisov, ingilis polkovniki Plantona və Amerika missiyasına arxalanaraq öz mövqeyini haqlı hesab etdiyini bildirib. M.Təkinski həmçinin ingilislərin gizlətmədən müsəlmanların əleyhinə çıxdıqlarını yazır[2].

İyunun 17-də A. Ziyadxanovun M. Təkinskiyə göndərdiyi şifrəli teleqramda Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Şahtaxtı, Culfa və Ordubad rayonlarında vəziyyətlə bağlı təcili informasiya istəyir. A. Ziyadxanov Vedibasarın qaymaqamı Xəlil ağa Hacılar və Abbasqulu ağa Şadlinskinin həbsdən azad edilməsi üçün M.Təkinskiyə tədbir görülməsini tapşırır[3].

Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini A.X.Ziyadxanovun 17 iyun 1919-cu ildə N.Usubbəyova göndərdiyi məxfi məlumatda bildirilirdi ki, türk qoşunlarının təlxiyyəsindən sonra əhalisinin demək olar ki, hamısının müsəlmanlardan ibarət olan İrəvan quberniyasının bir hissəsində Araz Respublikası (*Araz-Türk Respub-*

---

[1] Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. s. 107.

[2] ARDA, fond 970, siy.1, iş 54, v. 70.

[3] Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. səh. 110.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

likası – müəllif) və onun müvəqqəti hökuməti yaradılmışdır. Müvəqqəti hökumətin qurulmasından məqsəd Ermənistanın iddia etdiyi həmin əraziyə erməni qoşunlarını buraxmamaqdan və ilk imkanda öz üzvi orqanizmi ilə - Azərbaycanla yenidən birləşməkdən ibarətdir.

Daha sonra qeyd edilirdi ki, Müttəfiqlərin Ali Komandanlığının təzyiqi ilə bu ərazinin müəyyən hissəsi ermənilər və ingilislərdən ibarət qarışıq dəstələr tərəfindən tutulmuşdur ki, orada Ermənistan hakimiyyəti bərqərar edilsin.

Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M.Təkinsikinin verdiyi məlumata əsaslanaraq A.Ziyadxanov yazır ki, Ermənistanın hakimiyyətini tanımamaq dalğası motivində Naxçıvanda və ermənilərin ələ keçirdikləri digər yerlərdə narazılıqlar başlayıb. Şahtaxtıda müsəlmanlar erməni komissarını qovublar. Ermənistan hökuməti isə yaranmış fürsətdən istifadə edərək mübahisəli məsələlərinin Cənubi Qafqaz respublikaları arasında keçirilən konfransda həll olunmasına qədər iddia etdiyi ərazilərdə idarəçiliyi öz əlinə almaq və müsəlmanların istənilən hərəkatını dərhal boğmaq istəyirdi. A. Ziyadxanov yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Araz Respublikasına həm maddi, həm də döyüş sursatı ilə köməklik göstərmək üçün Naxçıvana zabit kadrları və 100 min rubl vəsait ayırmağı təklif edir[1].

İyunun 21-də M. Təkinskinin xarici işlər naziri M. Y. Cəfərova göndərdiyi daha bir şifrəli teleqramda bil-

---

[1] ARDA, fond 970, siy.1, iş 54, v. 29-30.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

dirirdi ki, Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Şahtaxtı rayonları erməni qoşunları tərəfindən tutulmuşdur və erməni administrasiyası yaradılmışdır. M. Təkinski Naxçıvan Milli Şurasının ondan Müttəfiqlərin komandanlığının nəzərinə çatdırmağı xahiş etmişdi ki, ingilis generalı Devinin və Ermənistan hökumətinin başçısı A.Xatisovun vədlərinə baxmayaraq erməni hakimiyyətinin nümayəndələri axtarışlara başlamış, silahları müsadirə etməyə və ev əşyalarını talan etməyə başlamışlar. Milli Şura xahiş edir ki, Müttəfiqlərin komandanlığı ermənilərin bütün bu qanunsuz əməllərinə son qoysun. Teleqramda həmçinin bildirilirdi ki, Culfa ermənilərin əlindədir, lakin ordubadlılar erməniləri ora buraxmırlar[1].

İrəvan Müsəlmanları Həmyerliləri Təşkilatının sədri Nəsrulla Şeyxovun 26 iyun 1919-cu ildə Tiflisdən baş nazirə göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, bölgədən alınan məlumatlara görə, Ermənistan hökuməti tərəfindən Naxçıvan, Şərur və Ordubadda həbslər başlanmış, hər addımda axtarışlar aparılır, müsəlmanların əmlakları müsadirə edilir. Teleqramda nizami erməni qüvvələrinin müsəlman kəndlərini atəşə tutduqları, əhalinin vahimə içərisində açıq havada sərgərdan gəzdiyi qeyd edilir və Azərbaycan hökumətindən bu faktları ingilis komandanlığının nəzərinə çatdırması xahiş edilirdi. Teleqramın sonunda qeyd edilirdi ki, əgər tədbir görülmə-

---

[1] Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. s. 114.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

si bircə həftə gecikərsə, müsəlman kəndlərinin tamamilə yox edilməsinə gətirib çıxara bilər[1].

İyunun 23-də A. Ziyadxanov Ermənistan XİN-ə göndərdiyi teleqramda qaçqınlar probleminin həlli və Ermənistan Azərbaycanla münasibətlərinin nizamlanması üçün hər iki respublikanın nümayəndələrindən ibarət qarışıq parlament-hökumət komissiyasının yaradılmasını təklif edir[2]. 25 iyun 1919-cu ildə Ermənistan XİN-in Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi cavab məktubunda bildirir ki, Ermənistanla Azərbaycan arasında mehriban qonşuluq münasibətləri qurulması üçün Azərbaycan hökumətinin təklifini qəbul edir və hökumətlərarası qarışıq parlament komissiyasının yaradılmasına razıdır. Teleqramda hər iki tərəfdən iki nəfər olmaqla və müttəfiq dövlətlərin nümayəndəsinin iştirakı ilə yaradılacaq komissiyanın Azərbaycanda ermənilərin və Ermənistanda müsəlmanların vəziyyətini yoxlamaq məqsədilə təşkil ediləcəyi bildirilirdi[3].

Lakin Ermənistan hökumətinin bu cavabı Azərbaycan hökumətinin başını diplomatik yazışmalarla qatmağa xidmət edirdi. Arxiv sənədləri sübut edir ki, ermənilər bircə gün də olsun işğalçılıq hərəkətlərindən qalmamışdılar. "Azərbaycan" (rusca) qəzetində 29 iyun-1 iyul 1919-cu il tarixlərində dərc edilmiş "Ermənistan-

---

[1] Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 clddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. s. 120.
[2] ARDA, fond 897, siy. 1, iş 38, v. 62.
[3] "Azərbaycan" (rusca) qəzeti, 3 iyul 1919-cu il, №137.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

da müsəlmanların vəziyyəti" məqaləsində deyilir: "Ermənistan Respublikasında müsəlmanların vəziyyəti faciəvidir. İrəvanda gözəl evlərin və bağların böyük əksəriyyəti müsəlmanlara məxsus idi... Türk qoşunları İrəvana yaxınlaşdığı zaman şəhərin müsəlman əhalisi nədənsə qorxaraq şəhəri tərk etmişdi. Onların malına, mülkünə Türkiyədən olan qaçqınlar sahib çıxmışdılar. Ermənistan hakimiyyətini qəbul edən müsəlmanlar şəhərə geri qayıdarkən yollarda erməni silahlıları tərəfindən tamamilə qarət edilmişdilər...Varlı bağlara, gözəl evlərə malik müsəlmanları erməni qaçqınları öz evlərinə buraxmadıqlarından qışdan bu yana məscidlərdə sığınacaq tapmışlar...Ermənistan hökuməti minlərlə qarət edilmiş, ac-yalavac, xəstə müsəlmanları açıq havada yaşamağa məcbur edir...

Müsəlmanların çəkdiyi işgəncələri təsvir etmək çətindir. Çoxları buna dözmür və dəli olurlar... Müsəlmanların evlərini zəbt edən ermənilər, onlardan külli miqdarda vəsait aldıqdan sonra evlərini qaytarır və müsəlmanlar bundan sonra sığındıqları məscidlərdən evlərinə qayıda bilirlər.

Ermənistan hökuməti qəsdən və düşünülmüş surətdə erməni qaçqınlarını müsəlman məhəllələrində və evlərində məskunlaşdırır...

Əhalisinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edən Zəngibasar və Gərnibasar rayonlarının kəndləri Ermənistan hakimiyyətini qəbul etdikdən sonra belə, erməni qaçqınlarını qəbul etmək məcburiyyətində qalıblar. Onların ərzağı insafsızcasına müsadirə edilir, mal-qa-

rası, müxtəlif bəhanələrlə pulları əllərindən alınır. Müsəlman əhali ucdantutma acından ölür və təxirə salınmadan kömək diləyir. Göyçə və Dərəçiçək rayonlarının əhalisinin vəziyyəti daha ağlamalıdır. Bu rayonların əhalisi Ermənistanın indiki hərbi nazirgeneral Silikovun hərbi dəstələrinin basqınlarına tab gətirməyərək öz ocaqlarını tərk etmişlər"[1].

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatin nümayəndəsinin müavini Faris bəy Vəkliovun 12 iyul 1919-cu ildə Britaniya qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı Komandanına göndərdiyi məktubda bildirirdi ki, onun hökuməti İrəvan quberniyasında müsəlmanlara zülm edilməsi barədə hər gün məlumatlar alır. Ermənistanın nizami ordusu müsəlman kəndlərinə hücumlar edir, qadınlar və uşaqlara belə rəhm etmir. Hər gün yüzlərlə qaçqınlar Tiflisdən keçərək Azərbaycanda sığınacaq axtarırlar. İrəvan quberniyasının müsəlmanları onların iradəsinin ziddinə olaraq, böyük dövlətlərin sayəsində müvəqqəti olaraq Ermənistan hökumətinin idarəçiliyinə vermişlər. Bu aktın dərc edilməsindən sonra ingilis komandanlığı bir sıra ictimai təşkilatlardan məsələnin bu cür həllinə qarşı etiraz almışdır. Bu etirazlarda bildirilir ki, onlar Ermənistan hökumətinin onlara olan düşmənçilik münasibətindən çox qorxurlar. Bu narahatçılığın əsaslı olduğu son hadisələrdə özünü göstərdi. Azərbaycan hökuməti adından Ermənistan hökumətinin dinc müsəlman əhalisnə qarşı zorakılıqlarına və repressi-

---

[1] "Azərbaycan" (rusca) qəzeti, 29 iyun-1 iyul 1919-cu il, № 134-135.

yasının son qoyulmasını tələb etdiyi həmin məktubda bildirilirdi[1].

"Azərbaycan" qəzeti (rusca) 19 iyul tarixli sayında etibarlı mənbələrə istinadən yazırdı ki, iyulun 4-də gecə erməni qoşunları Böyük Vedi, Çimənkənd, Daşdı Goravan, Yengicə və Vedi-Avşar kəndlərini ağır artilleriyadan atəşə tutmuşdur. Böyük Vedi, Çimənkənd və Goravan sakinləri ağır artilleriyanın və iki zirehli qatarın köməyi ilə məhv edilir. Döyüşlər davam edir. Əhali ingilis missiyasının vasitəsilə Ermənistan hökumətinə təsir göstərməyi xahiş edir[2]. Daha sonra qəzet yazırdı: "Erməni quldur birləşmələri Böyük Vedi kəndinə yaxınlaşmışlar. Müsəlman ağsaqqalları ilə "görüş" üçün rəsmi danışıqlar aparılmalı idi. Gözlənilmədən ermənilər tərəfindən atəşlər açılmışdır. Böyük Vedi kəndinin iki nümayəndəsi - Zeynalabdin Şıxəli oğlu və Nəsrulla bəy Bəşirbəy oğlu öldürülmüşdür...

1919-cu ilin yay ayları ərzində erməni quldur birləşmələri 300 Azərbaycan kəndini yağmalamış və yandırmışdılar. On minlərlə adam - kişilər, qadınlar və uşaqlar həlak edilmişdi[3].

Erməni silahlı qüvvələrinin Vedibasarda törətdikəri kütləvi qırğınlara etiraz əlaməti olaraq xarici işlər naziri M.Y.Cəfərovun adından 12 iyul 1919-cu ildə Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsinə nota təqdim edilmişdi. Notada deyilirdi ki, Azər-

---

[1] ARDA, fond 897, siy. 1, iş 38, v. 69.
[2] "Azərbaycan" qəzeti (rusca), 19 iyul 1919-cu il, №50.
[3] ARDA, fond 970, siy. 1, iş 54, v. 94-97.

baycan hökumətində olan rəsmi məlumatlara görə, erməni ordusu artilleriyadan istifadə edərək Böyük Vedi, Çimənkənd, Gorlavan, Qaşlı və digər müsəlman kəndlərini mühasirəyə alaraq atəşə tutur. Notada qeyd edilirdi ki, Azərbaycan hökuməti bütün münaqişələrin, mübahisəli ərazilər probleminin xalqların öz müqəddəratını azad təyin etməsi yolu ilə ədalətli surətdə, qan tökülmədən, arbitraj yolu ilə, sülh konfransında bütün tərəfləri razı salacaq yolla həll edilməsinin tərəfdarıdır.

Notanın sonunda Azərbaycan hökuməti adından tələb edilirdi ki, yuxarıda adları çəkilən kəndlərdə o cümlədən Vedibasar və Millistan rayonlarında müsəlmanlara qarşı erməni ordusunun hərbi əməliyyatlarına son qoyulsun[1].

Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi T.Bekzadyan Azərbaycanın XİN-ə cavab notasında bildirir ki, iyulun 12-də Azərbaycan hökumətinin Böyük Vedi rayonunda baş verən hadisələrlə bağlı etiraz məktubunu almışdır. O, Azərbaycan tərəfinin yanlış informasiyaya malik olduğunu və hadisənin Ermənistanın mübahisəsiz ərazisində baş verdiyini bildirir. T. Bekzadyan guya iyulun 1-də Böyük Vedi və Dəvəli kəndləri arasında 9 erməni əsgərinin və 12 erməni kəndlisinin yerli müsəlmanlar tərəfindən qətlə yetirildiyini qeyd etməklə, ermənilərin törətdiyi Vedibasar qətliamına haqq qazandırmağa çalışır[2].

---

[1] ARDA, fond 970, siy 1, iş 165, v. 13.

[2] "Azərbaycan" qəzeti (rusca), 18 iyul 1919-cu il, №149.

"Azərbaycan" qəzeti (rusca) 9 iyul 1919-cu ildə "İrəvan və Qarabağ" məqaləsində yazırdı: "Daşnakların İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi cinayətlər cəzasız qalıb və nə ictimaiyyətə, nə də mətbuata bəllidir. 1918-ci ilin martında "Bütün müsəlmanlara ölüm" məqsədini elan edən daşnaklar tərəfindən İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasının bütün müsəlman kəndləri məhv edilmiş və yandırılmışdır. Qəzanın sakinləri ucdantutma məhv edilmişdir. Quluna, Yaycı, Oba, Qazıqışlaq, Amarat kəndlərinin demək olar ki, bütün əhalisi doğranmışdır. Möcüzə nəticəsində qurtulan 6000 nəfər Dizə kəndinə toplaşırlar ki, Araz çayından keçib İrəvan quberniyasına gəlsinlər. Erməni qoşunları bu kəndi mühasirəyə alıb, əhalini qırırlar. Bədbəxt qurbanların qanını məscidin hovuzuna axıtmışlar... Sürməli qəzasında daş-daş üstə qalmayıb...

Digər qəzaların – Novo-Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının müsəlmanlarının vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Bu qəzalarda qırğınlar daha qeyri-insani həyata keçirilmişdir. Burada süngülərlə hücum və bombardman edilməkdə əsl müharibə gedib. Ermənilərin hücumlarının qarşısı qəhrəman oğulların sayəsində "Qurd qapısı"nda alınması sayəsində yalnız Şərur və Naxçıvan salamat qalmışdır... İrəvanın və qəzaların kütləvi surətdə Qarsa köçən müsəlman əhalisinin vəziyyəti ermənilərin ora gəlməsindən sonra daha da ağırlaşıb. Onlar Anadolu dağlarında sığınacaq axtarmağa məcburdurlar. Görünür, azsaylı erməni xalqına İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə törətdiyi dəhşətlərin miqyası

kiçik gəlir. Xaricdən aldıqları köməklə daşnaklar İrəvan faciəsini Qarabağda da törətməyə çalışırlar".

Daha sonra qəzet yazır: "Azərbaycandakı ermənilərin vəziyyəti ilə İrəvandakı müsəlmanların vəziyyətini müqayisə etmək maraqlı olardı. Ermənilər bizim respublikamızda tamhüquqlu vətəndaşdırlar. Onlar bütün vətəndaş azadlıqlarından istifadə edirlər, parlamentdə və hökumətdə təmsil olunublar, onların övladlarının təhsili üçün dövlət külli miqdarda vəsait xərcləyir, heç kim onlara toxunmur, onlar digər quberniyalarda özlərinə sığınacaq axtarmırlar. İrəvan müsəlmanlarının isə bir hissəsi məhv edilmiş, bir hissəsi səpələnmişlər və özlərinə heç yerdə sığınacaq tapa bilmirlər"[1].

Bu məqalə Azərbaycanda yaşayan ermənilərlə İrəvan quberniyasında yaşayan ermənilərin fərqini əyani şəkildə ifadə edirdi. Məqalədə adıçəkilən Vedibasarla Şərurun sərhədindəki "Qurd qapısı"nda Araz-Türk hökumətinin özünümüdafiə dəstələri ilə polkovnik Doluxanovun komandanlığında erməni hərbi hissələri qarşılaşmış və ermənilər böyük itki verərək məğlub olmuşdular. Bundan sonra erməni hissələri Dəvəli istiqamətindən Böyük Vedi üzərinə hücuma keçirlər. Döyüşlər Qaralar, Cadqıran, Şirazlı, Reyhanlı və Avşar kəndlər ətrafında gedir. Ermənilər yenə böyük itki verərək geri çəkilirlər. Bir müddət sakitlik olur. İyulun 4-də ermənilər polkovnik Aprosimovun komandanlığında üçüncü dəfə Böyük Vedi üzərinə hücuma keçirlər. Erməni komandanlığı

[1] "Azərbaycan" qəzeti (rusca), 9 iyul 1919-cu il, №142.

vedililərlə danışıq aparmaq üçün nümayəndə göndərir. Danışıqlar gedən zaman ermənilər fürsətdən istifadə edib irəliləyirlər. Vedililər ermənilərdən geri çəkilməyi tələb edirlər Lakin ermənilər Böyük Vediyə doğru irəlilədikdə vedililər əks hücuma keçirlər. Ermənilər bir zabit və 42 süvari itkisi verərək meydandan qaçırlar. Vedililər 4 pulemyot, 400 tüfəng xeyli miqdarda sursat ələ keçirirlər. Bundan sonra Ermənistan müdafiə nazirinin müavini Dronun komandanlığında nizami ordu 4-cü dəfə Vediyə hücum edir. Vedi qoşunun komandanı Abbasqulu bəy Şadlinski döyüşə əlverişli mövqeyə malik olan Vedinin özündə başlamağı qərara alır. Ermənilər elə güman edirlər ki, kənd boşalıb, sürətlə irəliləyirlər. Bu zaman vedililər ermənilərin özlərindən ələ keçirdikləri pulemyotlarla atəş açırlar. Bir saata yaxın əlbəyaxa döyüş davam edir. Ermənilər 1000 döyüşçüdən artıq (təqribən əsgərlərinin yarısını) itirərək Yuva kəndinə geri çəkilirlər. Bu zaman ingilis komandanlığı atəşkəs təklif edir və yenidən sakitlik başlayır[1].

İngilis qoşunları Cənubi Qafqazı tərk etdikdən sonra amerikalı polkovnik Haskel Birləşmiş Ştatlar, İngiltərə, Fransa və İtaliya hökumətləri adından Ermənistana Ali komissar təyin olunur. O, eyni zamanda Qafqazda ABŞ Dövlət Departamentinin nümayəndəsi sayılırdı.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik missiyası avqustun 12-də Azərbaycan hökumətinin Böyük Vedi

---

[1] ARDA, fond 894, siy. 10, iş 80, v. 39-44

hadisələri ilə bağlı notasının surətini İtaliyanın hərbi missiyasına, Amerikanın Cənubi Qafqazdakı missiyasına, Fransanın hərbi missiyasına, Britaniya qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı missiyasına göndərmişdi[1]. Lakin ermənilər İrəvan quberniyasında törətdikləri qırğınlara son qoymamışdılar. Əksinə, qırğınlar Eçmiədzin qəzasında daha sistematik xarakter almışdı.

1919-cu il iyulun 11-də M.Təkinskinin Azərbaycan xarici işlər nazirinə göndərdiyi şifrəli teleqramında bildirildi ki, Böyük Vedidə erməni qoşunlarının hücumlarının qarşısı alınıb, erməni ordusu artilleriyası ilə birlikdə dəmiryol xəttinə çəkilib. İrəvana çoxlu erməni yaralılarının daşındığı, öldürülən erməni əsgərlərinin sayının 200-dən artıq olduğu, yaralanan və öldürülən erməni zabitlərinin sayının on nəfərdən çox olması barədə xəbərlərin dolaşdığı teleqramda ifadə edilmişdi. Ermənilər öz uğursuzluqlarını Vedibasarda türk əsgərlərinin olması ilə izah edirlər. İngilislər də ermənilərə inanırlar. Orada türk əsgərlərinin olmasını M.Təkinski qəti surətdə təkzib edir. M. Təkinski İrəvandakı ingilis hərbi nümayəndəliyinin açıq-aşkar ermənipərəst mövqe tutduğunu yazır[2].

Azərbaycan Parlamenti 17 iyul 1919-cu il tarixli iclasında Zəngəzur qəzasında və İrəvan quberniyasında

---

[1] ARDA, fond 897, siy.1, iş. 38, v. 92.

[2] Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. s. 131.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

qaçqınların vəziyyəti ilə bağlı məsələ müzakirə etmişdi. Bağır bəy Rzayev bir il əvvəl İrəvanda 22 min müsəlman yaşadığını bildirir və əlavə edir ki, şəhərə tək-tək qayıdanlar evlərini və əşyalarını dağıdılmış görürlər. Qarabəy Qarabəyov deyir: "Ermənistanda müsəlmanlar üçün bu cür yaşamaq mümkün deyildir... Müsəlman kəndlərindən müsəlmanları çıxarıblar. İrəvan aclar ilə doludur. Xahiş edirlər ki, *(xeyriyyə təşkilatları nəzərdə tutulur- müəllif)* kəndlərinə gedib ot ilə, ələfat ilə yaşasınlar. Amma onları kəndə buraxmayıb deyirlər ki, kənddə 45 ev varsa hamısı ermənilər ilə dolub, artıq müsəlman gələ bilməz. Xülasə, rəsmi xəbərlərə görə ermənilər müsəlmanlar olmazın zülmlər edirlər. Qabaqda da ediblər. Qəbiristanlığın daşlarını belə çıxarıb, dağıtmışlar. Məscidlərin qapısını, pəncərəsini çıxarıb aparıblar. Damını uçurub orada rəzalətlər yapırlar." Sultan Məcid Qənizadə isə Ermənistan hökumətinin əsl simasını açaraq deyir: "Orada qardaşlarımızı kəsirlər, öldürürlər. Məqsədləri odur ki, müsəlmanlardan bir dənə qalmasın. Ata-baba yerlərindən tərk olsunlar"[1].

İngilis qoşunlarının Qafqazdan çəkilməsindən bir müddət sonra erməni silahlı qüvvələri quldurbaşı Yaponun komandanlığında Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında kütləvi qırğınlar törədirlər. İyulun sonu, avqustun əvvəlində erməni silahlı qüvvələri Dəvəli istiqamətindən yenidən hücuma keçərək əvvəlcə Şirazlını,

---

[1] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild, s. 855-857.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

sonra isə qonşu Şidli, Xalisa, Avşar, Cadqıran, Qaralar, Kiçik Vedi, Şıxlar kəndlərini və Əliməmməd kəndinin bir hissəsini ələ keçirərək artilleriyanın vasitəsilə evləri darmadağın edirlər. Öz qüvvələrini cəmləşdirdikdən sonra erməni ordusu Milli Dərəsi istiqamətindən hücuma keçərək Çimənkəndi ələ keçirmiş, oradan 5-ci dəfə Böyük Vedi üzərinə hərəkətə keçmişdi. Erməni ordusu 4000 döyüşçü itkisi verərək Araz çayı xətti boyunca mövqe tutmuşdu. Avqustun əvvəlindən etibarən İqdır və Eçmiədzin qəzalarındakı müsəlman kəndlərinin qırğınları başlanmışdı. Həmin bölgələrdə ermənilər 60 kəndi darmadağın etmişdilər[1].

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi M. Təkinskinin 1 avqust 1919-cu ildə xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova göndərdiyi teleqramda qeyd edirdi ki, erməni qoşunları iyulun 4-də Böyük Vediyə çatmışlar və danışıqlar zamanı ilk atəş ermənilər tərəfindən açılmış, Böyük Vedidən olan nümayəndələr Zeynalabdin Şıxəli oğlu və Nəsrulla bəy Bəşir bəy oğlu öldürülmüşdür. Bundan sonra Böyük Vedililər də atəş açmış, atışma axşamadək davam etmişdir. Axşamüstü ermənilər Böyük Vedi müsəlmanlarının hücumuna tab gətirməyərək döyüş meydanında pulemyotlar, mərmilər, palatkalar buraxaraq geri çəkilmişlər. M. Təkinski həmin teleqramda Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi T. Bekzadyanın Böyük Vedi müda-

---

[1] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild, s. 855-857.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

fiəçilərinin kənardan pulemyotlarla təmin edilməsi barədə bəyanatının yalan olduğunu, vedililərin pulemyotları ermənilərlə döyüşlərdə ələ keçirdiklərini yazırdı.

Həmin teleqramda M. Təkinski özü özünə sual verir: - "Nə üçün Böyük Vedinin müsəlmanları mübarizə aparmağı qərara almışlar". Sualın cavabında M. Təkinski yazır ki, Böyük Vedililər İrəvan quberniyasında 300-dən artıq müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılmasını və on minlərlə kişi, qadın və uşaqların öldürüldüklərini görüb mübarizə aparırlar. Hər gün müsəlmanların öldürüldüyü, talan edildiyi, eşidilməmiş zorakılıqlara məruz qoyulduqları bir şəraitdə müsəlmanların yaşadıqları bütöv rayonların Ermənistanın tabeçiliyindən imtina etmələrini və istənilən qonşu ölkəyə birləşmək istəklərini M. Təkinski təbii hal hesab edir[1].

1919-cu il avqustun 2-də M. Təkinski Azərbaycan hökuməti adından Ermənistanın xarici işlər nazirinə nota təqdim edir. Notanın əvvəlində M. Təkinski avqustun 1-də xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova Böyük Vedi hadisələri ilə bağlı yazdığı faktları təkrar etdikdən sonra qeyd edir ki, bölgənin müsəlmanlar onun yanına gələrək nəql edirlər və yazılı məlumat verirlər ki, İrəvan şəhərinin küçələrində, Zəngibasarın, Gərnibasarın və digər rayonların yollarında milis forması geymiş ermənilər müsəlmanları öldürür, əmlaklarını talan edir, müsəlmanların bağlarında ağacları doğrayır, bostanlarını və bağlarını ələ keçirirlər. Böyük Vedi ətrafında təqribən

---

[1] ARDA, fond 970, siy. 1, iş 15, v. 13.

bir ay davam edən döyüşlər zamanı ev-eşiyindən didərgin düşən müsəlmanların yetişdirdikləri məhsulları ermənilər toplayıb aparmış, yerdə qalan məhsulu isə yandırmışlar. Daha sonra M. Təkinski yazır ki, Ağzıbir, Məngüs, Milli Dərəsi və s. kəndlərin didərgin düşmüş sakinlərini Ermənistan hakimiyyətinin nümayəndələri "Ermənistana xəyanətdə" suçlayaraq onları öz doğma kəndlərinə buraxmırlar. Uzun sürən xahişlərdən sonra bəzi müsəlman kəndlərinin sakinləri öz kəndlərinə buraxılsalar da, ermənilər onların olub-qalan əmlaklarını talan etmiş, bir neçəsini öldürmüş, ona görə də müsəlmanlar dəhşət içərisində qaçıb canlarını qurtarmışlar. Onlar M. Təkinskidən xahiş edirlər ki, labüd ölümdən qurtulmaq üçün onların Azərbaycana köçürülməsi üçün yardım etsin.

Notanın sonunda M. Təkinski yazır ki, əgər Ermənistan hökuməti iki respublika arasında xoş münasibətlərin qurulmasını istəyirsə, Ermənistandakı müsəlmanlar üçün hüquqi zəmin yaratmalı, qatilləri və talançıları ciddi cəzalandırmalıdır[1].

Ermənistan ordusunun İrəvan quberniyasının azərbaycanlılar yaşayan bölgələrində silah gücünə həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətinə qarşı aparılan bütün diplomatik yazışmalar heç bir nəticə verməmişdi. Azərbaycanın xarici işlər naziri M.Y.Cəfərovun Ermənistandakı həmkarına 22 sentyabr 1919-cu ildə göndərdiyi notada 1918-ci ilin yanvarından etibarən erməniləv-

---

[1] ARDA, fond 970, siy.1, iş 54, v. 94-97.

rin İrəvan quberniyası ərazisində törətdikləri vəhşiliklər xronoloji ardıcıllıqla öz əksini tapmışdır. Notada qeyd edilir ki, 1918-ci ilin yanvarından başlayaraq türk qoşunlarının gəlişinədək *(yəni 1918-ci il iyun ayınadək – müəllif)* İrəvan quberniyasında ermənilər 300 kəndi darmadağın etmiş, orada yaşayan müsəlmanların əksəriyyətini öldürmüşlər. 1918-ci ilin sonlarından etibarən türklərin geri çəkilməsindən və Müttəfiq dövlətlərin qoşunlarının Qafqaza gəlməsindən sonra Azərbaycan xalqı ümid edirdi ki, sülh və əmin-amanlıq naminə Ermənistan hökuməti bir daha müsəlmanların məhv edilməsinə yol verməyəcək. Lakin 1918-ci ilin dekabrında İrəvan quberniyasından türklərin çəkilməsindən sonra Sasun polku İrəvan qəzasının Qaraxaç (Qaraarxac) və Vediçay kənd icmalarının müsəlmanlarını tərksilah etmiş, Qədili, Şahablı, Qraxaç, Dəhnəz, Qarabağlar, Ağasıbəyli və s. kəndləri darmadağın etmiş, demək olar ki, adları çəkilən kəndlərin sakinlərinin hamısını öldürmüşlər. Eyni aqibətlə Milli Dərəsi rayonunun bəzi kəndləri də üzləşmişlər. Daha sonra notada qeyd edilirdi ki, təqribən həmin vaxt erməni ordusu Novo-Bəyazid qəzasının Basarkeçər rayonunun kəndlərini mühasirəyə almış, Qızılvəng, Subatan, Zağalı kəndlərinin əhalisini qırmışdır... Şahab kəndində uşaqları təndirə atıb yandırmışlar. Yuxarıda adları çəkilən rayonların müsəlmanlarının məhv edilməsindən sonra ermənilər Eçmiədzin və Sürməli qəzalarının bir sıra kəndlərinin müsəlmanlarını məhv etmişlər. Lakin ermənilərin həyasızlığı o həddə çatmışdı ki, İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycan-

lıları ucdantutma məhv etdikləri halda, Ermənistan Respublikasının xarici işlər naziri Tiqranyan Paris Sülh Konfransında iştirak edən erməni nümayəndə heyətinə teleqram göndərərək bildirmişdi ki, guya erməni xalqını Cənubi Qafqaz müsəlmanları tərəfindən təhlükə gözləyir. Tiqranyanın böhtan dolu teleqramı əsasında erməni nümayəndə heyəti memorandum hazırlaşmışdılar. Həmin memorandum fransızca nəşr edilən "De Deba" jurnalında dərc edilmişdi.

Daha sonra notada qeyd edilirdi ki, avqustun 17-də Ermənistan administrasiyası erməni milislərinin bilavasitə iştirakı ilə Eçmiədzin, Sürməli, İrəvan və Novo-Bəyazid qəzalarında müsəlmanları qırmağa başlamışdır. Müsəlman Milli Şurasının və ölümdən qurtulan müsəlmanların verdikləri məlumata görə, avqustun 17-də Eçmiədzin qəzasının Canfida kəndinə qəza komissarının başçılığı altında milislər gəlmiş, kəndin müsəlmanlarını toplamış, qadınları kişilərdən ayırmış, əhalinin bütün əmlakını talan edərək əvvəlcədən Kərim-Arxı müsəlman kəndindən gətirdikləri dəvələrə yükləyərək aparmışlar. Kəndi talan etdikdən sonra kişiləri Araz çayına aparıb orada öldürmüşlər. Erməni silahlı dəstələri sonra Kərim-Arxı kəndinə gedərək Canfida kəndində törətdiklərini orada da törətmiş, qadınları Qurduqulu kəndinə aparmışlar.

Azərbaycanın xarici işlər nazirinin notasında daha sonra qeyd edilirdi ki, 1919-cu il avqustun 17-dən 31-nə qədər qısa müddət ərzində Ermənistan administrasiyası Eçmiədzin, Sürməli, İrəvan və Novo-Bəyazid qəzasının

50-yə yaxın kəndini tar-mar etmiş, əhalisini öldürmüşdür. Notada İrəvan quberniyasında törədilən qırğınlara qarşı Ermənistan parlamentinin Sosialist-İnqilabçılar Partiyasından olan erməni üzvünün parlamentdə verdiyi sorğudan iqtibas gətirilmişdir. Erməni deputat demişdir:

"– Cənab Parlament sədri. Xahiş edirik daxili işlər nazirinə belə bir sorğu verəsiniz. Cənab nazirə məlumdurmu ki, son üç həftə ərzində Ermənistan Respublikasının İrəvan, Eçmiədzin və Sürməli qəzalarının bir sıra tatar kəndlərində - məsələn, Tayçarıx icmasının Paşakənd, Təkərli, Qorux-Güney, Üləşik kəndləri, Ərzəkənd icmasının Ağverən, Dəlilər, Nur-Nus və Əlibəy kəndləri, Eçmiədzin qəəzasının Canfida, Kərim-Arxı, Hacar, İydəli, Qarxın, Aralıx Kolanı kəndləri və digər kəndlər talanlara və qırğınlara məruz qoyularaq əhalisi tatarlardan təmizlənmişdir. Yerli administrasiya nəinki bunların qarşısını almış, hətta onun özü baş verən soyğunçuluqda və talançılıqda iştirak etmişdir. Bu hadisələr yerli əhalidə çox ağır təəssürat buraxmışdır, onlar bu talançılığa və özbaşınalığa nifrətlə baxırlar, onlar öz qoşunları ilə sülh şəraitində yaşamaq istəyirlər və məhkəmədən cəzasız qalan təqsirkarlara layiqli cəza verilməsini tələb edirlər. Əgər bütün bunlar daxili işlər nazirinə məlumdursa, onda o, özbaşınalıqların və zorakılıqların aradan qaldırılması üçün hansı tədbirlər görmüşdür? Sual təcili hesab edilsin. Ermənistan Parlamentinin Sosialist-İnqilabçılar fraksiyası".

22 sentyabr tarixli notanın sonunda qeyd edilirdi ki, Ermənistan administrasiyasının və erməni hərbi his-

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

sələrinin sistemli şəkildə Sürməli, Eçmiədzin, İrəvan və Novo-Bəyazid qəzalarında Azərbaycan xalqının yox edilməsini Azərbaycan xalqı hiddətlə qarşılayır, Azərbaycan hökuməti müsəlman kəndlərinin talan edilməsində, törədilən vəhşiliklərdə Ermənistan hökumətinin məsuliyyət daşıdığını qeyd edir və ondan tələb edir ki, bütün bunlara son qoysun[1].

M.Y.Cəfərov sentyabrın 22-də Ermənistanın xarici işlər nazirinə göndərdiyi notanın surətini Müttəfiq dövlətlərin Ali Komissarı polkovnik V.Haskelə də göndərmiş, ondan İrəvan quberniyasında törədilən qanunsuzluqlara son qoyulması üçün ən ciddi tədbirlərin görülməsini xahiş etmiş, eyni zamanda günahkarların cəzalandırılması üçün beynəlxalq istintaq komissiyasının yaradılmasını təklif etmişdi[2].

Məhəmməd xan Təkinski Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi vəzifəsindəın istefa etdikdən sonra bu vəzifəyə 24 avqust 1919-cu ildə görkəmli Azərbaycan yazıçısı və ictimai-siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev təyin olunmuşdu.

Eçmiədzin qəzasında avqust-sentyabr aylarında baş vermiş hadisələrin istintaq edilməsi ilə bağlı Azərbaycan hökumətinin tələbinə əsasən Ermənistan hökumətinin 16 oktyabr 1919-cu ildə Ali Komissar polkovnik Haskelə göndərdiyi məktubda İrəvan quberniyasında erməni ordusunun törətdiyi qırğınlara dolayısı ilə haqq qazandırı-

---

[1] ARDA, fond 970, siy. 1, iş 84, v. 16-17.
[2] ARPİİSA, fond 277, siy. 2, iş 58, v. 34.

lırdı. Məktubda deyilirdi: "Avqustun əvvəllərində Naxçıvanda və Şərurda müsəlmanların əhalinin üsyanın baş qaldırmasından sonra Eçmiədzin qəzasında da Ermənistan hökuməti əleyhinə üsyanlara hazırlıq barədə məlumat daxil olub. Yerlərdən alınan məlumatlarda bildirilir ki, bölgəyə çoxlu sayda Türkiyə və Azərbaycan agentləri gəliblər və ayrı-ayrı türk zabitləri müsəlman kəndlərinə toplaşaraq müsəlman əhalini Naxçıvan və Şərur üsyanlarına qoşulmaq üçün hədə-qorxu gəlirlər." Daha sonra məktubda qeyd edilirdi ki, çobankərəlilər avqustun 19-da 4 erməni polisini öldürüblər. Avqustun 20-də üsyançı qarxınlılar körpünü yandırıblar. Avqustun 23-də üsyançıların Qamışlı kəndindən Qarxına axışdıqları, müsəlmanların Uluxanlıda toplaşdıqları, avqustun 26-da Kərimarx kəndinin tatarlarının da üsyançılara qoşulduğu qeyd edilirdi. Guya Qurduqulu *(sonralar Hoktemberyan)* rayonunda iğtişaşların baiskarının Canfida və İydəli kəndlərinin azərbaycanlıları olublarmış. Canfida kəndinin müsəlmanlarını Ermənistan hökumətinə tabe olmağı tələb edən zaman atışma baş verdiyi, bir neçə erməni milisionerinin yaralandığı, 16 azərbaycanlının öldürüldüyü, Kərimarx kəndinin əli silah tutan kişilərinin kəndi tərk edərək üsyançılara qoşulduqlarından 480 qadın, qoca və uşaq kənddən sürüldüyü *(əslində, girov götürüldüyü-müəllif)* həmin məktubda etiraf edilmişdi[1].

Himayədarlıq Nazirliyinin (Ümuri Xeyriyyə Nazirliyi) Ermənistandakı müvəkkili Teymur bəy Makins-

[1] ARPİİSSA, fond 276, siy.9, iş 28, v. 22.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

kinin 11 noyabr 1919-cu ildə Himayədarlıq Nazirliyinə məruzəsində Ermənistan hökumətinin əsl siması açılırdı: "1918-ci ilin fevralından davam edən qırğınlar nəticəsində 0,5 milyon əhali dilənçi vəziyyətinə düşüb. (Naxçıvan qəzasından, Şərur məntəqəsindən, Sürməli məntəqəsinin 2-ci və 3-cü polis sahələrindən və Zəngibasar rayonundan başqa). Həmin ərazilərdə müsəlman əhali hər şeyini itirib. Dağıntıya məruz qoyulan rayonlarda əhali 200 min nəfərdən artıqdır. Onlar xəstəlikdən və aclıqdan məhv olurlar, dəfələrlə talanlara və qırğınlara məruz qalıblar. Bu kateqoriyaya İrəvan şəhərinin müsəlmanları, Zəngibasarın Göykümbət, Arbat, Ağcaqışlaq və Çarbax kəndləri aiddir. **Qəti demək olar ki, ölənlərin sayı 100-120 min nəfərdir.** 50 min nəfər Azərbaycana qaçqın kimi gəlib. Təqribən bir o qədər İrəvanda, Zəngibasar rayonunda, Sürməli qəzasının 2 məntəqəsində və Eçmiədzində yaşayırlar. Qalan qaçqınlar Naxçıvan qəzasına, Şərur məntəqəsinə, Sürməli qəzasının 3-cü sahəsinə və Qars vilayətinin Qağızman dairəsinə sığınıblar. Bəziləri Maku xanlığına və Türkiyə ərazisinə köçüblər. İndiki məqamda 50 min nəfərə ərzaq yardımı (un, taxıl və çörək şəklində) göstərilməlidir.

İrəvan şəhərində aclıq keçirən əhalinin sayı 8 min nəfərdir"[1].

25 oktyabr 1919-cu ildə Cənubi Qafqazdakı müttəfiq dövlətlərin Ali komissarı, ABŞ ordusunun baş qərargahının polkovniki V. Haskel Şərur və Naxçıvan dairələ-

---

[1] ARDA, fond 2894, siy. 1, iş 1, v. 19.

rini əhatə edən ərazidə Amerika general-qubernatorluğu yaradıldığını elan edir. Plokovnik Edmund Delli zonanın qubernatoru təyin edilir. Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərindən tələb edilirdi ki, dərhal öz qoşunlarını (əgər varsa) general-qubernatorluğun ərazisindən çıxarsın. Bölgənin idarəçiliyinin azərbaycanlı və erməni əhalisinin sayına nisbətdə təmsil olunmaq şərti ilə yeni təsis ediləcək Mərkəzi şuraya həvalə edilməsi qərara alınmışdı[1].

1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə üç Cənubi Qafqaz respublikasının təmsilçilərinin iştirakı ilə sülh konfransı keçirilir. Ermənistanla Azərbaycan arasında bağlanan sazişi Azərbaycan və Ermənistanın baş nazirləri N. Usubbəyov və A. Xatisov, təminatçı sifəti ilə ABŞ tərəfindən Ceyms Rey və Gürcüstanın xarici işlər naziri E. Gegeçkori imzalamışdılar. Sazişi imzalamaqla Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri razılığa gəlmişdilər ki, bundan sonra silaha əl atmayacaqlar, hər iki hökumət Zəngəzura gedən yolların açılması üçün tədbirlər görəcək, sərhəd məsələləri də daxil olmaqla bütün mübahisəli problemlər sülh konfransının qərarına qədər yalnız sülh yolu ilə həll ediləcək, barışıq əldə edilmədikdə polkovnik Ceyms Rey münsiflər məhkəməsi sifətində tədbirlər görəcək, danışıqlar aparmaq üçün iki ölkə bərabər sayda nümayəndələr seçəcək və mübahisəli məsələlər müzakirə ediləcək, tərəflər bu sazişin müddəalarına vicdanla əməl edəcəklər[2].

---

[1] ARPİİSSA, fond 277, siy. 2, iş 57, v. 76.

[2] ADRA, fond 970, siy. 1, iş 95, v. 13.

Lakin əvvəllər olduğu kimi, bu dəfə də ermənilər yaranmış fürsətdən istifadə edərək yeni-yeni Azərbaycan ərazilərin işğal etmişdilər.

Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov dekabrın 3-də Ermənistan XİN-nə göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, noyabrın 23-də Azərbaycan hökuməti ilə Ermənistan hökuməti arasında razılaşma əldə edilib ki, hərbi toqquşmalar dərhal dayandırılsın və bütün mübahisəli məsələlər Ermənistan-Azərbaycan sülh konfransının sərəncamına verilsin. Buna baxmayaraq, indicə məlumat alınıb ki, sizin hökumətin qoşunları Zəngəzur qəzasının Oxçupir, Davidan, Atqız, Şəbədək, Anişu və Quşçular kəndlərini dağıdıb kütləvi qırğınlar törədib, Girətag və onun ətraf kəndləri mühasirəyə alınıb və ətrafla əlaqələri kəsilib. Dərələyəz qəzasında isə Köçbəy, Qısır, Martiros, Qayalı, Leyliqaçan, Vəlyalar, Göyərçin, Çaykənd və İtdil kəndlərinə hücum zamanı 300 kişi öldürülüb və 30 qadın əsir götürülüb. Həmin istiqamətdə nizami qoşunların göndərilməsi davam edir. Azərbaycan hökuməti adından tələb edir ki, qoşunların göndərilməsini dərhal dayandırsın və müsəlman kəndlərinin dağıdılmasına son qoysun.[1] Lakin erməni tərəfi Azərbaycan tərəfinin tələblərinə məhəl qoymadan işğalı davam etdirmiş və 1920-ci il yanvarın 21-dən 26-dək Zəngəzurun 3-cü sahəsində 48, 4-cü sahəsində 3 kəndi işğal edərək bütün kəndlərinin işğalını başa çatdırmışdı[2].

---

[1]ARDA, fond, 897, siy. 1, iş. 38, v. 327.
[2] ARDA, fond 2898, siy. 1, iş 6, v. 34.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinin himayədarlıq nazirinə göndərdiyi məktubda dekabrın 20-də Tiflisdə İrəvan quberniyası və Qars vilayətindən gələn qaçqınların söylədiklərinə əsasən tərtib edilmiş protokolun mətni əks olunub. Protokolda qeyd edilir ki, qaçqınlara yardım göstərilməsi üçün Himayədarlıq Nazirliyinin Sənaində, Aleksandropolda (Gümrü), Qars vilayətində və Uluxanlı stansiyasında qaçqınların qəbulu və göndərilməsi üçün məntəqələr açılmalıdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, nümayəndəliyin əməkdaşları Abbasəli bəy Makinskinin və Nəsrulla Şeyxovun verdikləri məlumatdan bəlli olurdu ki, Araz və Tarasum çaylarının o biri sahilində, Uluxanlı stansiyasından 17 verst məsafədə, daha təhlükəsiz yerdə mal-mülkü talan edilmiş və tamamilə yandırılmış 50 min qaçqın toplaşmışdır. Nümayəndəliyin sərəncamında 14 nəfər əməkdaş var ki, onların da vəzifəsi İrəvandakı qaçqınları himayə edərək, onları təhlükəsiz yerlərə göndərməkdən ibarətdir. İrəvandan 20 verstdən artıq uzaq məsafədə olan qaçqınların isə taleyin hökmünə buraxıldıqlarıda protokolda qeyd edilirdi[1].

Himayədarlıq Nazirliyinin müvəkkili Abbasəli bəy Makinskinin (Teymur bəy Makinskinin əmisi oğlu idi) və doktor Qənizadənin 21 dekabr 1919-cu ildə nazirliyə göndərdikləri hesabatlar əsasında hazırlanan məruzədə bildirilirdi ki, 1919-cu ilin payızına qədər İrəvan quberniyasında və Cənub-Qərbi Azərbaycanda

---

[1] ADRA, fond 897, siy.1, iş 40, v. 186-187.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

qaçqınların sayı 150 minə çatır. İrəvan qəzasında 25 mindən artıq, Eçmiədzin qəzasında da bir o qədər, İrəvan şəhərində 13 min qaçqın və yerli əhali toplanıb. Novo-Bəyazid qəzasında Göyçə gölünün şərq sahili istisna olmaqla, müsəlman qalmayıb. Hazırda bütün qaçqınların sayının 70-80 min arasında olduğu və onların əsasən Böyük Vedi, Aralıx, Başkənd, Yengicə və Naxçıvanda cəmləşdikləri qeyd edilirdi. A.Makinski qaçqınların vəziyyətinin həddindən artıq ağır olduğunu çörək tapılmadığını, müsəlman kəndlərində Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarının məskunlaşdığını, ev sahiblərinin isə evsiz-eşiksiz, ac-yalavac qaldıqlarını bildirirdi.

Məruzədə həmçinin təkcə 1919-cu ilin avqustun 2-ci yarısında Eçmiədzin, Novo-Bəyazid və Sürməli qəzalarında 50-dən artıq müsəlman kəndinin dağıdıldığı öz əksini tapmışdır[1].

Ermənistan ordusunun növbəti hədəfi özünümüdafiə dəstələrini güclü olduğu Zəngibasar bölgəsi idi. Azərbaycan XİN-in dekabrın 27-də Ermənistan XİN-nə göndərdiyi teleqramda deyilirdi: "Bu gün aldığımız məlumata görə dekabrın 21-də Ermənistan hökuməti Zəngibasar rayonunun müsəlmanlarına qarşı hərbi əməliyyatlara başlayıb. Həmin gün Qarğabazar kəndi talan edilib və dağıdılıb. Ayın 22-də həmin aqibəti Uluxanlı kəndi yaşayıb. İndi döyüşlər Çobankərə və Qaraqışlaq kəndlərində gedir. Əgər bunlar doğrudursa, de-

---

[1] ADRA, fond 897, siy.1, iş 78, v. 4-5.

məli, Ermənistan hökuməti danışıqları pozub[1]. Azərbaycan XİN Ermənistan XİN-ə Zəngibasarın müsəlman kəndlərinə ermənilərin hücumlarını dayandırmaq haqqında teleqramın surətini Fransanın və İtalyanın hərbi missiyalarına, Müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı Ali Komissarına və Britaniyanın Ali Komissarına da göndərmişdi[2].

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyindən Mir Mahmud Mirbabayev 25 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi məxfi məktubunda göstərirdi: "Erməni silahlı birləşmələri Zəngəzurun müsəlmanlardan tamamilə təmizləməklə Paris Sülh Konfransını fakt qarşısında qoymaq istəyirlər. Zəngəzurda Oxçu, Şabadin və Gığı dərəsindəki kəndləri viran qoyan ermənilərin məqsədi Ordubad istiqamətində irəliləyib Əylisdəki qüvvələrlə birləşdikdən sonra Naxçıvanı ələ keçirməkdir.

Vedibasar hadisələrindən sonra general Dro (Drastamat Kanayan) Eçmiədzin və Sürməli qəzalarının rəisi təyin edilmişdi. Çox keçmədi ki, 60-dan artıq müsəlman kəndi tar-mar edildi və əhalisi qətlə yetirildi. Dro oradan Zəngəzura yollanmışdır.

İran tərəfi ingilislər və ermənilərlə əlaqəyə girərək, böyük şirnikləndirici vədlər verməklə naxçıvanlıları İrana köçürməyə təşviq edir ki, Naxçıvan zəifləsin və ermənilər oraya soxulmaq imkanı qazansınlar. Naxçıvan təş-

---

[1] ARDA, fond 897, siy.1, iş 38, v. 361.

[2] Yenə orada, v. 357-361.

kilatının fəaliyyəti (*Milli Şura və yaxud Araz-Türk hökuməti nəzərdə tutulur-müəllif*) Böyük Vedi və Aralıq rayonlarını əhatə edir, Zəngibasarla əlaqə qurulub. Sürməli və Eçmiədzində törədilən qırğınlardan sonra Zəngibasar əhalisi silahlanmaq məcburiyyətində qalmış və hərbi təlimlər keçirmək üçün təlimatçılar dəvət etmişdir.

Zəngibasarda 12 kənddə tamamilə müsəlmanlar yaşayırlar və İrəvandan 8-12 verst məsafədə yerləşirlər və bir ucu Araz çayına çatır.

Təqribən dekabrın 20-də ermənilər Kolanı kəndinə hücum edib, əhalini kənddən çıxarmaq istəmişlər. Bu kənddə 800 müsəlman-qaçqın üçün Amerikanın qida məntəqəsi fəaliyyət göstərir. Sonra ermənilər Qarğbazar kəndinə hücum etmişlər.

Dekabrın 28-də ermənilər Eçmiədzin qəzasının Əkərək kəndini dağıtmışlar. Mən Amerikalılarla oraya getdim. Əhalinin əmlakını və zərərçəkənləri aparmışlar. 8 ölü və 5 yaralı aşkar etdik, bir çoxlarının aqibəti isə hələ də məlum deyil. 10 gün keçməmiş ermənilər Haxıs kəndinə hücum etmişlər. Toxanşalı kəndi ikinci dəfə hücuma məruz qalıb. İrəvan şəhərində müsəlmanların vəziyyəti daha ağırdır: müsəlman mağazaları yoxdur, evlər dağıdılıb, təhlükəsiz yaşayış üçün heç bir zəmanət yoxdur"[1].

Azərbaycanın İrəvandakı diplomatik nümayəndəliyinin təmsilçisi Mir Mahmud Mirbabayevin 1919-cu il dekabrın 29-da Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi şifrəli

---

[1] ARDA, fond 897, siy. 1, iş 78, v. 22-24.

teleqramda bildirilirdi ki, İrəvan-Zəngibasar yolunda, bağların qurtaracağında 6 azərbaycanlı öldürülmüşdür. Meyitləri qayadan atmışlar və eybəcər hala salmınmışdır. Mirbabayevlə birlikdə bir ingilisdə hadisə yerində olmuşdur. Şəkillər çəkilmişdir. Bütün bunlar haqqında İrəvandakı Amerika heyətinə məlumat verilmişdir. Onlar da Tiflisə raport göndərilməsinə vəd vermişlər. İran konsulu isə meyitlər gətirilən məsciddə olmuşdur. Hadisəyə şahidlik edən iki qadın istintaqda ifadə vermək üçün aparılmışdır[1].

İrəvan quberniyasının Zəngibasar rayonunun müsəlmanlarının müvəkkilləri Mir Mahmud Mirbabayev və Məhəmməd Rzayev 3 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə göndərdikləri məktubda Müttəfiq dövlətlərin Ali Komissarı ilə görüşə bilmədiklərindən, onların Zəngibasar müsəlmanlarının vəziyyətinə dair məruzələrini Ali Komissara çatdırmağı xahiş edirdilər. Onlar hər bir gecikilən saatın minlərlə müsəlman ailəsinin məhvinin demək olduğunu öz müraciətlərində ifadə edirdilər[2].

Azərbaycan Parlamenti 5 yanvar 1920-ci ildə keçirilən iclasında qaçqınların məsələsi müzakirə edilmiş, Ermənistandan 300 min qaçqının Azərbaycana gəldiyi qeyd olunmuşdu[3].

---

[1] ARDA, fond 897, siy.1, iş 78, v. 1
[2] Yenə orada, v. 7.
[3] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. II cild, Bakı, 1998, s. 695.

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyindən Ermənistan XİN nazirinə göndərilən 12 fevral 1920-ci il tarixli müraciətdə deyilirdi ki, fevralın 6-dan 7-nə keçən gecə ermənilər Uluxanlı stansiyasından 5-6 verst məsafədə yerləşən Qarğabazar kəndinə hücum etmişlər. Əhali vahimə içərisində müxtəlif səmtə üz tutmuşdur. Fevralın 7-si səhər ermənilər kəndi ələ keçirmiş, onu talamış, müxtəlif tərəflərdən kəndi yandırmış və çəkilmişlər. Kənddən 13 kişini, 34 qadını, 26 uşağı öldürmüşlər. 38 kişini və 15 uşağı özləri ilə aparmışlar. Kəndə vurulan ziyanın miqyası təqribən 15 milyondur. Ermənilərin geri çəkilməsindən sonra sağ qalanlar kəndə qayıtmışlar ki, meyitləri dəfn etsinlər. Ermənilər müxtəlif mövqelərdən kəndi atəşə tutur və imkan vermirlər ki, çöllərə səpələnmiş meyitləri yığsınlar[1].

Ermənistan ordusunun İrəvan qrupunun rəhbəri general-mayor Şelkovnikovun 8 mart 1920-ci ildə Ermənistan qoşunlarının komandanına göndərdiyi məktubunda bildirilirdi ki, Zəngibasar müsəlmanlarının tutduqları mövqenin təhdidedici və İrəvan şəhərinə yaxın olmasını nəzərə alaraq tərksilah əməliyyatının keçirilməsi və onların diz çökdürülməsi zəruridir. Əgər diplomatik təsirlər nəticəsiz qalsa, onda hərbi gücə əl atmaq və həmin ərazinin əhalisini zor gücünə köçürmək və Zəngibasar rayonunu müsəlman elementlərindən tamamilə təmizləmək lazım gələcək.

---

[1] ARDA, fond 897, siy. 1, iş. 78, v. 11.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

O, bildirirdi: "Bunun üçün 2 min süngü (əsgər), 2 batalyon və 100 atlı lazımdır. Əsas zərbə (1 süngü və 1 batalyon) İrəvan-Parakər tərəfdən cənub və cənub-qərb istiqamətdən endirilməlidir. Bu əməliyyata yardım üçün qısa cinah zərbələri Qarxın tərəfdən və Ağhəmzəli tərəfdən (1 batalyon, 300 süngü və 1 artilleriya taboru) endirilməlidir.

Zəngibasarlıları bu yolla Süleyman-Dizə-Ramazan xətti boyunca sıxışdırıb çıxarmaq lazımdır.

"Daha sonra Şelkovnikov yazırdı. Bu əməliyyatı keçirmək üçün 600 süngü 2-ci piyada polkunda, 150 süngü isə xüsusi sərhəd briqadasında vardır. Çatışmayan 1250 süngünü isə təcili olaraq Nuxalılardan və Ərəşlilərdən təşkil olunmuş ayrıca nizami batalyonlar da köməyə gələ bilər...

Dəstə kifayət qədər texniki vasitələrlə, rabitə vasitələri ilə yük maşınları və ərzaqla təchiz edilməlidir. Bütün sadalananlarla təmin edildikdən sonra yalnız Daşburun-Həsən xan-Ramazan istiqamətində əməliyyatlara başlayıb Qəmərli və İqdır dəstələri ilə möhkəm əlaqə qurmaq, bununla da müsəlmanların şimal xətti boyunca əlaqələrini kəsmək olar. Hesab edirəm ki, süngülərin sayını 3000-ə çatdırmaq lazımdır"[1].

Ermənistan qoşunlarının komandanı Nazarbekov müdafiə nazirinə göndərdiyi 10 mart tarixli cavab məktubunda general Şelkovnikovun Zəngibasar tatarlarının

---

[1] ARDA, fond 897, siy. 1, iş. 31, v. 23; Hovannisian, Richard G. The Republik of Armenia. Volume III, From London to Sevres. February- August 1920, University of California Press, 1996, p. 292.

tərksilah edilməsi planı ilə tamamilə razı olduğunu bildirir. Əməliyyatın uğurunu təmin etmək üçün süngülərin (əsgərlərin) sayının 3000-ə çatdırılmasının zəruriliyi vurğulanır. Nazarbekov, bu ərazidə yaşayan və silah daşıya bilənlərin sayı 3000 nəfərdən artıq olduğunu və sayıqlıqla qorunduqlarını bildirir: "Əməliyyat surətlə həyata keçirilməlidir, əks təqdirdə mənfi psixoloji təsiri ola bilər. Əməliyyatın əsas vəzifəsi Haçaparax, Hacı Elyas, Şorlu Dəmirçi, Şorlu Mehmandar və Təzə Qarxın (Şərifabad) kəndlərini tutmaqdır"[1].

Dekabrın 16-da Ermənistan Nazirlər Soveti Zəngibasara hücum məsələsini müzakirə etmişdi.

Hələ 1918-ci ildə ermənilər İrəvan quberniyasında kütləvi qırğınlar törədən zaman 82 kəndin azərbaycanlıları Qars vilayətinə qaçaraq orada özlərinə sığınacaq tapmışdılar. 1918-ci ilin noyabrında Qarsda Milli Şura, sonra isə Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra İrəvan quberniyasından olan qaçqınlar bir neçə ay dinclik tapmışdılar. Lakin 1919-cu il aprelin 12-də ingilislərin köməyi ilə Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti devrildikdən və vilayətdə Stepan Korqanovun başçılığı ilə erməni hakimiyyəti qurulduqdan sonra qaçqınların vəziyyət daha da ağırlaşmışdı. Ermənilərin yeni qırğınlarından qurtulmaq üçün azərbaycanlı qaçqınların bir qismi Türkiyənin içərilərinə doğru hərəkət etmiş, bir qismi də Gürcüstandan keçməklə Azərbaycanda özlərinə sığınacaq tapmışdılar.

---

[1] ARDA, fond 897, siy. 1, iş 31, v. 23.

Borçalı qəzasının Qaçağan kəndində sığınacaq tapan İrəvan quberniyasının Qarakilsə qəzasının Xancığaz, Saral və Arcut kəndlərinin 60 sakinin imzası ilə 1920-ci il martın 15-də Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə təqdim edilən müraciətdə deyilirdi ki, türk qoşunlarının 1918-ci ilin payızında Qafqazdan geri çəkilməsindən sonra adları çəkilən kəndlərin sakinləri Qars vilayətinin Şörəyel məntəqəsinin Qaraxan kəndində məskunlaşmışdılar. 1920-ci ilin fevralında erməni silahla qüvvələri həmin kəndə hücum edib onu darmadağın etmiş və əmlakların qarət etmişdir. Qaçqınlar ermənilərin onlara vurduqları ziyanın məbləğinin 17,9 milyon rubl olduğunu göstərən siyahını diplomatik nümayəndəyə təqdim etmişdilər[1].

Gəncənin qubernatoru Ə.Rəfibəyovun Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi F.Vəkilova aprelin 27-də göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, "Gəncə qəzasının 2-ci sahəsinin pristavının verdiyi məlumata görə, Novo-Bəyazid erməniləri Şişqaya kəndinin üzərinə hücuma keçmiş və bütün əhalini ucdantutma məhv etmişlər. Gədəbəyə və Qabaxatana yaralılar gəlmişlər. Hazırda Cil kəndində döyüşlər gedir. Müsəlmanların vəziyyəti ciddidir. Kömək gözləyirlər"[2].

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev martın 7-də Tiflis-İrəvan qatarında İrəvana gedərkən erməni quldurları

---

[1] ARDA, fond 897, siy. 1, iş 79, v. 19-21.

[2] ARDA, fond 897, siy.1, iş 31, v.171.

onu silahla hədələyərək qarət etmiş, onun diplomatik missiya üçün apardığı 2 milyon Cənubi Qafqaz bonunu və 3,4 milyon Azərbaycan bonunu, 40 min manatlıq şəxsi vəsaitini əlindən alıb aparmışdılar. Ə.Haqverdiyev bu hadisədən bir müddət sonra Ermənistanda daimi nümayəndə vəzifəsindən istefa vermişdi.

Martın 16-da onun yerinə Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur bəy Makinski təyin edilmişdi. Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra yaranmış fürsətdən istifadə edən ermənilər azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinə hərbi təcavüzü daha da genişləndirmişdilər.

T. Makinski 2 may 1920-ci ildə yazdığı hesabatında fəaliyyətə başladığı gündən yüzlərlə soydaşımızın onun yanına gəlib ermənilərin onları məruz qoyduqları vəhşilikərdən şikayətləndiklərini qeyd edir. O, yazırdı: "Ermənilər dinc əhalinin evlərinə hücum edib, çox zaman onları öldürür, həbs edir, əmlaklarını müsadirə edirlər. İndiyədək zorakılığa görə kimsə cəzalandırılmayıb. Martın 21-də müsəlman əhalinin vəziyyəti barədə Ermənistan XİN-ə məlumat vermişəm. Bundan bir neçə gün sonra Eçmiədzin qəzasının Təkiyə, Üşü, Nəzravan və digər kəndlərin darmadağın edilməsi barədə məlumat aldım... Martın 19-da erməni silahlı qüvvələrinin Vedibasara hücumu başlandı. Mən dəfələrlə bu barədə notalar verdim. Lakin nəticəsi olmadı. Əksinə, yenidən başladı. Bütün bunlar onu göstərir ki, Ermənistan hökumətindən müsəlman əhaliyə qarşı xoş münasibət gözləmək mümkün deyil." T. Makinski həmçinin hesabatın-

da diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının qarşılaşdıqları zorakılıqlardan da bəhs edir[1].

Teymur xan Makinskinin diplomatik fəallığı Ermənistan hökumətini narahat edirdi. Onun hər addımını izləyir və bir bəhanə tapıb həbs etmək istəyirdilər. Azərbaycan hökuməti Zəngibasardakı özünümüdafiə dəstələrinin silahlanması və mühasirə şəraitində yaşayan azərbaycanlı əhalinin ən zəruri ehtiyaclarının ödənilməsi üçün gizli yolla T.Makinskiyə 600000 rubl göndərmişdi. Bundan Ermənistan hökuməti hansı yollasa xəbər tutmuşdu. Ermənistanın baş naziri A.Xatisovun xarici işlər naziri A.Ohancanyanagöndərdiyi məktubunda T.Makinskinin həbsinə hazırlıq görüldüyü haqda məlumat verilir. A.Xatisov yazır ki, aprelin4-də T.Makinskinin öz maşınında üç nəfərlə Zəngibasara göndərdiyi 600000 rubl yolda qoyulan postda ələ keçirilmişdir və həmin şəxslər həbs edilmişlər. Dindirmə zamanı həbs edilənlərinT.Makinskiniələ verdiklərini yazır A. Xatisov. Daha sonra hay-küylü məhkəmə olacağını yazır baş nazir. A. Xatisov hələlik Makinskinintutulanların verdikləri ifadənin məzmunundan xəbərsiz olduğunu, lakin Ermənistan hökumətinin artıq hər şeyi bildiyini güman etdiyini yazır.A.Xatisoovdaha sonra yazır: "Müstəntiq Makinskinidindirmişdir, lakin o, onun missiyasında hansısa "hadisənin" baş verdiyinə ehyam vurur və bildirir ki, F.Xoyski ilə görüşmək üçün ertəsi Tiflisə getməlidir. Bu barədə nümayəndələrdən başqa *(yəni*

---

[1] ARDA, fond 28, siy.1, iş 102, v. 24.

*Tiflisdə keçirilən sülh konfransında iştirak edən erməni nümayəndələrinə - müəllif)*heç kimə deməyin, daha başqa izlərə düşmək üçün iş gizli aparılır."[1]

Tiflisdən qayıtdıqdan bir müddət sonra həbs ediləcəyini yəqin edən T. Makinski mayın 28-də İrəvanı qəfildən tərk edir və ondan sonra diplomatik nümayəndə vəzifəsini Adil Qiyasbəyov icra etməyə başlayır. İyunun 15-də Ermənistan XİN Azərbaycanda yeni hökumət qurulmasını səbəb göstərərək diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinə xitam verildiyini bildirir[2].

Fransanın Qafqaz üzrə Ali komissarı Damien de Martel tərəfindən 20 iyul 1920-ci ildə Fransanın Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən məktubda ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi tarixi cinayətləri sübuta yetirən faktlar öz əksini tapıb. Hazırda Fransa XİN-in arxivində saxlanılan həmin məktubda Ali Komissar Ermənistanın paytaxtı İrəvan ətrafında yaşayan qadın və uşaqlar da daxil olmaqla, 4.000 azərbaycanlının 1920-ci ilin iyun ayında erməni ordusu tərəfindən necə kütləvi qırğına məruz qaldığı göstərilir.

Sözügedən bu tarixi sənəddən çıxarışda deyilir: "...Bu hərbi əməliyyatlara gəldikdə isə, Ermənistandan yenicə qayıtmış şahidlərdən əməliyyatların necə aparıldığına dair bir sıra məlumatlar əldə etmişəm. İyun ayının axırlarında İrəvanın cənubunda erməni qoşunları

---

[1]Баликян О. Письма А. И. Хатисяна А. О. Оганджаняну. ԼրաբերՀասարակականԳիտությունների, 1996, № 3 . s. 197.

[2] ARDA, fond 28, siy.1, iş 102, v. 33.

40.000-dən çox müsəlmanın (azərbaycanlının) məskunlaşdığı 25 tatar (azərbaycanlı) kəndini mühasirəyə almışlar. Paytaxta yaxın ərazidə yaşayan və hər hansı müstəqillik iddiasında olmayan buradakı əhali həmişə sakit və sülhpərvər həyat tərzi sürüb. Onları top atəşləri ilə yaşadıqları kəndlərdən qovaraq Araz çayına töküblər. Boşalan kəndləri isə qısa zamanda gəlmə ermənilər işğal edib. Bu hadisə zamanı erməni əsgərlər tərəfindən qadın və uşaqlar da daxil olmaqla 4.000 nəfər Araz çayına tökülərək öldürülüb"[1].

Sözügedən sənəddən də görüldüyü kimi, Fransanın Qafqaz üzrə Ali komissarı 1920-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törədilmiş qətliamları təsdiqləmişdir.

Azərbaycanın Gürcüstandakı fövqəladə və səlahiyyətli nümayəndəsinin Ermənistan XİN-ə göndərdiyi 5 iyul 1920-ci il tarixli teleqramda bildirilirdi ki, Ermənistanın hərbi hissələri Zəngibasarı darmadağın etdikdən və bölgəni müsəlman kəndlilərindən təmizlədikdən sonra Naxçıvan-Şərur rayonuna hücuma keçib. Həmçinin bildirilirdi ki, iyulun 5-də səhər saat 4-də Ermənistan hərbi hissələri Qazax qəzasına hücuma keçmişdir. Azərbaycan hökuməti bunu iyulun 2-də əldə edilmiş razılığın pozulması və Sovet Azərbaycanına qarşı açıq hücum kimi qiymətləndirmişdir[2].

---

1 http://www.scribd.com/doc/201815861/french-high-commissioner-report-from-1920-on-the-massacre-of-azerbaijani-population-by-armenian-army

2 ARDA, fond 28, siy.1, iş 99, v. 119.

Ermənistan ordusunun Vedibasara 1919-cu ilin iyulunda ikinci hücumundan sonra Abbasqulu bəy Şadlinskinin başçılıq etdiyi "Qırmızı tabor" döyüşə-döyüşə İran sərhədinə çəkilmişdi. Bundan sonra Vedibasarın qalan əhalisi də İrana keçmişdi.

23 iyul 1920-ci ildə erməni silahlı qüvvələri Şahtaxtı bölgəsində Xanlıqlar istiqamətindən gələn zirehli qatarları və Qışlaqbaşı kəndi ətrafındakı topçuları ilə Kabullü və Püsyan kəndlərini top atəşlərinə tutmuşlar. Zirehli qatarlar Naxçıvanın özünümüdafiə dəstələrinin top atəşi ilə geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. Bir gün sonra Püsyan və onun cənub-qərbindəki Təzəkənd kəndi işğal edilmişdi. Erməni silahlı dəstələri sürətlə irəliləyərək Qıvraq kəndini işğal etdikdən sonra Şahtaxtı kəndinə yaxınlaşmışdı. Bundan sonra azərbaycanlıların özünümüdafiə dəstələri Araz çayı üzərindəki körpü ilə Şahtaxtı əhalisini təxliyyə etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Bundan sonra ermənilər Şahtaxtını və onun ətrafındakı kəndləri yandırmışdılar[1].

28 iyul 1920-ci ildə Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Hərbi İnqilab Komitəsinin dəvəti ilə A. Şadlinskinin başçılıq etdiyi tabor noyabr ayında Naxçıvana gəlmişdi. "Qırmızı tabor" 1921-ci ilin fevralında Ermənistanda daşnak qiyamının yatırılmasında iştirak etmişdi[2]. Bundan sonra Vedibasarın İranda qaçqın kimi

---

[1] ATASE, Kls. 814, D. 5-9, F. 166; Toksoy Nurcan, göstərilən əsəri, s. 277.
[2] Azərbaycan xalq cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, Bakı, 2005, "Qırmızı tabor" məqaləsi.

yaşayan əhalisinin bir qismi tədricən öz yer-yurdlarına qayıtmış, bir çoxları da erməni qaçqınlarının məskunlaşdırıldıqları kəndlərdə onlarla birgə yaşamağa məhkum olmuşdular.

Ermənilərin Zəngibasarda törətdikləri qırğınlar Türkiyə Böyük Millət Məclisinin də müzakirəsinə çıxarılmışdı. 1920-ci il avqustun 14-də Ərzurumdan olan millət vəkillərinin sorğusuna cavab olaraq Mustafa Kamal Atatürkün Məclisdə verdiyi izahatdan aydın olur ki, onun Ermənistanda soydaşlarımıza qarşı törədilən qırğınlar haqqında müfəssəl məlumata malik imiş. Atatürk deyir ki, Gəncədə bolşeviklərə qarış Nuru paşanın komandanlığı altında üsyanın baş verməsindən istifadə edən erməni qoşunları iki istiqamətdə - 19 iyun tarixində Oltu Milli Şurası üzərinə, digər qismi də Zəngibasar Milli Şurası üzərinə hücuma keçmişlər. Onun sözlərinə görə, həm Zəngibasar Şurası, həm də Oltu Şurası gerçəkdən Ermənistan Cümhuriyyətini təhdid etmək durumunda idilər. Atatürk Ermənilərin hücumuna qarşı türk ordusunun bəzi önləmlər almaq məcburiyyətində qaldığını söyləyir və əlavə edir ki, Bəyazid istiqamətindən lazımi qədər qüvvəni Zəngibasar Milli Şurasının silahlı qüvvələri daxilinə keçirmişlər. Arazın güneyinə çəkilmiş Milli Şura qüvvələri ilə Türkiyədən göndərilən qüvvələrin birləşməsindən sonra həm Zəngibasara, həm də Oltuya qarşı hücuma keçən erməni qüvvələri durdurulmuşdur. Bundan sonra erməni silahlı qüvvələri zirehli qatardan istifadə edərək iyulun 10-dan etibarən İrəvan-Culfa dəmiryolu bo-

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

yunca güneyə doğru irəlilədiyini söyləyir, Mustafa Kamal Atatürk[1].

Məhz türk ordusunun hərbi yardımı sayəsində Zəngibasar Milli Şurasının silahlı dəstələri bölgə əhalisinin bir qismini ermənilərin qırğınlarından xilas edə bilmişdi.

Erməni müəlliflərinin özləri də "Daşnaksutyun" partiyasının 1918-1920-ci illərdə qanlı əməllərini etiraf etmişlər. Bakıda rus dilində dərc olunan "Kommunist" qəzetində Avis adlı müəllif "Ermənistan üsyana qədər" məqaləsində yazırdı: "Zəngəzur, Qarabağ, Əylis, Ağbaba, Zəngibasar imperialist "Daşnaksutyun" partiyasının və onun hökumətinin qanlı əməllərinin nəticələrinin canlı şahidləridirlər... Ermənistanda müsəlman kəndləri və yaşayış məntəqələri yandırılaraq və qılıncdan keçirilərək müsəlmanlardan təmizlənmişdir"[2].

Ermənistan daşnak hökumətinin baş naziri olmuş Ovanes (Ruben) Kaçaznuni 1923-cü ildə "Daşnaksutyun" partiyasının Buxareştdə keçirilən qurultayında etdiyi hesabat məruzəsində *(bu məruzə "Дашнакцутюн больше нечего делать?" adı ilə rus dilində kitab halında çap olunmuşdur)* partiyadaşlarının hakimiyyəti illərində daşnakların Zəngəzurda, Ağbabada, Vedibasarda, Naxçıvanda, Şərurda kütləvi surətdə müsəlman əhalisini qırdıqlarını, yaşayış məntəqələrini darmadağın etdiklərini etiraf etmişdir[3].

---

[1] www.atam.gov.tr. Atatürkun Söylev ve Demeçleri I-III.
[2] "Kommunist" qəzeti (rusca), Bakı, 4 iyun 1920-ci il, № 27.
[3] Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать!. Баку: Элм, 1990, с. 33.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

Marietta Şahinyan 1923-cü ildə çap etdirdiyi "Sovet Ermənistanı" kitabında yazır ki, daşnakların dövründə İrəvan qəzasında yaşayan tatarlar *(yəni azərbaycanlılar – müəllif)* İrana qaçmışdılar, onların yerində ermənilər məskunlaşdırılmışdır. Ermənistan Nazirlər Şurasının 28 sentyabr 1921-ci il tarixli dekreti ilə bütün qaçqınların öz yerlərinə qayıtmaları qərara alınsa da, tatarların yalnız bir hissəsi qayıtmışdır və onlar mütləq öz əvvəlki yerlərində yaşamaq istəyirlər[1].

Təkcə 1919-cu ildə 29 min əhalisi olan İrəvan şəhərində 14 min nəfər, Eçmiədzin qəzasında isə 6 ay ərzində 4 min nəfər aclıqdan həlak olmuşdu. Təbii ki, aclıqdan həlak olanların mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar olmuşdular.

1918-1920-ci illərdə Ermənistanda azərbaycanlıların soyqırıma məruz qalmalarını sovet hakimiyyətinin ilk illərində Ermənistan KP Mərkəzi Komitəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən azlıqda qalan millətlərlə iş şöbəsinin Türk bölməsinin hesabatlarından aydın görmək olar. Bölmənin müdiri Bala Əfəndiyevin Ermənistan KP MK-ya təqdim etdiyi hesabatında göstərilir ki, daşnakların hakimiyyəti dövründə, yəni 1920-ci ilin iyulunda İrəvan quberniyası ərazisində əvvəllər mövcud olmuş 300-dən artıq türk kəndindən yalnız biri - Uluxanlı kəndi salamat qalmışdı. Onun yazdığına görə, daşnak Ermənistanında müsəlman "koloniyasını"

---

[1] Шагинян Мариетта. Советская Армения, вып. 1. Армения сельскохозяйственная, М. - П., 1923, с. 17.

bircə kənd və İrəvanda qalan bir neçə ailə təmsil edirdi[1].

1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373.582 nəfər azərbaycanlı qeydə alındığı halda, 1920-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-də cəmisi 12 min nəfər azərbaycanlı qeydə alınmışdı[2].

Erməni sovet tədqiqatçısı Anahid Lalayanın 1936-cı ildə "Revolyusionnıy Vostok" jurnalında dərc etdirdiyi "Əksinqilabi "Daşnaksutyun" və 1914-1918-ci illər imperialist müharibəsi" adlı məqaləsində ermənilərin Basarkeçər rayonunda törətdikləri qanlı cinayətlər barədə gətirdiyi faktları bir qədər əvvəldə oxucuların diqqətinə çatdırmışıq. Daşnakların hakimiyyəti dövründə İrəvan quberniyasında türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırımın miqyası, daşnak hökumətinin yeritdiyi silah gücünə etnik təmizləmə siyasəti A.Lalayanın 1938-ci ildə Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyasının nəşri olan "İstoriçeskiezapiski" çoxcildliyinin 2-ci cildində dərc etdirdiyi "Daşnaksutyun partiyasının əksinqilabi rolu" başqa bir məqaləsində tam çılpaqlığı ilə öz əksini tapmışdır. A.Lalayan həmin məqaləsində yazır ki, "Daşnaksutyun" partiyasının Ermənistanı "erməniləşdirmə" siyasəti azərbaycanlı və kürd əhalisini məhvetmə, yerdə qalan milli azlıqları təqibetmə və ölkədə milli ədavəti

---

[1] Партархив ЦК КП Армении. фонд 1, оп. 309, д. 16, л. 13.

[2] Զավեն Կորկոտյան. Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը. (1831-1931), Յերևան, ermənicə, 1932. Zaven Korkodyan. Sovet Ermənistanının əhalisi. (1831-1931). Yerevan, 1932, s. 167.

qızışdırmaq yolu ilə həyata keçirilmişdir. Məqalə müəllifi daşnakların hakimiyyətdə olduqları 2,5 il ərzində Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı müharibə apardıqlarını, heç bir fərq qoymadan dinc əhalini öldürməklə və talan etməklə, azərbaycanlı kəndləri məhv etməklə məşğul olduqlarını yazır. O, 1918-1919-cu illərdə Daşnaksutyun hökumətinin azərbaycanlı və kürd kəndlərini "dövlətin tələblərini yerinə yetirməmək" bəhanəsi ilə bombardman etdiyini qeyd edir. Daha sonra A.Lalayan yazır ki, Ermənistanda 1920-cil may üsyanının yatırılmasından sonra daşnaklar yenidən azərbaycanlı və kürd kəndlərini bombardman etmiş, "Müsəlmanlar bizim düşmənimizdir" şüarı ilə dinc sakinləri məhv etmişdir[1].

Daha sonra A.Lalayan Ermənistan Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlərə istinadən daşnak ordusunun zabitlərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklər barədə məlumat verir. Həmin sənədlərdən birində daşnak ordusunun Baş Gərnidəki dəstəsinin rəisi, podpolkovnik Melik-Şahnazarovun 7 noyabr 1918-ci ildə diviziya komandirinə yazdığı raportunda bu bölgədəki 30 türk kəndinin bombardman edilərək ələ keçirildiyi qeyd edilmiş, qalan 29 kəndin bombardman edilməsi üçün isə diviziya komandirindən icazə verilməsi istənilmişdi. Mərkəzdən qalan kəndlərə hü-

---

[1] Лалаян А.А. Контр революционная рольпартии Дашнакцутюн. В кн. Историческиезаписки. Т.2., Издательство Академии Наук СССР, 1938, с. 99.

cum əmri alındıqdan alındıqdan sonra daşnak başkəsənləri onlarla azərbaycanlı kəndini yerlə yeksan etmiş, qadınları, uşaqları, gəncləri, qocaları öldürmüş, əmlaklarını talan etmişdilər.[1]

A.Lalayan daşnakların hakimiyyəti dövründə Baş Gərni nahiyəsinin aqibəti ilə azərbaycanlıların və kürdlərin yaşadıqları digər rayonların da üzləşdiklərini, həmin dövrdə Böyük Vedinin, Basarkeçərin, Şərurun, Qarabağın və Zəngəzurun da dəfələrlə bombardman edildiyini yazır.

Daşnak hökuməti Zəngibasarın "məğlubedilməz" azərbaycanlı əhalisini cəzalandırmaq üçün 1920-ci ildə Zəngi çayının qabağını kəsmişdi ki, həmin bərəkətli torpaqlar səhraya çevrilsin. Göycə gölündən Zəngibasara qədər bu çaydan istifadə edən onlarla kənd susuz qalmış, çoxlu insan, sürülər və əkin sahələri məhv edilmişdir. A.Lalayan daşnak "xadimlərindən" birinin 21 iyun 1920-ci ildə baş nazir A.Ohancanyana yazdığı məruzəsindən aşağıdaki sitatı gətirir: "Zəngibasarıbizimkilər ələ keçirdilər. Bu ölkə elə varlıdır ki, bizim borclarımızı dəfələrlə qapatmaq iqtidarındadır. Artıq iki gündür ki, burada görünməmiş talanlar həyata keçirilir – taxılı, arpanı, düyünü, samovarları, xalçaları, pulları və qızılları ələ keçirirlər."[2]

---

[1]Лалаян А.А. Контр революционная рольпартии Дашнакцутюн. В кн. Историческиезаписки. Т.2., Издательство Академии Наук СССР, 1938, с. 99.

[2]Yenə orada, s. 100.

Daha sonra A.Lalayan "Joğovurd" ("Xalq") qəzetinə istinadən (№ 105, 1920-ci il) yazır: "Daşnak hökumətinin zabitlərindən Q.Muradyan erməni hökumətinin Göyçə gölünün şimal sahilində olan azərbaycanlı kəndlərini viran qoyan bandit dəstələrinin əməllərini təsvir edərək qeyd etmişdir: "...Bizim hökumətin gördüyü tədbirlər nəticəsində... bu kəndlərin*(Toxluca, Ağbulaq, Ardanışvə b. – A.L.)* əhalisi Ermənistanın sərhədlərini tərk etmişdir. Mənsahibsiz qalan kəndləri gördüm, hansı ki, orada bir neçə pişik, iki-üç it qalmışdır. İtlər ölü sükutdan vahimələnərək qəribə səslə ulayırdılar. Bu kəndlərin əhalisi çox böyük sahələrdə kartof, buğda və arpa əkini qoyub getmişlər. Hökumət bu kəndlərdən iki milyon pud buğda və yarım milyon pud kartof götürə biləcək..."[1].

A.Lalayanın yuxarıda adları çəkilən məqalələri 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı sözün həqiqi mənasında soyqırım törətdiyini təkzbolunmaz faktlarla sübut edir.

Erməni silahlı dəstələri, 1918-1920-ci illərdə Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 112, Gəncə quberniyasında 272 (o cümlədən Zəngəzurda 166, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 400-dən artıq, Qars vilayətində 200-dən artıq yaşayış məntəqəsi yerlə-yeksan edilmiş, yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, bir

---

[1]Лалаян А.А. Контр революционная рольпартии Дашнакцутюн. В кн. Историческиезаписки. Т.2., Издательство Академии Наук СССР, 1938, с. 100-101 .

milyona yaxın əhali öz tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınmışdır.

Ümumiyyətlə, təkcə 1905-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 600-ə yaxın azərbaycanlı kəndlərinin əhalisi soyqırıma məruz qoyulmuşdur. Etnik təmizləmə həyata keçirildkdən sonra həmin kəndlərin əksəriyyətində xaricdən gələn ermənilər məskunlaşdırılmışdır.

1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadıqları 130 kənd erməni silahlı dəstələri tərəfindən dağıdıldıqdan sonra həmişəlik olaraq xarabalağıa çevrilmişdir.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində erməni silahlı dəstələri tərəfindən dağıdılaraq xaraba qoyulmuş azərbaycanlı kəndlərinin siyahısı[1]

№	Kəndin adı	Hansı rayonun ərazisində mövcud olub?
1.	Ağca (Ağcakənd)	Əzizbəyov (Vayk)
2.	Ağcaqışlaq	İrəvan ətrafında
3.	Ağdərə	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
4.	Ağıllı	Əzizbəyov (Vayk)
5.	Ağkilsə	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
6.	Alxanpəyəsi	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
7.	Aralıx	Talın
8.	Aramlı	Eçmiədzin
9.	Arxüstü	Qafan
10.	Assar	Hoktemberyan (Sərdarabad)
11.	Aşağı Alçalı	Martruni (Aşağı Qaranlıq)
12.	Aşağı Sallı	Yeğeqnadzor (Keşişkənd)
13.	Aşağı Yeməzli	Qafan

[1] Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı. İdeya və ön söz müəllifi Yaqub Mahmudov. Tərtib edəni Nazim Mustafa. Bakı: Təhsil, 2006, s. 43-54.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

№	Kəndin adı	Hansı rayonun ərazisində mövcud olub?
14.	Aylanlı	Eçmıədzin
15.	Babayaqublu	Qafan
16.	Bağçalı (Baxcəli)	Ağbaba (Amasiya)
17.	Bağırbəyli	Qafan
18.	Baharlı	Qafan
19.	Baxçacıq	Talın
20.	Barabatum	Qafan
21.	Bənövşəpuş	Meğri
22.	Bığlı	Sevan
23.	Bilək	Əzizbəyov (Vayk)
24.	Binayeri (Qaragədik)	Gorus
25.	Bozkosa	Ellər (Abovyan)
26.	Buğakar	Meğri
27.	Bulaqlar	Əzizbəyov (Vayk)
28.	Bülbülölən	Keşişkənd (Yegeqnadzor)
29.	Ceyranlı	Əzizbəyov (Vayk)
30.	Cəfərli (Günnüt Sunbül)	Vedi (Ararat)
31.	Cığatay	Əzizbəyov (Vayk)
32.	Cırmanıs	Vedi (Ararat)
33.	Çamırlı	Martuni (Aşağı Qaranlıq)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

№	Kəndin adı	Hansı rayonun ərazisində mövcud olub?
34.	Çanqlı	Vedi (Ararat)
35.	Çatma	Qəmərli (Artaşat)
36.	Çıraxlı	Əzizbəyov (Vayk)
37.	Daşaltı	Əzizbəyov (Vayk)
38.	Daşxərmən	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
39.	Daşnov	Qafan
40.	Daylaxlı	Əzizbəyov (Vayk)
41.	Dəlləkli	Qafan
42.	Dəmirçilər	Əzizbəyov (Vayk)
43.	Dərəkənd	Əzizbəyov (Vayk)
44.	Dəvə Xarabası	Ellər (Abovyan)
45.	Əlıdərəsi	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
46.	Əxili	Əzizbəyov (Vayk)
47.	Əliqışlağı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
48.	Ərəmis	Sisyan
49.	Ərgəz	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
50.	Ərıklı	Sisyan
51.	Ərmik	Vedi (Ararat)
52.	Əsni	Vedi (Ararat)
53.	Əşirzalad	Vedi (Ararat)
54.	Gənəlı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)

№	Kəndin adı	Hansı rayonun ərazisində mövcud olub?
55.	Gödəklı	Əştərək
56.	Göy Abbas	Əzizbəyov (Vayk)
57.	Gümüşxana	Əzizbəyov (Vayk)
58.	Güneyvəng	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
59.	Ğöyərçin	Əzizbəyov (Vayk)
60.	Hortöyüz (Hortagiz)	Sisyan
61.	Xartlıq	Martuni (Aşağı Qaranlıq)
62.	Xınıt (Xnut)	Vedi (Ararat)
63.	Xocayarlı	Eçmiədzin
64.	İlanlı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
65.	İlxı Qoruğu	Zəngibasar (Masis)
66.	İpəkli	Vedi (Ararat)
67.	İrimis	Sisyan
68.	İsgəndərabad	Eçmiədzin
69.	İtqıran	Əzizbəyov (Vayk)
70.	Kalaşan	Əştərək
71.	Kalaşkənd	Əştərək
72.	Kamal	Ellər (Abovyan)
73.	Karvansaray	Əştərək
74.	Kavart	Qafan
75.	Kiçikkənd	Əştərək

№	Kəndin adı	Hansı rayonun ərazisində mövcud olub?
76.	Kosalar	Gorus
77.	Kotuz	Vedi (Ararat)
78.	Kömürlü	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
79.	Körpüqulağı	Ellər (Abovyan)
80.	Kürdlər	Gorus
81.	Küzəcik	Ellər (Abovyan)
82.	Qanlı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
83.	Qaralar	Əzizbəyov (Vayk)
84.	Qaratəpə	Zəngibasar (Masis)
85.	Qaravəng	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
86.	Qatar	Qafan
87.	Qayalı	Əzizbəyov (Vayk)
88.	Qılıclı	Əzizbəyov (Vayk)
89.	Qızılxaraba	Əştərək
90.	Qoşabulaq	Əştərək
91.	Qurbağalı	Ellər (Abovyan)
92.	Qurbankəsilən	Əzizbəyov (Vayk)
93.	Quşçu	Əzizbəyov (Vayk)
94.	Quyulu	Ellər (Abovyan)
95.	Leyliqaçan	Əzizbəyov (Vayk)
96.	Lor	Sisyan

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

№	Kəndin adı	Hansı rayonun ərazisində mövcud olub?
97.	Mataruz Qışlağı	Əzizbəyov (Vayk)
98.	Məmmədabad	Zəngibasar (Masis)
99.	Mərzəğat (Mərzigit)	Meğri
100.	Məşədilər	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
101.	Molla Uruzbəy Binası	Qafan
102.	Muçes Novruzlu	Qafan
103.	Muxtarabad	Zəngibasar (Masis)
104.	Mumuxan	Ağbaba (Amasiya)
105.	Mustuxlu	Ağbaba (Amasiya)
106.	Novlar	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
107.	Novlu	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
108.	Ördəkli	Ağbaba (Amasiya)
109.	Pirdovudan	Qafan
110.	Pulkənd	Sisyan
111.	Sarıxanlı	Vedi (Ararat)
112.	Seldağılan	Ağbaba (Amasiya)
113.	Seyid Kotanlı	Vedi (Ararat)
114.	Seyidlər	Qafan
115.	Səfiabad	Sərdarabad (Hoktemberyan)
116.	Siçanlı	Martuni (Aşağı Qaranlıq)

№	Kəndin adı	Hansı rayonun ərazisində mövcud olub?
117.	Sınıx	Ağbaba (Amasiya)
118.	Söyüdlü	Ağbaba (Amasiya)
119.	Şahgəldi Qışlağı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
120.	Şirvanşahlı	Qafan
121.	Şiştəpə (türk)	Ağbaba (Amasiya)
122.	Şorca	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)
123.	Tərəkəmələr	Ellər (Abovyan)
124.	Üçtəpə	Ellər (Abovyan)
125.	Vartanlı	Axuryan (Düzkənd)
126.	Yaqublu	Əştərək
127.	Yanıx	Martuni (Aşağı Qaranlıq)
128.	Yappa	Qəmərli (Artaşat)
129.	Yavər	Keşişkənd (Yeğegnadzor)
130.	Zabazadur	Sisyan

1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilənı qırğınlar da soyqırım aktı kimi xarakterizə edilir.

Terminologiya kimi, "soyqırım", yaxud "genosid" anlayışı BMT-nin Baş Assambleyasının 1946-cı il 11 dekabr tarixli Qətnaməsində tətbiq olunmağa başlamış, həmin qurumun 1948-ci il 9 dekabr tarixli Konvensiyasında isə genosid siyasətinin qarşısının alınması və ona görə cəza müəyyənləşdirilmişdir[1]. Azərbaycan Respublikası 31 may 1996-cı ildə Baş Assambleyasının 1948-ci il 9 dekabr tarixli Konvensiyasına qoşulmuşdur[2]. Ermənistanda 1918-1920-ci illər qırğınları planlı şəkildə, azərbaycanlıların milli və dini mənsubiyyətlərinə görə, etnik təmizləmə məqsədilə həyata keçirildiyi üçün soyqırım mahiyyəti daşıyır (Maddə 2) və buna görə cəzalandırmaq nəzərdə tutulur (Maddə 3).

"Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanında qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələ-

---

[1] Soyqırım cinayəti: beynəlxalq aktlar, normativ sənədlər, müraciətlər və şərhlər toplusu. Bakı, "CBS Polygraphic Production", 2010, s. 8-13.

[2] Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. 1997-ci il, № 2, Maddə 124.

rini yad etmək məqsədilə 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırım günü elan edilmişdir. 31 mart 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi xüsusi sessiya keçirmiş, azərbaycanlılara qarşı soyqırım cinayətlərinin cəzasız qalmasını və bu barədə beynəlxalq ictimaiyyətdə məlumatın olmamasını nəzərə alaraq, beynəlxalq təşkilatlara müraciət etmişdir ki, XIX-XX əsrlərdə erməni millətçilərinin və onların havadarlarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım cinayətini tanısın.

Ümumiyyətlə, son 200 ildə indiki Ermənistan ərazisində iki mindən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqələri müxtəlif yollarla (deportasiyalarla, silah gücünə qovmaqla, soyqırım törətməklə, kəndləri yandırıb xaraba qoymaqla və s.) siyahıdan silinmiş, tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik Ermənistan dövləti yaradılmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Arxiv sənədləri
Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi – ARDA

1. ARDA, fond 28, siy. 1,iş 1.
2. ARDA, fond 28, siy.1, iş 99.
3. ARDA, fond 28, siy.1, iş 102.
4. ARDA, fond 894, siy. 4, iş 48.
5. ARDA, fond 894, siy. 4, iş 65.
6. ARDA,fond 894, siy. 10, iş 80.
7. ARDA, fond 897, siy. 1,iş 6.
8. ARDA, fond.897, siy.1, iş.11.
9. ARDA, fond 897, siy. 1, iş 24.
10. ARDA, fond 897, siy.1, iş. 38.
11. ARDA, fond 897, siy.1, iş 25.
12. ARDA, fond 897, siy. 1,iş 31.
13. ARDA, fond 897, siy. 1,iş 38.
14. ADRA, fond 897, siy.1, iş 40.
15. ARDA, fond 897, siy.1, iş 64.
16. ADRA,fond 897, siy.1, iş 78.
17. ARDA, fond 897, siy. 1, iş 79
18. ARDA, fond 970, siy. 1,iş 1.
19. ARDA, fond 970, siy.1, iş 6.
20. ARDA, fond 970,siy. 1, iş 15.
21. ARDA, fond 970, siy.1, iş 41.
22. ARDA, fond970,siy.1, iş 54.

23. ARDA, fond 970, siy.1, iş 56.
24. ARDA, fond 970, siy. 1, iş 84.
25. ADRA, fond 970, siy. 1, iş 95.
26. ARDA, fond 970, siy 1, iş 165.
27. ARDA, fond 970, siy.1, iş 202.
28. ARDA, fond 2894, siy. 1, iş 1.
29. ARDA, fond 2898, siy. 1,iş 6.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi – ARPİİSSA

30. ARPİİSSA, fond 268, siy. 23, iş 503.
31. ARPİİSSA, fond 276, siy. 9, iş 3.
32. ARPİİSSA, fond 276, siy. 9, iş .4.
33. ARPİİSSA, fond 276, siy.9, iş 28.
34. ARPİİSSA, fond 277, siy. 2, iş 7.
35. ARPİİSSA, fond 277, siy. 2, iş 27.
36. ARPİİSSA, fond 277, siy. 2, iş 32.
37. ARPİİSSA, fond 277, siy. 2. iş 40.
38. ARPİİSSA, fond 277, siy. 2, iş 54.
39. ARPİİSSA, fond 277, siy. 2, iş 57.
40. ARPİİSSA, fond 277,siy. 2, iş 58.

Azərbaycan dilində

41. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I -II cildlər, Bakı, 2005.
42. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. (1918-1920). Parlament. I cild. Bakı: Azərnəşr, 1998

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

43. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. II cild, Bakı: Azərnəşr, 1998
44. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. 1918-190-ci illər. Bakı: Çaşıoğlu, 2011.
45. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. 1997-ci il, № 2.
46. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı: Elm, 1990.
47. Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim. Tarixin qara səhifələri. Bakı: Qartal, 1998.
48. Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri. (XIX-XXI əsrlər). Bakı, 2003.
49. Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. 1918-ci il. Bakı : Adiloğlu, 2006.
50. Qafqazda "erməni məsələsi". Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə. Üç cilddə. Üçüncü cild. 1906-1914. Bakı: Elm, 2010.
51. Qazıyev Yusif. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. Bakı: Nurlar, 2009
52. Soyqırım cinayəti: beynəlxalq aktlar, normativ sənədlər, müraciətlər və şərhlər toplusu. Bakı, "CBS Polygraphic Production", 2010.
53. Çaxmaqlı Qafar. Erməni xəyanətinin qurbanları. "Vətən səsi" qəzeti, 28 noyabr 1990-cı il.

54. Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırım. İdeya və ön söz müəllifi Yaqub Mahmudov. Tərtib edəni Nazim Mustafa. Bakı: Təhsil, 2006.

Türk dilində

55. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri. 1914 – 1918. I – VIII cildlər. (Armenian Activities in the Archive Documents 1914 - 1918 Volumes I – VIII) , Ankara, 2005-2007.
56. Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi. (Armenian violence and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives).
I cild, 1906-1918. Ankara: 1995,
II cild, 1919. Ankara: 1995,
III cild, 1919-1920. Ankara: 1995,
IV cild, 1920-1922, Ankara: 1997.
57. Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu. Başbakanlik Osmanli Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara: 2001.
58. Atnur İbrahim Ethem. Osmanı Yönətimindən Sovyet Yönətiminə Kadar Nahçıvan. (1918-1920). Ankara: Türk Tarih Kueumu Basımevi, 2001.
59. Dayı S. Esin. Elviye-I Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma. Doktoratezi. Erzurum, 1997.
60. Karabekir Kazım. 1917-20 Arasında Erzincandan Erivana Ermeni Mezalimi. İstanbul: Emre Yayınları, 2000.
61. Kazım Karabekirin Kaleminden. Doğunun Kurtuluşu. Erzurum. 1990.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

62. Kırzıoğlu Fahrettin. Kars ilive Çevresinde Ermeni Mezalimi. Ankara: Kardeş Matbaası, 1970.
63. Gödemir Ahmet Ender. Cenub-I Garbi Kafkas Hükumeti. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1989.
64. Toksoy Nurcan. Revanda Son Günlər. Türk Yönətimindən Ermeni Yönetimine. Ankara: Orion Yayınevi, 2007.

Rus dilində

65. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.. Bakı. 1920.
66. Агаян Ц. Роль России в исторических судьбах армянского народа. Москва: Наука, 1978.
67. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. Баку: Азербайджан, 1998.
68. Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Законодательные акты. Баку: Азербайджан, 1998.
69. Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Внешняя политика. Баку: Азербайджан, 1998.
70. Азербайджанская Демократическая Республика (1918 – 1920). Армия. Баку: Азербайджан, 1998.
71. Арутюнян А.О. Кавказский фронт. 1914-1917 гг. Ереван: Айастан. 1971.
72. Бадалян Х. Германо-турецкие оккупанты в Армении в 1918 г. Ереван, 1962.

73. Баликян О. Письма А. И. Хатисяна А.О. Оганджаняну. ԼրաբերՀասարակականԳիտությունների, 1996, № 3.
74. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
75. История армянского народа. Ереван: Издательство Ереванского ун-та, 1980.
76. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать. Баку: «Элм»,. 1990.
77. Киракосян Джон. Младо турки перед судом истории. Ереван: Айастан, 1986.
78. Лалаян А. Контрреволюционный "Дашнакцутюн" и империалистическая война 1914-1918 гг.; AMEA-nın xəbərləri № 4, 1989.
79. Лалаян А.А. Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн. В кн. Исторические записки. Т.2., Издательство Академии Наук СССР, 1938
80. Погосян Арташес. Карская область в составе России. Ереван: Аястан, 1983.
81. Топчубашев А. М. Меморандум, предъявленный находящимся в Константинополе почетным представителям держав Антанты, членом правительства Азербайджанской Республики, чрезвычайным министром-посланникомпри правительствах Блистательной Порты Армении и Грузии Али Мардан-беком Топчибашевым (ноябрь 1918 г.)" (ноябрь, 1918). Баку, 1993.

82. Шагинян Мариетта. Советская Армения, вып. 1. Армения сельскохозяйственная, М. - П., 1923.
83. Шавров Н. Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, СПб: Издание Русского Собрание, 1911.
84. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи, СПб, 1852.
85. Газ. «Грузия», Тифлис, 28.11.1918.
86. Газ. «Азербайджан», Баку, 14.01.1919.
87. Газ. «Азербайджан», Баку, 12.02 1919.
88. Газ. «Азербайджан», Баку, 17.05.1919.
89. Газ. «Азербайджан», Баку, 29.06-1.07.1919.
90. Газ. «Азербайджан», Баку, 3.07.1919..
91. Газ. «Азербайджан», Баку, 9.07.1919.
92. Газ. «Азербайджан», Баку, 18.07.1919.
93. Газ. «Азербайджан», Баку, 19.07.1919.
94. Газ. «Азербайджан», Баку, 1.11.1919.
95. Газ. «Коммунист», Баку, 4.06.1920.

İngilis dilində

96. Hovannisian, Richard G. TheRepublik of Armenia. Volume III, From London to Sevres. February-August 1920, University of California Press, 1996.
97. Zeynalov Asgar. Theintelligentsia of İrevan. Baku: Murtajim, 2011.

Erməni dilində

98. Ա–Դո. Հայ-թուրքականընդհարումըԿովկասում (1905–1906 թթ. փաստական, վիճագրական, տեղագրականլուսաբանություններով), Երևան, 1907, (A-do. Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla. İrəvan: Ayvazyanlar və Nazaryanlar mətbəəsi, 1907.
99. Հայժողովրդիպատմություն. (Erməni xalqının tarixi). 10 cilddə, VI c., İrəvan: Ermənistan EA nəşriyyatı, 1981.
100. Լեո. Անցյալից. (Leo. Ançyaliç). Tiflis: Sovetskiy Kavkaz nəşriyyatı, 1925.
101. ԶավենԿորկոտյան. ԽորհրդայինՀայաստանիբնակչությունը. (1831-1931), Յերևան, ermənicə, 1932. Zaven Korkodyan. Sovet Ermənistanının əhalisi. (1831-1931). Yerevan, 1932.

İnternet resursları

102. www.atam.gov.tr. AtatürkunSöylevveDemeçleri I-III.
103. http://www.scribd.com/doc/201815861/french-high-commissioner-report-from-1920-on-the-massacre-of-azerbaijani-population-by-armenian-army

ARXİV SƏNƏDLƏRİ

İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınları aid "Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика." (Баку: Азербайджан, 1998) toplusuna daxil edilən bir qisim sənədlərin mətnləri

Обращение председателя Правления землячества мусульман Эриванской губ. Т. Макинского к председателю Совета Министров и министру иностранных дел Ф. Х. Хойскому о необходимости активного выступления в защиту мусульманского населения губернии

18 января 1919 г.

Как известно, летом минувшего года турецкими войсковыми частями были заняты части Эриванской губ. Почти со сплошным мусульманским населением, а именно Сурмалинский и Шарурский уу., а также части уездов Эчмиадзинского, Эриванского и Нахичеванского. В этом последнем уезде мусульмане также составляют громадное большинство. С очищением турками указанных местностей правительство Армянской Республики, рассматривая неизвестно по каким основаниям всю Эриванскую губ. как составную часть Армянской Республики, заняло своими войсками весь Сурмалинский у. и те части Эчмиадзинского и Эриванского уу., где мусульмане живут почти СПлошной масссой и намерено занять Шарурский и Нахичеванский уу., куда уже направлены войска и где по имеющимся у нас сведе-

ниям происходят боевые столкновения между армянскими войсками и муссульманским населением. Землячество мусульман Эриванской губ., обсудив указанный вопрос на заседании 17 сего января и имея в виду, что азербайджанское правительство лишено возможности активно выступить на защиту населения перечисленных местностей, составляющих неотъемлемую часть Азербайджана, остановилось на мысли воспользоваться пребыванием в Тифлисе представителей армянского правительства, прибывших на армяно-грузинскую конференцию по вопросам о перемирии, чтобы вступить с ними в переговоры об урегулировании вопроса о положении мусульман Эриванской губ., обреченных на истребление и погибель.

Для ведения этих переговоров, по мнению Землячества, было бы желательно организовать специальную конференцию из представителей Армянской и Азербайджанской республики и союзного командования в Тифлисе. В состав этой комиссии из Азербайджана могли бы войти кроме дипломатического представителя Джафарова кто-либо из членов правительства, знакомый с эриванским вопросом, и представитель Землячества.

Помимо сего, крайне необходимо принять неотложные меры к скорейшему назначению дипломатического представителя при правительств Армянской Республики.

Об изложенном имею честь довести до сведения Вашего Сиятельства.

Председатель Правления Т. Макинский
ГААР, ф. 970, оп. 1, д. 15, л. 10-11. Копия.

***

Отношение товарища министра иностранных Дел А. х. Зиатханова командующему союзными войсками в Баку генерал-майору В. М. Томсону о бесчинствах армянских воинских частей над азербайджанским населением и захвате части территории Азербайджана в Новобаязетском у.

24 февраля 1919 г.

В ответ на нашу ноту, в копии прилагаемой, получены от министра иностранных дел Армянской Республики нижеследующие ответные телеграммы: 1. "Получил Вашу телеграмму № 14. Названные селения искажены. Предполагаю, что имеются в виду происшествия конца января [в] сел. Басар-Гечарского уч., входящего в территорию Армении. [К] совершенным преступлениям причастны воинские части и офицеры армянской службы. Правительством приняты меры [по] пресечению пресступлений и восстановлению порядка. Производится расследование. Виновные будут привлечены к строгой ответственности. 13 февраля № 278. Министр иностранных дел Республики Армении Тигранян".

2. "В дополнение [к] моей телеграмме относительно происшествий [в] Басар-Гечарском районе [за] № 278 [от] 13 февраля, сообщаю, что вследствие энергичных мер, принятых администрацией при содействии воинской

части, татары водворены в свои селения. Награбленное у них имущество возвращается. Виновные привлекаются к ответственности. № 304. Министр иностранных дел Республики Армении Тигранян".

Содержание ответных телеграмм само по себе ясно говорит о тех бесчинствах, кои армянские воинские части совершили над мирным мусульманским населением для насильственного захвата части территории Азербайджана около Геокчагинского озера в Новобаязетском районе. Однако, не взирая на эти заверения правительства Армении, вчера вновь получена нижеследующая телеграмма на имя председателя Совета Министров, где говорится, что армяне продолжают бесчеловечно истреблять и притеснять мусульманское население. Вот содержание этой телеграммы:

"Поныне нет сведений о даче нам, жителям Новобаязетского у., помощи. Сейчас приехал из Мазры поверенный. Сообщил, [что] армяне безбожно убивают жителей, страшно притесняют нас. Просим скорейшего распоряжения. Ожидаем [в] Гяндже благоприятного ответа. Поверенный Новобаязетского у. Султанов".

По сведениям Министерства призрения число беженцев-мусульман из указанного Новобаязетского района, собравшихся в Гянджинском и Шемахинском уу. ДОСтигает нескольких тысяч душ, в том числе масса женщин, детей, стариков и проч., причем, все они почти голые, изнуренные, больные и голодные. Картина ужасная.

В виду изложенного, а также согласно акту, изданному мирной конференцией от 24 января 1919 г. с предосте-

режением о прекращении всякого рода насильственных захватов, покорнейше просим предложить в категорической форме правительству Армянской Республики очистить насильственно захваченный район Новобаязетского у. с юго-восточной стороны озера Геокчи и части Казахского у., составляющих неотъемлемые части азербайджанской территории от бесчинствующих армянских частей для водворения разоренных жителей на свои места.

За министра иностранных дел
Зиатханов
ГААР, ф. 970, оп. 1, д. 41, л. 13. Копия.

***

Директива товарища министра иностранных дел А. х. Зиатханова дипломатическому представителю Азербайджана в Армении М.Х.Текинскому о необходимости сбора материалов о насилиях армян над мусульманским населением

4 июня 1919 г.

Предполагается учредить чрезвычайную парламентскую комиссию [о рассмотрении вопроса] насилия армян над мусульманским населением Эриванской губ., Араксинской Республики[1], Карабаха с привлечением представителей союзников. Азербайджанский Парламент намеревается отпустить 10 млн. [руб.] на работу ее. Необходим весь материал, возможно скорее. Приготовьте все мАтериалы, привлекши [к] работам Эриванский Национальный совет.

За министра иностранных дел
А. х. Зиатханов
ГАППОДАР, ф.277, оп.2, д.40, л.3. Отпуск.

***

Депеша Министерства иностранных дел дипломатическому представителю Азербайджана в Армении М.Х.Текинскому о необходимости сбора подробных статистических сведений о насилиях армян над мусульманами Эриванской губ. и Карсской обл.

№1627
10 июня 1919 г.
Шифрованная

Согласно распоряжению министра иностранных дел прошу негласно при помощи представителей разоренных мусульманских сел Эриванской губ., по возможности и Карсской обл. собирать статистические данные о понесенных мусульманами потерях как людьми, так и имуществом, с указанием имен, фамилий и места жительства пострадавших, убитых, раненых по возрастам, уведенных в плен, возвращенных и невозвращенных из плена мужчин и женщин, разрушенных селах, садах, угнанном скоте и проч. Желательно со слов представителей очевидцев или самих пострадавших составить описание о крупных нападениях армян на мусульманские села. Правительством постановлено организовать международную комиссию с привлечением английских, итальянских и других представителей для выяснения размера причиненных

армянами мусульманам потерях людьми и имуществом, но разрешение вопроса по этому поводу требует значительного времени, поэтому приступите [к] осуществлению возлагаемой выше на Вас задачи.

Директор канцелярии
министерства иностранных дел
ГААР, ф.970, оп.1, д.65, л.49. Копия.

***

Депеша дипломатического представителя Азербайджана в Армении М. Х. Текинского министру иностранных дел М. Ю. Джафарову об оккупации армянскими войсками Нахичеванского и Шаруро-Даралагезского уу.

№ 184, Эривань
21 июня 1919 г.
Шифрованная. Срочная

Ответ на телеграмму Вашу № 1695. Районы Нахичевань, Шарур, Ведибасар, Шахтахты заняты армянскими войсками и установлена армянская администрация. Нахичеванский Национальный Совет просит меня заявить Союзному командованию, что армянские власти вопреки обещаниям английского ген. Деви и Хатисова начали производить обыски и отбирать оружие, мебель, брусья, доски и прочие предметы и просить Союзное командование прекратить подобные незаконные и неправильные действия. Джульфа в руках армян. Находите ли возможным исполнить просьбу Нахичеванского Совета. Ордубад пока армян не впускает, о чем ордубадцы 11 дней тому назад открыто заявили армянам. Мусульманские войска распущены. Имеются только четники в количестве 300 душ.

Дипломатический представитель
Текинский
ГААР, ф.970, оп.1, д.54, л. 28. Копия.

***

Нота министра иностранных дел М. Ю. Джафарова дипломатическому представителю Армении в Азербайджане

9 июля 1919 г.

По имеющимся у азербайджанского правительства официальным и частным сведениям армянские войска с артиллерией окружили и обстреливают селения Беюк Веди, Чинанкенди, Гелеваш, Гашлу, а также другие соседние мусульманские селения.

Азербайджанское правительство с самого провозглашения независимости Азербайджана всегда держалось в своей политике одной точки зрения — дружественно и миролюбиво разрешить по возможности все конфликты с соседними народами, в особенности же в вопросе о разграничении спорных территорий самоопределившихся народов, веками живших рядом друг с другом и веками одинаково испытывавших притеснения русской администрации. В вопросе о самоопределений кавказских народов азербайджанское правительство всегда стояло за справедливое удовлетворение притязаний всех этих народов, полагая, что все спорные вопросы о более точном разграничении территорий могут быть теперь же благополучно, а главное миролюбиво, без пролития крови, путем арбитража разрешены на местах или на мирной

конференции, ко[всеобщему] удовлетворению всех стран.

К сожалению, армянское правительство, по-видимому, не разделяет точки зрения азербайджанского правительства и посылкой, ничем не оправдываемой и ничем не вызываемой со стороны местного САмоопределившегося населения, карательной экспедиции против беззащитных мусульманских селений, нарушает этим волю этого населения.

Посылка подобной экспедиции не может не вызвать всеобщего негодования и нежелательных последствий, ни в коем случае не способствующих мирным добрососедским отношениям армян и мусульман.

Возлагая на армянское правительство ответственность за все происшедшее, а также за все, что может произойти, доколе оно остается на своей точке зрения, выражаю от имени своего правительства самый решительный протест против действий армянских войск против мусульманского населения вышеперечисленных селений и прошу Вас предпринять шаги перед Вашим правительством для немедленного прекращения действий армянских войск против мусульман вообще и вышеуказанных селений Ведибасарско-Милистанского района в частности.

Министр иностранных дел
[М. Ю. Джафаров]
ГААР, ф. 970, оп. 1, д. 165, л. 13. Копия.

***

Депеша министра иностранных дел М. Ю. Джафарова зам. дипломатического представителя Азербайджана в Грузии Ф. Векилову о необходимости подачи протеста британскому командованию по поводу насилий армян над мусульманами в Армении

№ 2034
Не ранее 9 июля 1919 г.

На №2785. Подробно информировать ген. Кори о тех притеснениях, которым почти ежедневно подвергаются мусульмане в Армении, прошу предпринять перед Главным английским командованием самые решительные шаги к прекращению обысков, разоружения и вообще всякого рода насилий над мусульманским населением и вместе с тем указать ему, что подобное положение мусульман может вызвать осложнения, которых Азербайджан по мере возможности избегает.

Министр иностранных дел
Джафаров
ГААР, Ф. 970, оп 1, д. 54, л.50. Копня.

***

Нота зам. дипломатического представителя Азербайджана в Грузии Ф. Векилова командующему британскими силами в Закавказье генерал-майору Г. Н. Кори

№ 2830, Тифлис
12 июля 1919 г.

Ваше Высокопревосходительство!

Мое правительство получает ежедневно сведения о гонениях на мусульман в Эриванской губ. со стороны армянского правительства. Армянские регулярные войска посылаются против мусульманских селений и подвергают их разгрому, не щадя ни женщин, ни детей. Сотни беженцев из разоренных сел ежедневно проходят через Тифлис, ища спасения в Азербайджане. Мусульмане Эриванской губ. вопреки их желанию, волею союзных держав временно отданы под управление армянского правительства. Одновременно с опубликованием этого акта представители английского командования получили от общественных организаций ряд протестов против подобного решения вопроса. В этих протестах ясно говорилось, что роковые события недавнего прошлого не дают уверенности мусульман в беспристрастном отношении к ним армянского правительства и заставляют их серьезно опасаться за свою судьбу. Справедливость этих опасений в настоящее время стала вполне

очевидной. Не считая себя вправе вмешиваться во внутренние дела областей, временно отданных союзными державами в управление Армянской Республики, я от имени моего правительства, во имя чувства человечности, заявляю свой категорический протест против всякого рода насилий, чинимых правительством Армении над мирным мусульманским населением, и считаю долгом указать, что подобный образ действий армянского правительства может повлечь за собой самые тяжелые последствия. Известия о бедствиях, переживаемых мусульманами Нахичеванского у., распространяются среди широких масс их единоверцев в пограничных областях Азербайджана и Армении, вызывая ропот справедливого негодования и желание встать на защиту невинно страдающих. Моим правительством принимаются все меры к успокоению умов населения и недопущению эксцессов.

Доводя до сведения Вашего Высокопревосходительства об изложенном, убедительно прошу Вас использовать всю силу Вашего авторитета и должным образом повлиять на правительство Армении в смысле прекращения им репрессий против мусульман.

Примите уверение в моем глубоком уважении и преданности.

За дипломатического представителя
Азербайджанской Республики при
правительстве Грузинской Республики
[Ф. Векилов]
ГААР, ф. 897, оп 1, д. 38, л. 69. Копия.

***

Депеша товарища министра иностранных дел М.х.Текинского дипломатическому представителю Азербайджана в Армении Т.Макинскому о необходимости немедленного принятия мер по прекращению нападений армян на азербайджанские селения

25 апреля 1920 г.

Правительством получено сообщение, что армяне Новобаязета напали на селение Шишкая и перебили жителей и что в настоящее время идет наступление на селение Джиль. Срочно примите шаги к немедленному прекращению нападений армян, а также сообщите международной комиссии.

За министра иностранных дел
М.х.Текинский
Азербайджан. 1920. 27 апреля. №83.

***

Из телеграммы М.Х.Текинского М.ЮДжафарову об обстоятельствах событий у сел. Беюк Веди Эриванской губ.

Эривань
1 августа 1919 г.

[...] Армянские войсковые части 4 июля подошли к сел. Беюк Веди, и во время переговоров были произведены первые выстрелы со стороны армянской части. Этими выстрелами были убиты два делегата сел.Беюк Веди: Зейнал Абдиль Шах Али и Насрулла-бек Башир-бек, и беюкврединцы уже после убийства их делегатов, в свою очередь, открыли огонь, завязался бой, длившийся до вечера. Пулеметов у сельчан Беюк Веди совершенно не было, в бою против сельчан Беюк Веди принимали участие части пехотных полков. Вечером того же числа армянские части принуждены были отступить, оставив мусульманам Беюк Веди пулеметы, ружья, снаряды, палатки и даже канцелярию. Таким образом, на заявление г-на дипломатического представителя Бекзадяна, что беюквединцы из каких-то неведомых источников были снабжены даже пулеметами, можно указать, что неведомыми источниками снабжения беюквединцев не только пулеметами, но даже и канцелярией были регулярные части Республики Армения во время отступления перед

сельчанами Беюк Веди. Почему мусульмане Беюк Веди решили бороться? Беюквединцы указывают на более 300 мусульманских сел, разрушенных армянами, на убитых армянами несколько десятков тысяч мужчин, женщин и детей. Основываясь на этих, имевших место обстоятельствах, и в особенности убийства двух их делегатов, беюквединцы вынесли твердое убеждение, что все равно они разделят участь уничтоженных сел, убитых мусульман. Можно спорить с неосновательностью убеждения беюквединцев при подобном убеждении, вынесенном ими на основании виденных обстоятельств, нельзя их винить и считать орудием для подрыва государственных основ Армении. Ввиду неслыханных насилий в Армении, чинимых армянами почти ежедневно над мусульманами, грабежей и убийств, большинство мусульманских сел придерживаются убеждения беюквединцев, поэтому муссульмане целых районов в своих протестах по поводу присоединения к Армении просят их присоединить к любому из соседних к ней государств, только не к Армении, или же к установлению над ними временно до окончания Мирной конференции любой власти, но только не армянской.

Дипломатический представитель
Текинский
ГААР, ф.970, оп. 1 д. 15, л. 13. Копия.

***

Нота дипломатического представителя Азербайджана в Армении М. Х. Текинского министру иностранных дел Республики Армения

N° 600, Эривань
2 августа 1919 г.

Ваше Высокопревосходительство!

Содержание ответа г. дипломатического представителя Республики Армения Бекзадяна на протест г. министра иностранных дел Азербайджанской Республики от 12 сего июля за № 2047 вынуждает меня передать Вашему Высокопревосходительству этот мой ответ. Г. ДипломАтический представитель Бекзадян сообщает обстоятельства, при которых произошли события в районе Беюк-Веди, за достоверность которых ручается. Из приведенного им сообщения не видно, какого числа армянское правительство послало в сел. Беюк-Веди отряд, начальник которого без предварительного уговора не желал принять репрессивных мер, не видно, какого числа этот отряд был внезапно обстрелян беюквединцами из ружей и пулеметов, не видно, чем отличался этот отряд от карательного, какого числа был послан карательный отряд и какое отношение имел ряд мусульманских сел, обстрелянных заодно артиллерией, о которых г. дипломатический пре-

дставитель Бекзадян совершенно не говорит, поэтому я не могу дать вполне исчерпывающего ответа.

Однако, вопреки объяснениям г. дипломатического представителя Бекзадяна, и несмотря на его заявление, что правительство республики Азербайджан заведомо неправильно осведомлено, я должен указать, что армянские воинские части утром 4 сего июля подошли к сел. Беюк-Веди, и во время переговоров первые выстрелы были произведены со стороны армянской воинской части, и этими выстрелами были убиты два делегата сел. Беюк-Веди: Зейнал Абдин Шихали оглы и Насрулла бек Башир бек оглы, и беюквединцы уже после убийства их делегатов в свою очередь открыли огонь из ружей, и завязался бой, длившийся до вечера. Пулеметов у сельчан Беюк-Веди совершенно не было. В бою против сельчан Беюк Веди принимали участие артиллерия и части пехотных полков. Вечером того [же] числа армянские части принуждены были отступить, оставив мусульманам сел. Беюк-Веди пулеметы, ружья, снаряды, тачки, палатки и даже канцелярию.

Таким образом, на заявление г. дипломатического представителя Бекзадяна, что беюквединцы из каких-то неведомых источников были снабжены даже пулеметами, можно указать, что неведомыми источниками снабжения беюквединцев не только пулеметами, но даже каннцелярией, были регулярные части Республики Армения во время отступления перед сельчанами Беюк-Веди.

На вопрос, почему мусульмане Беюк-Веди решились бороться с Арменией, беюквединцы указывают на более

300 мусульманских сел, разрушенных армянами и на убитых армянами несколько десятков тысяч мусульман - мужчин, женщин и детей, и основываясь на этих имевших место обстоятельствах, особенно после убийства двух их делегатов, вынесли беюквединцы твердое убеждение, что все равно разделят участь уничтоженных сел убитых мусульман. Можно спорить с неосновательностью убеждения беюквединцев, но при подобном убеждении, вынесенном ими, на основании не от них зависящих обстоятельств, нельзя их винить и считать орудием для подрыва государственных основ Армении.

В виду невероятных и неслыханных насилий в Армении, чинимых армянами почти ежедневно над муссульмАнами — грабежей и убийств, большинство мусульманских селений в Армении придерживается убеждения беюквединцев, поэтому мусульмане целых районов в своих протестах по поводу присоединения к Армении просят присоединить их к любому государству, но только не к Армении, или же над ними установить временно до окончания мирной конференции любую власть, но только не армянскую.

Ко мне почти ежедневно поступают словесные и письменные жалобы мусульман на убийства, ночные нападения на дома армянами, одетыми в форму милициионеров, на грабежи на улицах города Эривани и на дорогах Зангибасарского, Ведибасарского, Гарнибасарского и др. районов. Армяне вырубают деревья мусульман, захватывают их огороды и сады.

Даже во время боев под Беюк-Веди, в течение време-

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

ни около месяца, разбежавшиеся мусульмане ряда селений, расположенных недалеко от Беюк-Веди, мне жаловались, что они могли только смотреть со слезами на глазах, как их урожай армяне собирают и увозят и как армяне сжигали тот урожай, который почему-либо армяне не могли вывезти, что случилось с урожаем селения Шихлар.

Мусульмане многих селений, например, Агзибир, Манкус, Милли Дараси и др., жалуются, что армянские власти не водворяют их в селения, считая их изменникАми Армении. Мусульманам других многих селений, после долгих просьб, разрешено было вернуться в свои селения. Вернувшихся мусульман армяне стали грабить и убивать, благодаря чему мусульмане в страхе разбежались, бросив остатки жалкого своего имущества. Теперь эти несчастные мусульмане меня умоляют переселить их в Азербайджан, чем избавить от верной гибели.

Земли мусульман многих селений армянское правительство сдало в аренду армянам. В числе таких земель есть земли даже мусульманина — члена армянского парламента. Правда, хотя недавно такие договоры армянским правительством были аннулированы, но от этого собственникам мусульман не стало легче, так как в большинстве случаев арендаторы не возвращают земель.

Для установления указанного положения мусульман в Армении у меня имеется большое количество письменных жалоб.

Г. дипломатический представитель Бекзадян заверил г. министра иностранных дел Азербайджанской Респуб-

лики, что у Республики Армения нет граждан белой и черной кости, и что правительство Республики Армения не постеснялось подвергнуть расстрелу своих двух солдат-армян за случай нападения на татар с целью ограбления. Такого случая я не знаю, но вместе с тем не могу утверждать, что не было. Я знаю только, что законопроект о смертной казни не был принят армянским парламентом.

На указание г. дипломатического представителя Бекзадяна о том, что формальная сторона вопроса не допускает возможности вмешательства азербайджанского правительства во внутренние дела Армении, ибо события эти имели место на бесспорной территории Республики Армения и с гражданами этой республики, я должен заметить, что Республика Армения для возможности считать территорию бесспорно своею, и население этой территории своими гражданами, а также чтобы иметь г. дипломатическому представителю Армении основание считать, что протест г. министра иностранных дел есть плод недоразумения, необходимо по крайней мере Республике Армения раньше установить в Беюк-Веди и его районах хотя бы тень своей власти. Но раз Республика Армения никогда не распространяла своей власти на Беюк-Веди, то нельзя и считать, что посылка правительством Республики Армения своих войск против беюквединцев является государственной мерой, имеющей целью наказать примерно беюквединцев, как восставших граждан Армении. Напротив, по ходу событий предпринятый правительством Армения акт имеет целью силою оружия присоеди-

нить район к территории Республики Армения.

Если армянское правительство твердо желает установить доброе отношение между мусульманами и армянами, создать правовое положение мусульман в Армении, то правительство Республики Армения согласится проверить все указанные мною случаи насилия над муссульмАнами при участии беспристрастной комиссии, составленной из представителей союзных держав, Армении и Азербайджана и строго наказать убийц и грабителей.

Прошу, Ваше Высокопревосходительство, принять уверение в искренности моего уважения к Вам.

Дипломатический представитель
Азербайджанской Республики при
правительстве Республики Армения
М. Х. Текинский

Секретарь
М. С. Мирзабабаев

ГААР, ф. 970, оп.1, д. 54, л. 94-97. Заверенная копия.

1886, 1897, 1908, 1915-ci illərə aid İrəvan quberniyası əhalisinin milli tərkibi haqqında statistik məlumatlar. ARDA : F.970, s.1, iş 115.

Статистические сведения о национальном составе населения Иреванской губернии на 1886, 1897, 1908, 1915 гг. ГААР: Ф.970, оп.1, д.115

У ѣ З Д Ы	Годы переписей.	Всего населенія	ВЪ ТОМЪ ЧИСЛѢ. Тюрокъ.	[illegible] мусульм.	[illegible] мусульманъ	Армя[illegible]
I. [illegible]АХИЧЕВАНСКІ[illegible].	I886	I00.	57,0.	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	I897	I00.	xx/	xx/	64,3.	[illegible]
	I908x/	I00.	56,6.	0,[illegible]	57,2.	[illegible]
	I915.	I00.	58,6.	[illegible]	[illegible]	[illegible]
		I00.	[illegible]	0,8	55,5.	39,4
II. [illegible]-[illegible].	I886.	I00.	70,5.	I,[illegible]	[illegible]	[illegible]
	I897.	I00.	xx/	xx	[illegible]	27,[illegible]
	I908	I00.	6[illegible],3.	I,0.	[illegible]	[illegible]
	I915.	I00.	65,4.	I,2.	[illegible]	[illegible]
		I00.	68,4.	I,2.	70,2.	[illegible]
III. ЭРИВАНСКІЙ.	I886	I00.	52,9.	7,0.	59,9.	[illegible]
	I897.	I00.	xx/	xx/	57,2.	[illegible]
	I908x/	I00.	54,7.	4,9.	5[illegible],5.	[illegible]
	I915.	I00.	[illegible]	[illegible],3.	45,5.	[illegible]
		I00.	[illegible]	5,0.	[illegible]	[illegible]
IV. [illegible]	I886.	I00	[illegible]	[illegible]	59,4	[illegible]
	I897.	I00.	xx/	xx/	62,[illegible]	[illegible]
	I908x/	I00.	45,9.	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	I915.	I00.	44,0.	[illegible]	[illegible]	[illegible]
		I00.	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

Уѣзды.	Годы переписи.	Всего населенія	въ ТОМЪ [illegible]			
			Тюрокъ.	Прочихъ мусульм.	Мусульм.	Армян
V. НОВОБАЯЗЕТСКІЙ.	I886.	IOO.	28,5.	2,I.	30,6.	[illegible]
	I897.	IOO.	xx/	xx/	3I,0.	[illegible]
	I908x/	IOO.	30,6.	I,3.	3I,9.	65,
	I9I5.	IOO.	26,9.	I8,0.	44,9.	60,
		IOO.	28,7.	7,I.	34,6.	64,
VI. ЭЧМІАДЗИНСКІЙ.	I886.	IOO.	30,0.	5,7.	35,7.	63,
	I897.	IOO.	xx/	xx/	36,3.	62,
	I908x/	IOO.	27,6.	5,3.	32,9.	67,
	I9I5.	IOO.	24,6.	6,4.	3I,0.	68,
		IOO.	27,4.	5,8.	34,0.	65,
VII. АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКІЙ.	I886.	IOO.	4,0.	0,0.	4,0.	9I,
	I897.	IOO.	xx/	xx/	4,5.	82,
	I908x/	IOO.	4,2.	4,I.	8,3.	90
	I9I5.	IOO.	4,I.	2,6.	6,7.	90
		IOO.	4,I.	2,2.	5,9.	87
ВСЕГО ПО ГУБЕРНІИ.	I886.	IOO.	37,4.	3,8.	4I,2.	56
	I897.	IOO.	[illegible],8.	4,[illegible]	42,7.	52
	I908x/	IOO.	37,6.	4,0.	42,4.	56
	I9I5.	IOO.	3I,I.	4,I.	35,2.	55
		IOO.	36,0.	4,4.	40,4.	53

1918-ci ilin mart ayına qədər İrəvan quberniyasının dağıdılmış və atılmış müsəlman kəndlərinin siyahısı. ARDA: F.894, s.10, iş 80.

Список разоренных и брошенных жителями мусульманских селений в Иреванской губернии до марта 1918 года. ГААР: Ф.894, оп.10, д.80

СПИСОКЪ

разоренныхъ и брошенныхъ жителями мусульманскихъ селенiй въ Эриванской губернiи до марта 1918 года.-

Названiя уѣздовъ, милицейскихъ участковъ и селенiй.	Общее число дѣйств. хозяев.	Число жителей муж.	жен.	Всего	Пр[illegible]
Эриванскiй Уѣздъ.					
I Милицейскiй участокъ					
I. Дамагирмазъ	70	208	I84	387	
2. Заръ	I70	396	3I0	706	
3. Камалъ	I00	335	290	625	
4. Кудзаджикъ	24	73	46	II9	
5. Мангюсъ	90	250	I76	426	
6. Охджабертъ	II5	269	224	493	
7. Тута	40	I2I	87	208	
8. Карачлу	32	II9	69	I88	
9. Кохтъ-Татарскiя	20	44	35	79	
I0. [illegible]-Кирихъ	37	II9	83	202	
II Милицейскiй участокъ					
II. Агамзалу	I43	438	405	843	
I2. Джабачлу	63	I93	I62	355	
I3. Харратлу	62	254	242	496	
I4. Улуханлу	500	I684	I489	3I73	
I5. Карадаглу	62	254	242	496	
I6. Сарджаръ	64	328	3I0	638	
I7. Реганлу	56	229	203	432	
I8. Абиль-кендъ	34	I34	I22	256	
III Милицейскiй участокъ					
I9. Сабунчи	35	II0	92	202	
20. Камарлю	I5I	459	4II	870	
2I. Торпахкала	56	2I6	I99	4I5	
22. Каракоюнлу	67	227	205	432	
23. Дугинъ	92	I87	I45	332	

24. Базвандъ	28	[illegible]	[illegible]	96
25. Карагамзалу	I60	437	378	8I5
26. Алпава	38	II0	96	206
27. Доккузъ	36	II9	9I	2I0
28. Ипакду	37	I02	83	I85
29. Агбашъ	I9	60	72	I32
30. Новрузалу	I6	I29	I02	23I
31. Ямандиоалу	I07	396	367	763
IУ Милицейскій участокъ				
32. Садаракъ	500	2297	I820	4II7
Итого по уѣзду	30I5	I0298	8707	I9005
Сурмалинскій уѣздъ.				
33. Аликочакъ	69	242	225	467
34. Бандашурацъ Верхній	I3	56	5I	I07
35. " " Нижній	I2	99	[illegible]	232
36. Кунда	I6	I29	I20	249
37. Дашлуджа	I7	9I	80	I7I
38. Асма	35	I25	I22	247
39. Каракуней	52	373	[illegible]	637
40. Куджахъ	I8	I72	I64	336
41. Каракасаръ	24	I48	II8	266
42. Низимъ-Кела	I8	I72	I48	320
43. Сичанлу	I8	59	50	I09
44. Арғаджи	I93	I04I	980	202I
45. Кадыръ-Мава	262	884	788	I672
46. Малаклу	36I	II00	I000	2I00
47. Султанабадъ	26	86	I04	I90
48. Агамамедъ	I30	330	290	620
49. Агаверъ	42	I2I	85	206
50. Агабкилу	83	203	I4I	344
51. Касумджанъ	80	I92	I76	368
52. Кузуюданъ	46	I2I	II5	.36
53. Казанчи	I2I	I78	285	583
54. Кити	I65	397	354	75I

55. Куллукъ	I0I	390	370	760
56. Оба	I20	40I	3I9	720
57. Сарычобанъ	63	I64	I54	338
58. Чарихчи Верхній	42	I2I	I0I	2222
59. " " Нижній	I5	60	84	I44
60. Яйдлси	326	800	700	I500
6I. Амаратъ	40	I23	I3I	254
62. Хараба-Алиджанъ	I45	452	380	832
63. Гусейнъ-Кенди	79	29I	259	550
64. .Зульфигаръ	82	280	235	5I5
65. Кизылъ-Закиръ	49	I60	I39	299
66. Каза-Кишлагъ	90	2I0	I96	406
67. Муршидали	6	22	I9	4I
58. Налжафали	II	62	65	I27
II Милицейскій участокъ				
69. Гасанъ-Ханъ	II0	328	290	6I8
70. Гегджалу	80	3I0	290	600
7I. Джаннатабадъ	240	I200	890	2090
72. Дива	300	I000	823	I823
73. Карамошлу	28	8I	58	I39
74. Крачбагъ	35	I40	II0	250
75. Окуалу	20	70	53	I23
76. Сафаркули	28	I05	92	I97
77. Тоханшалу-баятъ	63	346	3I2	658
78. " " Каджаръ	I78	586	490	I076
79. Хараба-Алиджанъ	42	I37	I02	239
80. Ширачи	70	305	270	575
III Милицескій участокъ				
8I. Инджа	I20	467	4I7	884
82. Сурмалу	80	4I0	380	790
83. Пирлу	92	460	4I0	870
84. Османъ-Кей	20	70	45	II5
82. Сурмалу	80	4I0	380	790
83. Пирлу	92	460	4I0	870
84. Османъ-Кей	20	70	45	II5
85. Сеютлу	50	I80	I39	2I9
86. Катырлу-Верхній	46	290	238	528
87. Джуванлу	25	I33	93	226
88. Тураби	70	I72	I65	337

[illegible]	[illegible]	110	[illegible]	[illegible]
[illegible]	39	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	371	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	340	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	129	[illegible]
95. Чинчавадъ	12	110	[illegible]	[illegible]
96. Кагинъ	35	[illegible]	[illegible]	[illegible]
97. Агдашъ	46	218	[illegible]	[illegible]
98. Арабекъ	27	135	116	[illegible]
99. Дамиръ сыханъ	83	447	396	[illegible]
100. Караджоранъ	58	412	367	[illegible]
101. Яглу	31	322	267	[illegible]
103. Алкоса	50	431	319	[illegible]
104. Сичанлу	50	375	298	[illegible]
105. Дашлиджа	47	219	201	[illegible]
106. Кури-Агачъ	40	217	209	[illegible]
107. Куча	100	492	387	[illegible]
108. Эрговъ	93	476	367	[illegible]
Итого по уѣзду	5433	21889	19458	[illegible]

Эчміадзинскій уѣздъ

I Милицейскій участокъ

109. Молла-Дурсунъ	35	172	148	320
110. Гаджиларъ	29	130	118	[illegible]
111. Гиранна	26	71 %	59	130
112. Аирлу	70	176	177	[illegible]
113. Агджа-Кала	72	228	192	[illegible]
114. Арамлу	30	90	72	[illegible]
115. Зейва	108	352	270	[illegible]
116. Келанлу	159	388	380	[illegible]
117. Каргасаларъ	129	370	318	[illegible]
118. Кеалу-Хамарлу	89	225	186	[illegible]
119. Сафи-Абадъ	29	138	105	[illegible]
120. Куракилу	74	240	232	[illegible]
121. Айранлу	39	198	172	[illegible]

122. Патрынжъ	75	286	240	526
123. Айранлу	35	110	105	215
124. Тосъ	83	224	196	420
125. Чебанкара	388	1379	1038	2417
II Милицескій участокъ				
126. Кучикъ-кендъ	32	175	195	370
127. Перси	42	180	143	323
128. Такія	145	382	343	725
129. Тарпи	173	509	497	1006
130. Ахысъ	74	195	170	365
131. Зейналъ-Булагъ	45	150	145	295
132. Кетаклу	24	120	122	242
133. Уши	190	760	620	1380
134. Назраванъ	68	290	263	553
135. Ангерсакъ	25	[illegible]	95	209
136. Коша-Булагъ	18	120	91	211
137. Котуръ	270	130	78	208
138. Караджоранъ	65	201	194	395
139. Курдъ-Али	27	75	60	135
[illegible] Амамлу	82	310	78	[illegible]
141. Тулунаби	52	201	178	379
142. Акаранъ	99	352	377	629
143. Эрговъ	70	160	120	280
III Милицейскій участокъ.				
144. Кархунъ Верхнія	213	608	545	1153
145. " " Нижній	120	328	297	625
146. Шоркендъ	62	210	198	408
147. Туркманлу	54	250	260	510
148. Молла-Бадалъ	52	166	167	335
149. Агдисъ-Архъ	110	364	356	720
150. Кяримъ-Архъ	353	825	875	1700
151. Армутлу	42	152	157	309
152. Игдалу	143	446	434	880
153. Джанфида	218	690	628	1318
154. Кулибеклю Верхній	42	171	115	286
155. " " Нижній	40	296	222	518
156. Саатлу	43	128	[illegible]	[illegible]

[illegible]. Камышлу	24	I26	II2	247
[illegible]8. Исто-Кало	I9	I90	I74	364
[illegible]. Катырабадъ	30	3I0	285	595
[illegible]. Рагпаръ	56	I30	96	226
[illegible]I. Пеаики	32	I38	I26	264
[illegible]2. Ходжакръ	27	I23	II3	236
IУ Милицейскій участокъ.				
[illegible]3. Партиканъ	64	278	2I8	496
[illegible]4. Пирмалакъ	82	I40	I2I	26I
[illegible]5. Шейхъ-Гаджи	58	220	I90	4I0
[illegible]6. Карвансараи	85	I20	90	2I0
[illegible]7. Аралыхъ	62	I96	I62	358
[illegible]8. Кулидарвишъ	48	I85	I72	357
[illegible]. Эдискъ	I45	349	328	677
[illegible]0. Талинъ	59	232	I98	430
7I. Мехрибанъ	I40	290	243	533
72. Ириндъ	45	I20	II9	239
73. Каркаковмазъ Верхній	70	2I0	I84	344
74. " " Нижній	[illegible]	I37	II6	253
75. Агджакала нижній	I5[illegible]	I65	I50	3I5
76. Сабунчи	32	93	72	I65
I7[illegible]. Кала-Кутъ Верхній	I8	24	26	[illegible]
I78. " " Нижній	I7	47	48	95
I79. Аханкчи	44	I65	I62	327
I80. Навбинъ	2I	47	53	I00
I8I. Каракули	I8	59	49	I08
I82. Сусузъ	I8	47	43	90
I83. Кникъ	I9	43	46	9I
I84. Мустафато	60	I47	I32	289
I85. Бозбуръ /Курдскъ/	32	98	67	I65
I86. Айланлу	I00	I57	I49	300
[illegible]. Айланлу	I00	I57	I49	300
[illegible]7. Сеидлинкишлагъ	I5	40	43	83
[illegible]8. Кланъ-кишлагъ	I2	30	[illegible]	58
[illegible]9. Уджанъ	50	I75	I25	300
[illegible]90. Бахрамалы	I2	44	38	82
[illegible]9I. Гадинъ-баши /курд./	32	[illegible]	[illegible]	I69
[illegible]92. Агджакала Верхній	I00	I57	I49	306
Итого по уѣзду	5575	I8067	I2658	35784

Новобаязетскій уѣздъ

I Милицейскій участокъ.				
93. Араакендъ	80	295	298	593
II Милицейскій участокъ.				
94. Агакбиръ	II6	4I3	342	755
95. Бигли	[illegible]	338	320	658
96. Агкала	62	2I8	206	424
97. Айриванкъ	96	380	326	706
98. Гаджи-Шуганъ	I30	530	504	I034
99. Рахманкендъ	72	[illegible]	[illegible]	779
Итого по уѣзду	668	2427	[illegible]	4649
Итого въ губерніи разорено и брошено жит. I99 селеній	[illegible]	5358I	47045	I00626

Предоставляемыя свѣдѣнія взяты изъ Кавказскаго календаря за I908 г.

Принимая во вниманіе, что за I0 лѣтъ населеніе несомнѣнно возросло на 30 % и прибавляя къ вышеуказанному числу "24874 " получится I35000.

Предсѣдатель Бюро /подпись/.

Секретарь / подпись/.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Завѣдывающій Информаціоннымъ

Отдѣломъ, [signature]

Silahlı ermənilər tərəfindən kəndlərinin dağıdılmsı ilə bağlı İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzası müsəlman əhalisinin Qazax qəzasının rəisinə teleqramı. 24 avqust 1918-ci il. ARDA: F.970, s. 1, iş 15.

Телеграмма от жителей мусульманских селений Новобаязетского уезда Иреванской губернии Газахскому уездному начальнику о разорении их селений со стороны вооруженных армян. 24 августа 1918 г. ГААР: Ф.970,оп.1, д.15

Копія.

24/VIII-918г.

Его Высокоблагородію

Г. Казахскому Уѣздному Начальнику

Жит. сел. Агривахъ, Агъ-Кала, Эрзибиръ, Мунагъ, Рахманъ-Келъ, Вихли-Гусейнъ, Сарачлу, Новобаязетскаго уѣзда Эриванской губ. Пейгамбаръ-Кулія Мешади Керимъ оглы, Али Аивера Бободжанова, Кербалай Рахима Кербалай Гасанъ оглы и Али Нагія Мурадъ оглы

П р о ш е н і е.

15 марта с.г. жители нашихъ армянскихъ сосѣднихъ селеній разорили поголовно жителей [illegible] поименованныхъ нашихъ селъ: угнали принадлежащее намъ движимое [illegible], [illegible] всѣ наши домашнія вещи, которые [illegible] находятся у нихъ. Въ первую очередь насъ грабили жители г. Новобаязета, главаря коихъ были уѣздный Комиссаръ по фамиліи намъ неизвѣстный и Новобаязетскій Городской голова Рогынъ Апремовъ. Въ грабежахъ и разбоѣ участвовали жит. сел. Наралчэъ, Чималагъ, Кулали, Пашакен, Кеса Кемедъ, Керимъ Кечъ, Башпелъ, Говадиа, Урдакъ и Дали-Карадашъ, и въ большой части жит. гор. Новобаязета. Когда всѣ жители этихъ армянскихъ селъ по инициативѣ Новобаязетскаго [illegible] Комиссара и Городского головы вооруженно ворвались въ наши села, то всѣ жители нашихъ селеній бросились въ бѣгство, или пришлось цѣлыми ночами оставаться подъ открытымъ [illegible] и черезъ это вымерло около двухъ тысячъ человѣкъ обоего пола. Въ самомъ г. Новобаязетѣ проживающихъ нашихъ 27 человѣкъ. Послѣ того, когда наши жители покинули свои жилища, то указанные выше армянскія селенія, т.е. жители ихъ, разрушили наши дома и увезли къ себѣ всѣ матеріалы отъ построекъ.

Заявляя обо всемъ нашемъ плачевномъ положеніи и безвыходности, просимъ [illegible] распоряженія г. Казахскаго [illegible] Начальника ходатайствовать

передъ кѣмъ слѣдуетъ, войти въ [redacted] сиротъ,погибшихъ отъ холода и голода ихъ отцовъ, и сдѣлать распоряженіе о возвращеніи натурою всѣ наши имущества, нынѣ находящихся у вышеуказанныхъ армянскихъ селеній.

Татарскія надписи.

24 августа I9I8г. вх.№4258. Мѣсто печати.

Г.Бакинскому Губернатору на благоусмотрѣніе.

Августа 30 дня I9I8г. №803.

Казахскій уѣздный начальникъ /Подпись/.

И.д. Дѣлопроизводителя /Подпись/

Qarabağ-İrəvan faciəsi. Azərbaycanın Ermənistana notası. «Azərbaycan» qəz., 7 yanvar 1919-cu il. ARPİİSSA: F.268, s. 23, iş 503.

Карабахско-Иреванская трагедия. Нота Азербайджана к Армении. Газ. «Азербайджан», 7 января 1919 г. АПДУДПАР: Ф.268, оп.23, д.503

94 183

Газета "Азербайджан" [illegible] 5 от 7 января 1919 г., с.р. 8

[illegible]

[illegible] [illegible]рбайджана к Армении

[illegible] [illegible]стру иностранных [illegible]. [illegible], что мусульмане Эриванской губернии под- [illegible] со стороны многочисленных вооруженных ар- [illegible], [illegible] убивают, грабят, обезоруживают мусульман по [illegible], заставляя их насильно подчиняться себе. Про- [illegible] натиска армян. По сведениям, число одних [illegible] мусульман при переправе через реку Аракс от пресле- [illegible] доходит до трехсот лиц. Затем, имеется сообще- [illegible], что в последнее время наблюдается накопление регу- [illegible] войск близ Казаха в армянских селениях, ка- [illegible] нарушением суверенитета Азербайджана. [illegible], доводя обо всем вышеизложенном до сведе- [illegible] Армянской республики протестует, во-первых, [illegible] армянскими войсками над мусульманами [illegible], во-вторых, против занятия этими же вой- [illegible] Эриванской губернии с мусульманским насе- [illegible] неот"емлемую часть Азербайджанской [illegible]тельство мое уверено в том, что будет сдела- [illegible] распоряжение о прекращении [illegible] ак- [illegible] и действий, могущих омрачить отношения двух со- [illegible] республик.

За министра иностранных дел Адиль [illegible] Зиатханов.

İrəvan quberniyasının müsəlmanlar idarəsinin sədri T.Makinskinin Azərbaycan Respublikasının Nazirlər şurasının sədrinə məlumatı. 18 yanvar 1919-cu il. ARDA:F. 970, s.1, iş 15.

Заявление председателя правления мусульман Ирeванской губернии Т.Макинского председателю Совета министров Азербайджанской Республики. 18 января 1919 г. ГААР: Ф.970 ,оп.1, д.15

Копія

ПРЕДСѢДАТЕЛЮ СОВѢТА МИНИСТРОВЪ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.

Предсѣдателя Правленія
мусульманъ Эриванской
губерніи.

З А Я В Л Е Н І Е.

Какъ извѣстно, лѣтомъ минувшаго года турецкими войсковыми частями были заняты части Эриванской губерніи почти со сплошнымъ мусульманскимъ населеніемъ, а именно Сурмалинскій и Шарурскій уѣзды, а также части уѣздовъ Эчміадзинскаго, Эриванскаго и Нахичеванскаго. Въ этомъ послѣднемъ уѣздѣ мусульмане также составляютъ громадное большинство. Съ очищеніемъ турками указанныхъ мѣстностей, Правительство Армянской Республики, разсматривая, неизвѣстно, по какимъ основаніямъ, всю Эриванскую губернію, какъ составную часть Армянской Республики, заняло своими войсками весь Сурмалинскій уѣздъ и тѣ части Эчміадзинскаго и Эриванскаго уѣздовъ, гдѣ мусульмане живутъ почти сплошной массой и намѣрено занять Шарурскій и Нахичеванскій уѣзды, куда уже направлены войска и гдѣ, по имѣющимся у насъ свѣдѣніямъ происходятъ боевыя столкновенія между армянскими войсками и мусульманскимъ населеніемъ. Землячество мусульманъ Эриванской губерніи, обсудивъ указанный вопросъ на засѣданіи 17 сего января и имѣя въ виду, что Азербайджанское Правительство лишено возможность активно выступить на защиту населенія перечисленныхъ мѣстностей, составляющихъ неотъемлемую часть Азербайджана, остановилось на мысли восполь

ваться пребываніемъ въ Тифлисѣ представителей Армянскаго Правительства, прибывшихъ на армяно-грузинскую конференцію по вопросамъ о перемиріи, чтобы вступить съ ними въ переговоры объ урегулированіи вопроса о положеніи мусульманъ Эриванской губерніи, обреченныхъ на истребленіе и погибель.

Для веденія этихъ переговоровъ, по мнѣнію Землячества, было бы желательно организовать специальную конференцію изъ представителей Армянской и Азербайджанской Республикъ и союзнаго командованія въ Тифлисѣ. Въ составъ этой комиссіи изъ Азербайджана могли бы войти кромѣ Дипломатическаго Представителя ДЖАФАРОВА кто либо изъ членовъ Правительства, знакомый съ Эриванскимъ вопросомъ и представитель Землячества.

Помимо сего крайне необходимо принять неотложныя мѣры къ скорѣйшему назначенію Дипломатическаго Представителя при Правительствѣ Армянской Республики.

Объ изложенномъ имѣю честь довести до свѣдѣнія Вашего Сіятельства.

Председатель Правленія Т.МАКИНСКІЙ

18 января 1919 года
гор. Баку

Türk qoşunlarının bu bölgələri tərk etdikdən sonra və erməni silahlı qüvvələrinin hücumları ilə əlaqədar Müttəfiq qoşunlarının silahlı qüvvələrinin Bakıdakı komandanlığına Naxçıvan, Sürməli, Şərur qəzalarında vəziyyət haqqında teleqram. 1919-cu ilin yanvarı. ARDA:F.897, s.2, iş 36.

Телеграмма командующему союзными силами в Баку о ситуации сложившейся в Нахчыванском, Сурмалинском, Шарурском уездах после ухода из этих районов турецких войск и в связи с наступлением армянских вооруженных сил. Январь 1919 г. ГААР: Ф.897,оп.2, д.36

с о п о д и н у

Командующему Союзными Силами г. Баку.

Въ Эриванской губерніи имѣется территорія, населенная сплошь Азербайджанскими тюрками, количествомъ болѣе полумиліона. Въ нее входятъ: Сурмалинскій, Нахичеванскій, Шарурскій уѣзды и часть Эриванскаго. Она составляя исконную и естественную часть [illegible] была занята турецкими войсками. При начавшейся эвакуаціи турецкихъ войскъ со всего Закавказья на ней образовалось временное Правительство подъ названіемъ "Араксинскаго" изъ мусульманъ для поддержанія порядка впредь до конструированія законной власти отъ имени Азербайджанской Республики. Недавно послѣ ухода оттуда турецкихъ войскъ, пользуясь удобнымъ моментомъ и беспомощностью населенія, армянскія войска не замедлили захватить часть этой территоріи истребить и выгнать живущихъ тамъ коренныхъ жителей -мусульманъ.-Армянскія [illegible] противодѣйствія, продвигаются по направленію г. Нахичевана, предавая все огню и мечу. Азербайджанское Правительство, не имѣя возможности сейчасъ же продвинуть туда достаточно-вооруженную силу въ охрану своихъ правъ. Но послѣ прибытія сюда Союзнаго Командованія отъ Великихъ Державъ, Азербайджанское Правительство не считаетъ себя въ правѣ наканунѣ [illegible] конференціи, предпринять шаги, которые неминуемо поведутъ къ кровавому столкновенію,- и исчерпавъ возможности, опираясь на сотрудничество Союзнаго Командованія, наше Правительство будетъ неуклонно стремиться къ миролюбивому [illegible] всѣхъ пограничныхъ и иныхъ вопросовъ. Такъ какъ сейчасъ непосредственное наше вмѣшательство можетъ повести къ кровавой бойнѣ, то Правительство сочло цѣлесообразнымъ обратиться къ содѣйствію Союзнаго Командованія. Азербайджанское Правительство въ [illegible] устраненія кровавого столкновенія, проситъ [illegible] Командованіе о нижеслѣдующемъ: [illegible] срочно телеграфировать Правительству Армянской Республики и командному составу армянскихъ войскъ, оперирующихъ на той мѣстности [illegible] прекратить избіеніе беззащитныхъ мусульманъ и разореніе ихъ [illegible] приказать армянскимъ войскамъ оставить захваченныя мѣста, дать возможность мусульманамъ вернуться въ свои разоренные очаги, [illegible] о кровопролитіи и до [illegible] законнаго разрѣшенія [illegible] спорныхъ вопросовъ, немедленно направить въ центральные пункты означенныхъ уѣздовъ /Игдыръ, Шарурь, Нахичевань и [illegible]амарду/ Союзныя войска, возстановить [illegible] успокоеніе въ жизнь ни въ чемъ не [illegible] мирныхъ жителей, охваченныхъ паникой.

ЧЕТВЕРТОЕ: Назначить Чрезвычайную Слѣдственную Комиссію представителей Союзныхъ Державъ для привлечения виновныхъ и для опредѣленія ими размѣра понесенныхъ убытковъ.-

Съ подлиннымъ вѣрно
Секретарь М. И. Д. Абдулхаликзаде

Müsəlmanlarla müharibə. Ermənilər yenidən hücüm edirlər. Skotland-Liddel. 30 yanvar 1919-cu il.ARDA: F.894, s.10, iş 81.

Война с мусульманами. Армяне опять нападают. Скотланд-Лиддель. 30 января 1919 г. ГААР: Ф.894, оп.10, д.81

[illegible] 9 Копия з [illegible]

ВОЙНА С МУСУЛЬМАНАМИ

АРМЯНЕ ОПЯТЬ НАПАДАЮТ.

Скотланд-Лиддель. [illegible]

На южном Кавказе опять не спокойно. Три месяца тому назад происходили сражения между армянскими и азербайджанскими войсками. Вслед за тем союзными правителями в Тифлисе 23-го [illegible] был подписан договор и явилась надежда, что обе стороны будут жить в мире пока все спорные вопросы не будут решены Великими Державами. Однако немедленно почти вслед за подписанием договора армяне, пользуясь отходом Азербайджанских войск, изменчески напали на мусульман в Зангезуре, где и разрушили до сорока мусульманских селений. Азербайджанское правительство заявило протест по этому поводу, но получило ответ опровергающий упомянутые факты. В данное время в официальной ноте Азербайджанского Министерства Иностранных Дел к армянскому Министру Иностранных дел указано, что 19-го Января армянские правительственные войска вместе с вооруженными армянскими бандами повели наступление в направлении Шушинского уезда Карабаха. Все мусульманские селения, находившиеся на их пути всего девять было разрушены и большая часть жителей [illegible] убиты.

Если, что либо не будет предпринято, чтобы заставить армян увести свои войска, то война неизбежна. Хан Хойский, Министр Иностранных Дел Азербайджана, заканчивает свою ноту следующими словами: Указав еще раз абсолютную недопустимость таких действий со

стороны армянской Республики, я категорически настаиваю на том, чтобы агрессивные действия армянских войск были немедленно приостановлены и считаю своим долгом поставить вас в известность, что если мирные действия против мирного мусульманского населения будут продолжаться мое правительство будет вынуждено принять срочные меры для защиты жизни и имущества своих граждан возлагая всю ответственность за возможные последствия на армянское правительство."

Это выступление со стороны армян не только преступно, но и крайне неумно. Независимость Грузии, Азербайджана и Армении признана [illegible] Верховным Советом, но границы пока еще не установлены. И ныне, когда Грузия, и Азербайджан мирно ждут решения Парижских богов относительно их будущих границ, Армения, бросив на ветер всевозможные договоры и всякую осторожность, навлекает на себя [illegible] ненависть выступив войною против [illegible] невинных крестьян, ради всепоглощающей земельной жадности. В данном случае ее глупые стремления указывают [illegible] к востоку, между тем, как можно было думать, что она придерживается Западной ориентации.

[illegible] несчастливы тем, что Дашнакцутюнская партия там [illegible] это террористическая [illegible] организация, которая в течение многих лет преднамеренно побуждала армян к нападениям на мусульман. Понеся заслуженное возмездие от последних они рассчитывали об этом, чтобы возбудить широкие симпатии к "бедным армянам". Не раз я указывал уже, что армяне являются [illegible] на Кавказе. [illegible] Больше того, они, главным образом, аргумент для [illegible]

Посредством умелой систематической пропаганды они приобрели много [illegible] [illegible] одного английского [illegible]

с армянами в течение нескольких лет." Армянин вечно ищет столкновений и когда он добьется этого, он в своей пропаганде называет "притеснениями", то что является на самом деле вполне заслуженным наказанием." Для демагога убитый армянин ... если ... будет пользоваться таким ..., то он может принести много выгод делу ... Говоря словами турецкого паши, с которым я недавно имел беседу:" когда бы ни был убит армянин, он восстает ... я был убит во время избиения."

В Лондоне есть армянское бюро, подобные учреждения существуют и во Франции и в Соединенных Штатах, их излюбленный метод - пользоваться словом "христианин" для целей низкой рекламы. Здесь знают правду и если английская пресса и английская публика и не знают ее, то английские министерства должны ее знать.

В своем настоящем выступлении в Зангезуре армяне не ошибаются в своем временном успехе. Большая часть их регулярных войск служили раньше в русской армии, азербайджанские же войска состоят почти исключительно из молодых рекрутов. Но этот успех не может быть продолжителен: армяне не только не правы, они еще и в меньшинстве. Но настанет день, когда поднимутся мусульмане как один человек против своих притеснителей, и когда этот день настанет, ничто не сможет спасти армянский народ.

Silahlı erməni quldurlarının basqınından onların müdafiə olunmaları ilə bağlı Göyçə mahalının 26 müsəlman kəndinin nümayəndələrinin Gəncə quberniyasının general-qubernatoruna teleqramı. 1919-cu ilin fevralı.

ARDA: F.970,s.1, iş 159.

Заявление Гянджинскому губернатору от представителей 26 мусульманских селений Геокчинского магала с просьбой о защите их от нападений вооруженных армянских банд. Февраль 1919 г.

ГААР: Ф.970, оп.1, д.159

Копия.-

Его Превосходительству

[illegible] Губернатору

Доверенных [illegible] /25/

селений Гокчинскаго магала

ЗАЯВЛЕНИЕ.-

28 [illegible] сего года [illegible] села [illegible] в 750 пудов зерна и 1.000 пуд. [illegible] Сулейман оглы [illegible] сел. Зод [illegible] селении Зод. [illegible] и 15 [illegible]

[illegible] азербайджанское войск[illegible] правительство [illegible] печать [illegible] /Подписи не [illegible]/.-

Секретарь

Göyçə mahalının müsəlman icmasının qərarı. 2 mart 1919-cu il.
ARDA: F.970, s.1, iş 159.
Мирский приговор мусульман Геокчинского магала. 2 марта 1919 г.
ГААР: Ф.970, оп.1, д.159

К о п и я

М И Р С К И Й   П Р И Г О В О Р

1919 г. марта 2-го дня. Мы, [illegible] мусульманское общество селений: [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], Сеидлыгуб, [illegible], [illegible] Зерзиве [illegible], Новср-Нейти, [illegible], Султан-Али-Кишлар, Сгруджа, Басаман, Больш. [illegible], [illegible], [illegible], Севинарих, Кури-арасы, [illegible] Даваен, [illegible], Арданич, [illegible], Тохлуджа, состоящие из 60.000 /шестидесяти тысяч/ [illegible], в виду творящихся в Геокчинском магале между армянами и мусульманами беспорядков, сделанных со стороны армян, обсудив вопрос [illegible] нашли полезным выбрать жит. сел. Сгруджа Нашады Исе Кербалай муса оглы военным [illegible], а жит. сел. Гусейн-Кулу-Агалу [illegible] его помощником, жит. сел. [illegible]-Агалар-бека касаманского главнокомандующим над всеми мусульманскими войсками в Геокчинском магале и [illegible] Велиму и [illegible] мобилизовать из среды мусульман нашего района войско, назначать офицеров и устанавливать полицейскую власть, [illegible] армией, нападавших на мусульманские села, уполномочиваем разбирать всякие жалобы и в случае надобности наказывать виновных, даже посредством расстрела.-

Пока возложив эту обязанность на [illegible] мы, с Божьей помощью обнадеживаем себя, что в скором времени Азербайджанское Правительство не [illegible] мусульман/ оставит нас-мусульман в таком безвыходном положении и [illegible] свое покровительство, избавив от общего врага [illegible], так как мы, мусульмане Геокчинского магала считаем себя Азербайджанскими подданными, что видно из постановления Азербайджанского [illegible] от 27 января 1919 г. В виду [illegible] обстоятельств единогласно постановили мирский [illegible] представить [illegible] Губернатору для представления по принадлежности, в чем уполномачиваем из каждого селения подписавшимся [illegible] /Следуют подписи на татарском/

С подлинным в е р н о:

Секретарь [illegible] стола

İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının Göyçə mahalının 26 kəndinin müsəlmanlarının bəyanatı haqqında Gəncə general-qubernatoru, polkovnik Vəkilovun Daxili işlər nazirinə teleqramı. 6 mart 1919-cu il.
ARDA: F.897,s.1, iş 11.
Телеграмма Гянджинского генерал-губернатора полковника Векилова министру внутренних дел о заявлении мусульман 26 –ти селений Геокчинского магала Новобаязетского уезда Иреванской губернии.
6 марта 1919 г. ГААР: Ф.897, оп.1, д.11

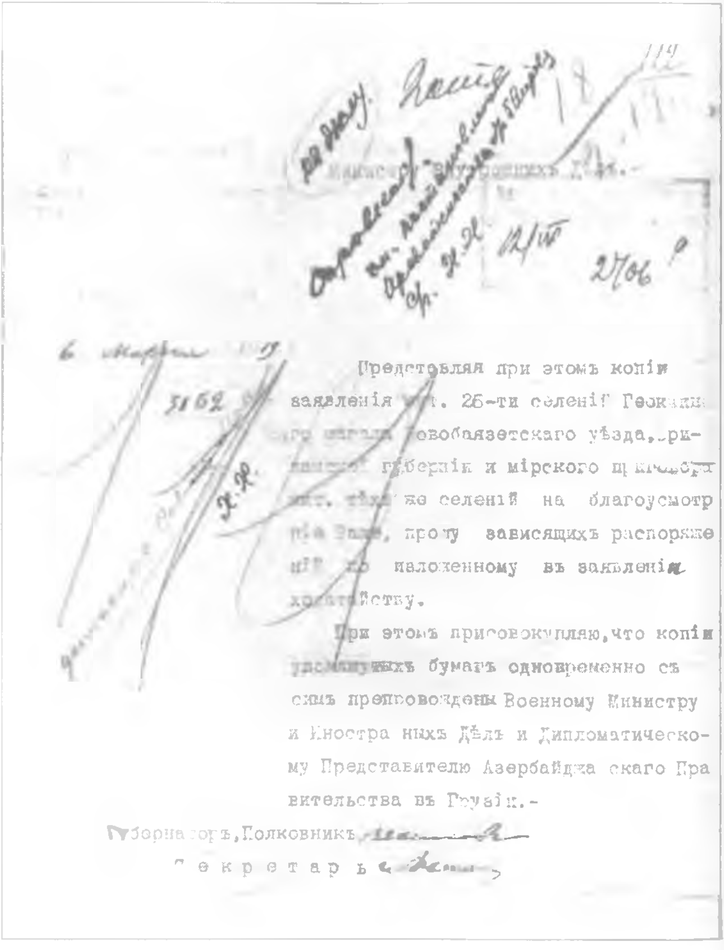
Министру Внутреннихъ Дѣлъ.-

6 марта 1919

3162

Представляя при этомъ копiю заявленiя мус. 26-ти селенiй Геокчинскаго магала Новобаязетскаго уѣзда, Эриванской губернiи и мiрского приговора жит. тѣхъ же селенiй на благоусмотрѣнiе Ваше, прошу зависящихъ распоряженiй по изложенному въ заявленiи ходатайству.

При этомъ присовокупляю, что копiи упомянутыхъ бумагъ одновременно съ симъ препровождены Военному Министру и Иностранныхъ Дѣлъ и Дипломатическому Представителю Азербайджанскаго Правительства въ Грузiи.-

Губернаторъ, Полковникъ

Секретарь

Yeni Bəyazid qəzasının Qaraqoyunlu kəndinin müsəlman əhalisinin nümayəndəsinin müraciəti haqqında Gəncə general-qubernatoru, polkovnik Vəkilovun Daxili işlər nazirinə teleqramı. 8 mart 1919-cu il.
ARDA: F.894,s.2,iş 48
Телеграмма Гянджинского генерал-губернатора полковника Векилова министру внутренних дел об обращении представителей мусульманского населения селения Каракойнлы Новобаязетского уезда.
8 марта 1919 г. ГААР: Ф.894, оп.2, д.48

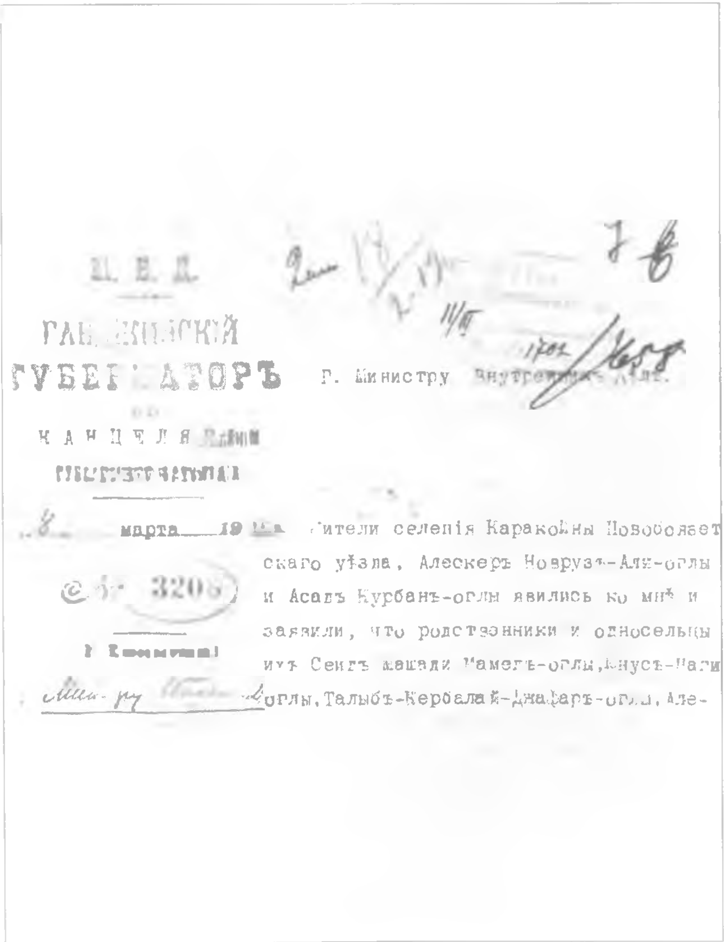

М. В. Д.

ГАНДЖИНСКІЙ ГУБЕРНАТОРЪ

КАНЦЕЛЯРІЯ

8 марта 19

№ 3208

Г. Министру Внутреннихъ Дѣлъ.

Жители селенія Каракойнлы Новобаязетскаго уѣзда, Алескеръ Новрузъ-Али-оглы и Асадъ Курбанъ-оглы явились ко мнѣ и заявили, что родственники и односельцы ихъ Сеидъ Машади Мамедъ-оглы, Юнусъ-Наги оглы, Талыбъ-Кербалай-Джафаръ-оглы, Але-

лица убиты армянами. Жалобщики умоляютъ, чтобы Правительство провѣрило эти слухи дипломатическимъ путемъ и сообщило о судьбѣ ихъ родственниковъ и односельцевъ.-

О послѣдующемъ прошу меня поставить въ извѣстность, [illegible]

Губернаторъ,

полковникъ [illegible]

Правитель Канцеляріи [illegible]

İrəvan quberniyasının müsəlman həmyerlilər idarəsi sədrinin Daxili işlər nazirinə teleqramı.16 mart 1919-cu il. ARDA:F.894, s.2,iş 94

Телеграмма председателя правления мусульманского землячества Иреванской губернии министру внутренних дел. 16 марта 1919 г. ГААР: Ф.894, оп.2, д.94

№ [illegible]

Г. МИНИСТРУ ВНУТРЕННИХЪ ДѢЛЪ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.

[illegible] землячества мусульманъ Эриванской губерніи.

[illegible] въ г. Баку возникло землячество мусульманъ [illegible] губерніи съ весьма широкими задачами.

[illegible] осуществленія своихъ задачъ землячество неоднократно [illegible] Правительство Республики и союзное командованіе [illegible] мусульманъ Эриванской губерніи, подвергающ[illegible] [illegible] и всякаго рода притѣсненіямъ со стороны [illegible] частей, указывая на необходимость, въ [illegible] [illegible]скаго существованія мусульманъ и [illegible] интересовъ [illegible] болѣе крупныхъ пунктовъ Эриванской губерніи [illegible], а также принятія цѣлаго ряда другихъ мѣръ.

[illegible] этого землячество неоднократно информировало печать о [illegible]сномъ положеніи мусульманъ Эриванской губерніи, [illegible] о семъ же Предсѣдателю Парламента и благодаря такимъ шагамъ землячества положеніе обездоленныхъ мусульманъ Эриванской губерніи служило предметомъ обсужденія въ Парламентѣ.

Одной изъ главныхъ задачъ землячества было установленіе связи между Правительствомъ Республики и частью Эриванской губерніи, населенной мусульманами и въ этихъ видахъ былъ командированъ въ Эриванскую губернію представитель землячества [illegible] Аббасъ Мирза Багировъ. Последній, пробравшись съ большимъ трудомъ чрезъ Персію въ Эриванскую губернію, доставилъ туда 12 Азербайджанскихъ офицеровъ, въ коихъ чувствовалась острая нужда. Значеніе этого событія громадно, особенно если имѣть въ [illegible] былъ первый шагъ къ установленію фактической связи Правительства Республики съ мусульманскимъ населеніемъ Эриванской губерніи.

[illegible] землячества входило между прочимъ оказаніе матеріальной помощи бѣженцамъ-мусульманамъ Эриванской губерніи

На существованіе этой задачи правленіе землячества потратило всѣ свои скудныя средства, образовавшіяся путемъ членскихъ взносовъ и единовременныхъ пожертвованій /5.150/руб./ Въ виду того, что ощущалась острая нужда въ деньгахъ, необходимыхъ для поддержанія хотя бы на первыхъ порахъ прибывающихъ въ Баку изъ Эриванской губерніи мусульманъ бѣженцевъ, представитель бывшаго Аракско-Турскаго Правительства Паша бекъ Байрамовъ призналъ необходимымъ изъ отпущеннаго ему для бѣженцевъ Эриванской губерніи одного милліона рублей выдать правленію землячества 50.000 руб.

Изъ этихъ денегъ правленіе выдало бѣженцамъ подъ росписки 1.510 руб. и оставшіяся 48.490 руб. имѣются на лицо.

Правленіе землячества считаетъ нужнымъ доложить, что Байрамовымъ изъ отпущенныхъ ему денегъ были удержаны суточныя деньги въ свою пользу, такъ какъ по его заявленію, выѣхавъ 27 ноября 1918 г. изъ Эриванской губерніи, онъ въ возмѣщеніе своихъ расходовъ не получилъ ни копѣйки, а также выдана извѣстная сумма командированному вмѣстѣ съ нимъ въ Эриванскую губернію Юсуфъ беку Казіеву и названному выше Миръ Багирову. Кромѣ того имъ были выданы 5000 руб. Тифлисскому отдѣленію землячества въ Тифлисѣ и 2500 руб. бѣженцамъ. Объ этихъ расходахъ было доложено Правленію землячества и оно одобрило ихъ; на эти расходы имѣются оправдательные документы въ видѣ росписокъ. Остальная сумма - 900.000 рублей Байрамовымъ и Казіевымъ была отвезена. Пересланные Тифлисскому отдѣленію землячества 5.000 руб. членомъ этого отдѣленія Акперомъ Садыковымъ доставлены обратно.

Такимъ образомъ изъ отпущенныхъ Байрамовымъ землячеству имѣется на лицо 48,490 руб., также имѣется въ наличности доставленные Садыковымъ 5.000 руб.. Объ этомъ Правленіе землячества доводитъ до свѣдѣнія Вашего Высокопревосходительства.

Предсѣдатель правленія [signature]

Секретарь [signature]

Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Cəfərova Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər naziri Ziyadxanovun teleqramı. 24 mart 1919-cu il. ARDA: F.897, s.1, iş 38

Телеграмма дипломатическому представителю Азербайджанской Республики в Грузии Джафарову от министра иностранных дел Азербайджанской Республики Зиятханова. 24 марта 1919 г. ГААР: Ф.897, оп.1, д.38.

ТЕЛЕГРАФЪ

ТЕЛЕГРАММА

ТИФЛИС ДИПЛОМАТИЧЕСКОМУ ПРЕДСТАВИТЕЛЮ АЗЕРБАЙДЖАНА ДЖАФАРОВУ

...ИТЕ НЕМЕДЛЕНО САМЫЯ ЭНЕРГИЧНЫЕ ШАГИ ПЕРЕД ВЫСШИМ ...НЫМ КОМАНДОВАНИЕМ ВЪ ТИФЛИСЕ ОБ ОСВОБОЖДЕНИ... ...КОЛЬКИХ СОТ МУСУЛЬМАНСКИХ ЖЕНЩИН И ДЕВУШЕК УВЕДЕННЫХ ...ИМИ ОТРЯДАМИ ПРИ РАЗГРОМЕ ИМИ СЕЛЕНІЯ КАРАХАЧЪ КАДЫЛУ ...ДАРЪ АГАСИБЕКЛИ ДАХНАЗЪ ШАГАБЛУ ЭРИВАНСКАГО УЕЗДА И О

ТЕЛЕГРАФЪ

ТЕЛЕГРАММА

Из… №

…го 1917 г.

Разр. Счетъ-слов. Подано

т.

сл. го ч. м. пополу

ш.

Служебныя отмѣтки:

…ЕНЫЙ ОТЕРПЕВШИМ УБЫТСЧ ПОТЕРПЕВШИМ УБЫТКОВ ТОЧКА СЕЙЧАС

…М УВЕЗЕННЫЯ ЖЕНЩИНЫ И ДЕВУШКИ НАХОДЯТСЯ ВЪ РУКАХ.

…РМЯНСКАГО ОТРЯДА ВЪ ВЕДИ/БАСАРСКОМ РАЙОНЕ ЕРИВАНСКАГО

…ДА ТОЧКА ЖДУ СРОЧНАГО ОТВЕТА НУМЕР 547. ЗА МИНИСТРА

…НОСТРАННЫХ ДЕЛЪ ЗИАТХАНОВ

Ermәni silahlı qüvvәlәrinin Naxçıvan üzәrinә hücumları vә onun ağır nәticәlәri barәsindә, Azәrbaycan Respublikasının Ermәnistanda diplomatik nümayәndәsi M.Tәkinskinin Ermәnistanın Xarici işlәr nazirinә teleqramı. 24 mart 1919-cu il. ARDA: F. 897, s.2, iş 36.

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении М.Текинского министру иностранных дел Армении о наступлении армянских вооруженных сил на Нахчыван и его тяжелых последствиях. 24 марта 1919 г. ГААР: Ф.897,оп.2, д.36

Копія.

آذربایجان جمهوریتی
خارجیه نظارتی

ارمنستان حکومت جمهوریه
نزدنده دیپلوماتیک ممثل

REPRÉSENTATION DIPLOMATIQUE
de la République d'Azerbaïdjan
auprès du Gouvernement
DE LA RÉPUBLIQUE
DE L'ARMÉNIE

№
Марта 24 дня 1919.
Гор. Эривань

Господину Министру Иностранныхъ Дѣлъ
Республики Арменіи.

После ухода турокъ изъ Эриванской губерніи черезъ нѣсколько дней армянскіе вооруженные отряды подъ командой армянскихъ офицеровъ повели наступленіе въ сторону Нахичевани и на своемъ пути разгромили селенія Сеидъ-котаклу, Шагабъ и Карабе-катаклу, вырѣзали мирныхъ мусульманъ, не исключая стариковъ, женщинъ и дѣтей, а также всѣхъ бѣженцевъ мусульманъ, находящихся въ этихъ селеніяхъ, но встрѣтивъ сопротивленіе въ Давалу, армянскіе отряды отступили въ Давалу. Въ то же время другой армянскій отрядъ двинулся изъ Эчміадзина въ селенія Карахачъ, Шагаблу, Кадылу, Гержиля, Карабаглары, Агасибекли, Кахнасъ и Ахшинъ Дагъ и вырѣзалъ всѣхъ мирныхъ мусульманъ этихъ селеній, предварительно выдѣливъ въ качествѣ наложницъ нѣсколько сотъ самыхъ красивыхъ женщинъ и дѣвушекъ, ком

по сей день находятся въ рукахъ армянскихъ со

Обо всѣхъ возмутительныхъ дѣйствіяхъ армянскихъ дать мусульманскіе делегаты своевременно довели свѣдѣнія Правительства Республики Арменіи.

По порученію моего Правительства предлагаю тельству Республики Арменіи немедленно освободи уведенныхъ мусульманскихъ женщинъ и дѣвушекъ армянскихъ солдатъ и назначить смѣшанную комисс англичанъ, мусульманъ и армянъ для выясненія р убытковъ мусульманъ всѣхъ вышеперечисленныхъ сел при этомъ хочу надѣяться, что правительство Ре Арменіи, желая на дѣлѣ поддержать дружескія от съ Азербайджанской Республикой, немедленно пойдет встрѣчу всѣмъ справедливымъ требованіямъ моего П тельства.

Прошу Васъ увѣдомить меня о рѣшеніи Вашего тельства и принять мое увѣреніе въ совершенномъ теніи.-

Дипломатическій Представитель
Азербайджанской Республики при
Правительствѣ Республики Арменіи.

С подлинным верно секретарь М. Г. Мир...

Ermәni silahlı dәstәlәri tәrәfindәn bir neçә yüz müsәlman qadının İrәvan qәzasına aparılması haqqında Azәrbaycan Respublikasının Gürcüstanda diplomatik nümayәndәsinin müavini Vәkilovun Azәrbaycan Respublikasının Xarici işlәr nazirinә teleqramı. 31 mart 1919-cu il. ARDA: F.970, s.1, iş 54.

Телеграмма заместителя дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Грузии Ф.Векилова министру иностранных дел Азербайджанской Республики об уводе армянскими отрядами нескольких сот мусульманских женщин в район Иреванского уезда. 31 марта 1919 г. ГААР: Ф.970, оп. 1, д.54

Représentation diplomatique
de la République d'Azerbeidjan
auprès le gouvernement
de la République Géorgienne

марта 1919 г.

№ 1336

Тифлисъ

МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ

28 марта я посѣтилъ генерала Бича и имѣлъ съ нимъ бесѣду по поводу сообщенной мнѣ Вами телеграммой факта увода армянскими отрядами нѣсколькихъ сотъ мусульманскихъ женщинъ въ районѣ Эриванскаго уѣзда. Передавъ содержанiе телеграммы я указалъ генералу, что всякаго рода оскорбленiя, которымъ подвергаются мусульманскiя женщины, вызываютъ чувства глубокаго возмущенiя въ массахъ ихъ единовѣрцевъ и оставляя глубокiе слѣды, сильно мѣшаютъ умиротворенiю страны.

Генералъ, по принесенной мною картѣ, подробно ознакомился съ райономъ, въ которомъ это имѣло мѣсто, записалъ названiя пострадавшихъ селъ и распорядился немедленно по телеграфу запросить представителя англiйскаго командованiя въ Эривани о всемъ происшедшемъ и принять мѣры къ освобож-

денію женщинъ.

Въ этой же бесѣдѣ мною было заявлено генералу Бичу о вскрытіи въ Батумѣ корреспонденціи, направлявшейся въ Баку отъ председателя Мирной Делегаціи Топчибашева.

Генералъ по этому поводу просилъ письменно сообщить ему и обѣщалъ разслѣдовать это дѣло, принять мѣры для устраненія подобныхъ фактовъ въ будущемъ. Въ тотъ же день мною былъ посланъ Англійскому Командованію письменный оффиціальный протестъ по поводу вскрытія дипломатической переписки, въ копіи при семъ прилагаемъ.

Дипломатическій Представитель Азербайджанской Республики при Правительствѣ Грузинской Республики

Секретарь

Ermənistan hökümət tərəfindən müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi zorakılıqlar haqqında İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasının 26 kəndinin müsəlman əhalisinin çağırışı.2 aprel 1919-cu il.ARDA:F.897,s.1, iş 1.
Воззвание мусульманского населения 26 селений Новобаязетского уезда Иреванской губернии по поводу чинимых над мусульманским населением насилиях со стороны армянского правительства. 2 апреля 1919 г. ГААР: Ф.897, оп.1, д.1

В о з з в а н і е.

1919 года марта 29 дня мы мусульманскаго населенія Ново-Баязетскаго уѣзда состоящіеся изъ 26 селеній, сего числа собравшись на общее собраніе имѣли сужденіе по поводу чинимыхъ надъ мусульманскимъ населеніемъ насилій со стороны Араратскаго Республиканскаго войска, мѣстныхъ [illegible], а равно армянскихъ дашнакистскихъ и дашнакцаканскихъ бандъ, которые неоднократно нападаютъ на мусульманскія мирныя селенія разграбляютъ таковые учиняютъ всевозможныя неслыханныя и позорныя неполитическія [illegible], отнявъ у жителей все достояніе, хлѣбъ и пр. домашнія принадлежности, а также и скотъ, съ [illegible] выжить оставшійся остатокъ мусульманъ изъ предѣловъ Эриванской губерніи гдѣ безоружно [illegible] сел магометанъ. Принявъ во вниманіе вышеизложенное обстоятельство и имѣя въ виду, что въ настоящее время со всѣхъ сторонъ Республики стекаются войска и кольцомъ намѣреваются отрѣзать насъ отъ мусульманскаго міра, дабы не дать намъ возможности спасти свою жизнь и обремененную семью отнявъ у насъ все послѣднее и разгромить села не оставляя ничего рѣшительно на своемъ пути забирая все оставленное. Уже въ Басаркечарѣ сосредоточено множество армянскихъ бандъ, гдѣ готовится гибельная участь мусульманъ и въ сей [illegible] для насъ тяжелый моментъ мы обращаемся съ воззваніемъ къ нашимъ братьямъ мусульманамъ помочь намъ въ сей неравной борьбѣ выручить насъ отъ настоящей угрозы. Послѣдній разъ обращаемся къ Вамъ братья мусульмане имѣйте ввиду наше безвыходное положеніе и помочь намъ чѣмъ только можете, не дайте погибнуть 60000 населенію со стороны тирановъ, дашнакистовъ и дашнакцакановъ желающихъ истребить несчастный остатокъ мусульманъ Эриванской губерніи. При чемъ увѣдомляемъ что все свое достояніе мы готовы израсходовать для спасенія жизни бѣдныхъ дѣтей, женщинъ, для чего собрали въ ожиданіи помощи съ Вашей стороны продукты

Спѣшите поспѣть во время, положеніе ужасно, таковое погибаемъ и ждемъ помощи, настоящее воззваніе представляется Господину Приставу [illegible] участка Гандзинскаго уѣзда для оповѣщенія мусульманъ и сообщенія Азербайджанскому Правительству, копія же съ сего населеніе Гекчинскаго Округа проситъ переслать Гандзинскому Уѣздному Начальнику и Губернатору, подписи по мусульмански.

Г. Гандзинскому Губернатору. Представляю на распоряженіе. 2 апрѣля 1919 года № 803, Гандзинскій уѣздный начальникъ /подпись/.-

В ѣ р н о.
Правитель Канцеляріи [signature]

Irəvan quberinyasından olan müsəlman qaçqınlarının ağır vəziyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəylinin müttəfiq qoşunlarının Tiflisdəki komandanı general Tomsona məktubu. 3 aprel 1919-cu il. ARDA:F.970, s.3, iş 4.

Письмо председателя Совета министров Азербайджанской Республики Н.Усуббекова командующему союзными силами в Тифлисе генералу Томсону о тяжелом положении мусульман-беженцев из Иреванской губернии. 3 апреля 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.3, д.4

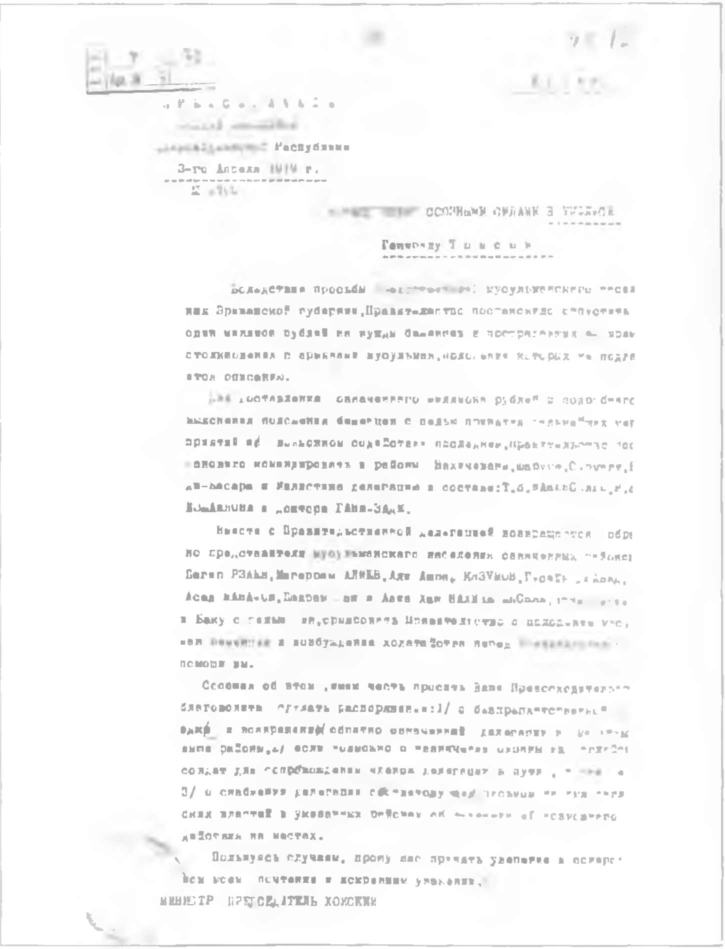

[illegible]
[illegible] Республики
3-го Апреля 1919 г.
№ [illegible]

[illegible] СОЮЗНЫМИ СИЛАМИ В ТИФЛИСЕ

Генералу Т о м с о н у

Вследствие просьбы [illegible] мусульманского населения Эриванской губернии, Правительство постановило отпустить один миллион рублей на нужды беженцев и пострадавших [illegible] столкновения с армянами мусульман, положение которых не поддается описанию.

Для доставления означенного миллиона рублей и подробного выяснения положения беженцев с целью принятия [illegible] мероприятий и[illegible] возможном содействии последним, Правительство [illegible] командировать в районы Нахичевани, [illegible], [illegible] и [illegible] делегацию в составе: [illegible] и доктора [illegible].

Вместе с Правительственной делегацией возвращаются обратно представители мусульманского населения означенных районов [illegible] Алиев, [illegible], [illegible], прибывшие в Баку с целью информировать Правительство о положении мусульман [illegible] и возбуждения ходатайства перед [illegible] помощи им.

Сообщая об этом, имею честь просить Вашe Превосходительство благоволить отдать распоряжение: 1/ о беспрепятственном [illegible] и возвращении обратно означенной делегации в [illegible] районы, 2/ если возможно о назначении охраны из [illegible] солдат для сопровождения членов делегации в пути, [illegible] 3/ о снабжении делегации [illegible] к [illegible] властей в указанных районах [illegible] содействия на местах.

Пользуясь случаем, прошу Вас принять уверение в совершенном моем почтении и искреннем уважении.

МИНИСТР ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ХОЙСКИЙ

Ermənistan hökümətinin təcavüzkarlıq siyasəti ilə əlaqədar onların ağır vəziyyətilə bağlı Irəvan quberniyasının müsəlman əhalisi nümayəndələrinin Gəncə qəza rəisinə məktubu. 13 aprel 1919-cu il. ARDA:F.970,s.1,iş 114

Письмо Гянджинскому уездному начальнику от представителей мусульманского населения Иреванской губернии об их тяжелом положении в связи с агрессивными действиями армянского правительства. 13 апреля 1919 г. ГААР: Ф.970,оп.1, д.114

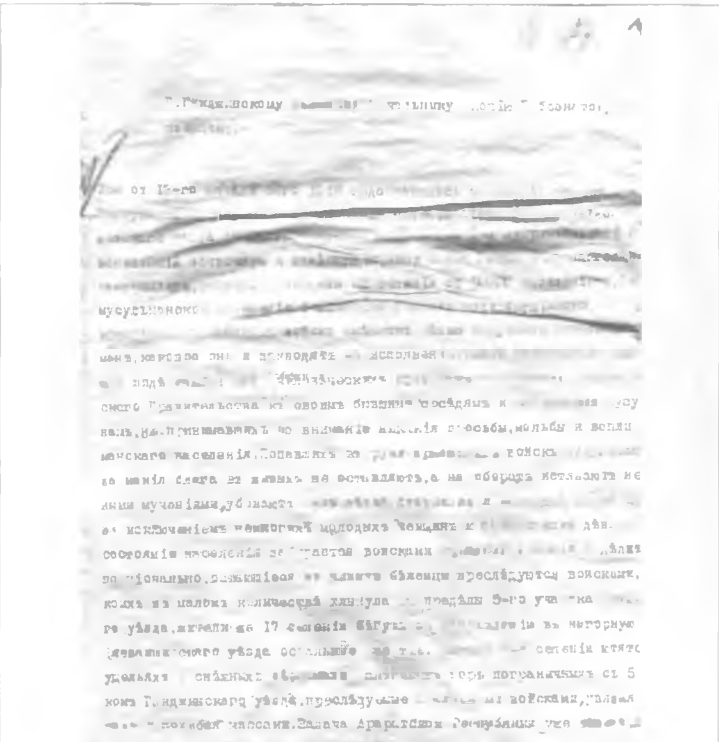
[illegible]

20

[illegible] выдели на него чрезвычайно [illegible]
[illegible]
[illegible] Гокча [illegible] не б[illegible]
[illegible]
[illegible] готовя [illegible]
[illegible]
[illegible]-Казахскимъ у[illegible] и къ сел. [illegible]
[illegible] Армянскія, находящиеся на самомъ южномъ берегу Гокчи на западѣ [illegible]
[illegible]льно очистивъ мусульманъ Гокчинскаго района Араратская респ[illegible] [illegible] себѣ дорогу [illegible] прорубила окно въ [illegible] уѣздъ, откуд[illegible] свобод[illegible] теперь может[illegible] имѣть сношенія съ Армянами [illegible], 2-ое окно он[illegible] [illegible] въ Ка[illegible]-далагязскій уѣздъ и 3- окно къ [illegible] Гянджинскій уѣздъ. [illegible] нужно было-бы имѣть заранѣе въ виду что [illegible] [illegible] районъ [illegible] затрудняло положеніе Араратской республики [illegible] тическомъ отношеніи и имѣла большую опору для [illegible] [illegible] и [illegible], но теперь [illegible] [illegible] не возстановишь [illegible] не догадался Азербейджанъ что [illegible] [illegible] его большая опора, что находясь въ тылу [illegible] него со всѣхъ сторонъ [illegible] обезпечивает [illegible] безопасность со стороны Арменіи [illegible] 20 [illegible] поддерживало Гокчу ко[illegible]а, последняя [illegible] все то[illegible] [illegible] что [illegible] она [illegible] не уколяла, сколько не т[illegible] [illegible], сколько [illegible] все [illegible] [illegible] грозная, которая [illegible] [illegible] и разбросало въ ущелья снѣговыхъ горъ, гдѣ [illegible] [illegible]ссами. Нужно было бы [illegible] подобныя [illegible], учиняемыя [illegible] Гокчинскія мусульмане наши единовѣр[illegible] [illegible] словомъ Азербейджанцы [illegible] они [illegible] [illegible] [illegible] своего отца, но [illegible] [illegible] что [illegible] [illegible] мусульманъ, которое могло бы своею [illegible] Гокчинцевъ [illegible]

[illegible] случаяхъ. Спрашивается: кому это послужило [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] со стороны Азербейджана. Наконецъ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] на сторону
[illegible] части Гочча [illegible] безъ всякихъ [illegible] разговоровъ отъ [illegible] орудійную пальбу
[illegible] жители селеній Гули-Агалу и Кози-Болахъ, последніе въ [illegible]
[illegible] задумали послать депутатовъ, дабы узнать причину [illegible]
[illegible] открыли пальбу изъ ружей, на конъ [illegible] Кербалай [illegible]
[illegible] видя такое обстоятельство жители бросивъ своихъ женъ и
[illegible] бежало преследуемые войсками; застигнутые въ селеніяхъ [illegible] не [illegible] после наступленіе въ сторону Тапъ-Кендъ [illegible]
[illegible] на виду коихъ тянулись вереница [illegible], лошадей и [illegible]
[illegible] для увоза [illegible] ограбленныхъ продуктовъ и утвари мусуль-
[illegible] и отъ селенія остатки спасавшагося [illegible] бежали по
[illegible] къ снеговымъ горамъ [illegible] съ [illegible]
[illegible] никому ничего не известно, такъ какъ дорога [illegible]
[illegible] со взятіемъ [illegible]-Агалу и Кози-Болахъ [illegible] соединили
[illegible] войсками взято много пленныхъ мусульманъ [illegible]
[illegible]лось [illegible] ніе [illegible]
[illegible] ночь [illegible] окружено [illegible]
[illegible] видны были чудовищныя безчеловечныя [illegible]
[illegible] всехъ годныхъ [illegible]
[illegible] ни чему не давалось [illegible] по [illegible]
[illegible] ладыни лишь [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ночь [illegible] преследуемыхъ [illegible] Тохлудже [illegible]
Бабаджана, оставшихся между светомъ Гочча [illegible] христіан-
[illegible] и часть ихъ отъ распр[illegible] двухъ сторонъ [illegible]

Жителямъ Бакинской и Ганжинской губерніи, описываю критическое и плачевное положеніе мусульманъ Геокчинцевъ. I4 Раджаба армяне съ большой силой напали на селеніе Бежкъ-Маара и это селеніе не могло удержать армянъ, послѣ чего нѣкоторые сдались, а остальные убѣжали.

Въ этотъ же самый день селенія Союнъ-Гулу-Агалу и Кашабулахъ были разгромлены и сожжены ими. Въ настоящее время идетъ бой въ селеніи Ташкентъ. Бои идутъ изъ пушекъ и пулеметовъ. Геокчинцы не могутъ сопротивляться, такъ какъ не имѣютъ никакихъ орудій и пулеметовъ. Если Геокчинцамъ не будетъ помощи отъ Азербайджанцевъ, то положеніе ихъ будетъ очень тяжелое. Среди армянъ имѣются еще американскіе и англійскіе солдаты. Какъ разсказываетъ пріѣзжій изъ Эривани, отправлено въ Новобаязетъ I[illegible] орудій, пулеметы и 4 фургона патроновъ. Въ Новобаязетѣ осталось около 50 мусульманскихъ семействъ, въ Шарурскомъ, Нахчеванскомъ и Сурмалинскомъ уѣздахъ нѣтъ армянъ. Вы Азербайджанцы, увѣряли Геокчинцевъ, что армяне воевать не будутъ и не въ силахъ, и мы будучи увѣрены въ этомъ, во-се не думали объ этомъ. Теперь вышло все наоборотъ.

Мы все описываемъ свое положеніе нашимъ братьямъ мусульманамъ, но никакой помощи ни отъ кого не дожидаемся. Просимъ если намъ не будетъ помощь отъ Азербайджанцевъ, то предупредите, чтобы мы искали ее гдѣ нибудь у другихъ. Азербайджанцы намъ обѣщали, что въ случаѣ нападенія армянъ, окажутъ намъ помощь. Братья Азербайджанцы, теперь пора оказать эту помощь.

Молла-Али-Ашрафъ-Гаджи-Молла-Рагимъ-Заде.- 16 Раджабе 1337 г. № 128.
Перевелъ Секретарь Татарскаго стола / А. Касумовъ.-

Вѣрно:

Правитель Канцеляріи

Göyçə gölü ətrafında yaşayan müsəlman əhalisinin müraciəti haqqında Gəncə general-qubernatoru, polkovnik Vəkilovun Azərbaycan Respublikasının Daxili işlər nazirinə teleqramı. 14 aprel 1919-cu il.
ARDA: F.894, s.2, iş 48

Телеграмма Гянджинского генерал-губернатора полковника Векилова министру внутренних дел Азербайджанской Республики об обращении мусульманского населения района вокруг озера Геокча. 14 апреля 1919 г.
ГААР: Ф.894, оп.2, д.48

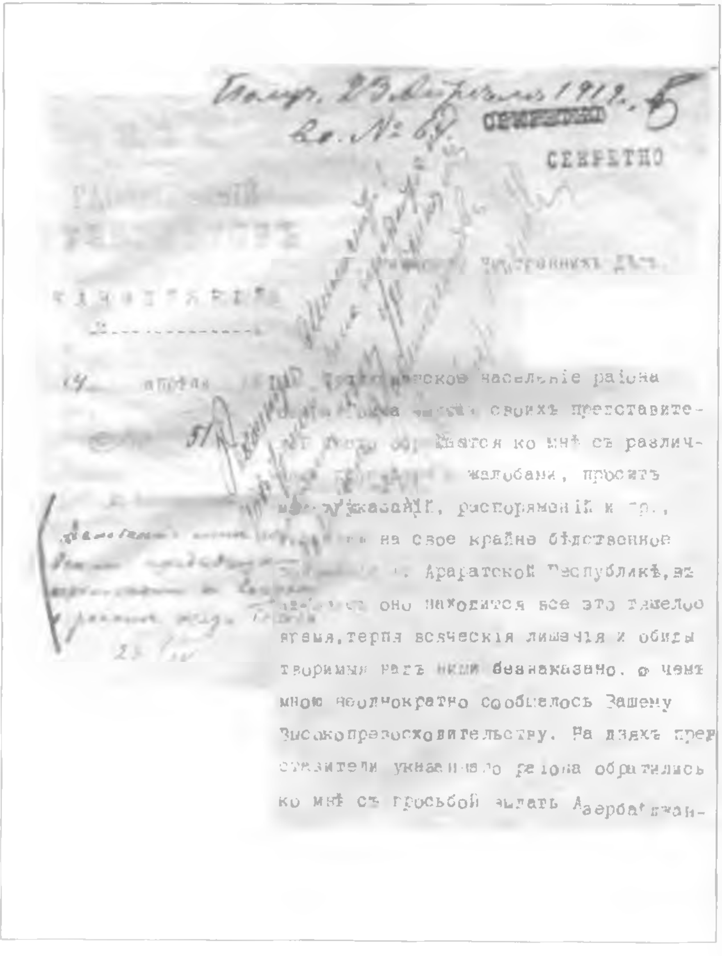
СЕКРЕТНО

[illegible] Внутреннихъ Дѣлъ.

14 апрѣля

[illegible] мусульманское населенiе раiона [illegible] своихъ представите- [illegible] обращаются ко мнѣ съ различ- [illegible] жалобами, просить [illegible] указанiй, распоряженiй и пр., [illegible] на свое крайне бѣдственное [illegible] Араратской Республикѣ, въ [illegible] оно находится все это тяжелое время, терпя всяческiя лишенiя и обиды творимыя ихъ [illegible] безнаказанно, о чемъ мною неоднократно сообщалось Вашему Высокопревосходительству. На дняхъ представители указаннаго раiона обратились ко мнѣ съ просьбой выдать Азербайджан-

скую печать выборнымъ отъ обществъ Гокчинско-
го раіона.

Въ виду изложеннаго прошу Ваше Высоко-
превосходительство дать мнѣ указанія о томъ,
въ какой мѣрѣ могу я принимать участіе въ
ихъ дѣлахъ, могу ли я отдавать въ предѣлахъ
указанной области свои приказанія, распоряже-
нія и пр. вообще, какой долженъ быть порядокъ
взаимоотношеній между мною и представителями
мусульманскаго населенія указаннаго раіона

Губернаторъ,
Генералъ-Маіоръ [signature]

Правитель Канцеляріи [signature]

Göyçə gölü ətrafında yaşayan müsəlman əhalisinin talan edilməsi haqqında Gəncə general-qubernatoru, polkovnik Vəkilovun Azərbaycan Respublikasının Daxili işlər nazirinə teleqramı. 17 aprel 1919-cu il. ARDA: F.894, s.4, iş 84.

Телеграмма Гянджинского генерал-губернатора полковника Векилова министру внутренних дел о разорении мусульманского населения района вокруг озера Геокча. 17 апреля 1919 г. ГААР: Ф.894, оп.4, д.84

ГЕНЕРАЛЪ-ГУБЕРНАТОРЪ

№ 5526

26/IV 1919
№ 3097

Господину Министру Внутреннихъ Дѣлъ

Честь имѣю доложить Вашему Высокопревосходительству, что ко мнѣ явились представители мусульманскаго населенія района озера Гокча, которые заявили, что мусульманскія села, расположенныя восточнѣе меридіана Бабаджанъ-Дараси всѣ разорены. По ихъ словамъ остались неразоренными слѣдующія селенія, расположенныя западнѣе указаннаго меридіана: Бабаджанъ Дараси, Джиль, Арданычъ, ...зсъ, ...

Всѣ жители разоренныхъ селеній переправились на сѣверный склонъ хребта Шахъ-Даги, при чемъ часть бѣженцевъ

мусульманъ размѣстилось по мусульманскимъ сел
а часть по лѣсамъ; хлѣбъ, домашній инвентарь
часть скота остались въ разоренныхъ селеніяхъ
захвачены армянами, а съ собою бѣженцы успѣли
взять лишь часть скота.

По словамъ представителей мусульманъ, заявив
все вышеизложенное, ходятъ слухи, что перевал
Шагъ-Дага: Кара-Архачъ, Саланахачъ, Эгруджа, Бу
Тапа, Гёль-гёль и Агъккушъ, заняты армянами.

Изложенное представляю Вашему Высокопревос
тельству для свѣдѣнія.-

Губернаторъ,

Генералъ-маіоръ [signature]

Yeni Bəyazid qəzasının Göyçə mahalının dağlıq hissəsində yaşayan müsəlman əhalisi müvəkkilinin məlumatından çıxarış.
21 aprel 1919-cu il. ARDA: F.970,s.1, iş 159.
Выписка из донесения уполномоченного Нагорной полосы мусульманского населения Геокчинского района Новобаязетского уезда.
21 апреля 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.159, л.

[illegible]

по возвращении Скрикова произвели в него несколько выстрелов, где был убит как он, и равно несколько его провожатых, остальные были не тронуты. После чего и началось участное гонение на мусульман, не разбираясь кто виноват, кто прав, да и притом самим армянам не было смысла разбираться в деле, так как стремления их под разными предлогами было целью [illegible] Гокчинский район от мусульманского населения, дабы иметь прорубь во все стороны, что и проявилось в действительности. В сущности Гокчинский мусульманский район занимал громадное пространство: 1/ с одной стороны оно [illegible] с горными эйлагами Гянджинского уезда с 2/ оно граничило с Шаруро-Даралагезским уездом. а с четвертой оно граничило с Казахским уездом, примыкая к селению Кара-[illegible] и сел. Чубуклу-Армянским, находящемся на самом [illegible] берегу озера Гокча на западе. Следовательно очистив мусульман Гокчинского района Араратская Республика открыла себе дорогу и прорубила окно в Джеванширский уезд, откуда она свободно теперь может иметь сношения с армянами нагорного Карабаха, 2 окно она прорубила в Шаруро-Даралагезский уезд и 3 окно к нам в Гянджинский уезд.

С подлинным верно:

Yeni Bəyazid qəzasının müsəlman əhalisinin müraciəti haqqında Gəncə general-qubernatoru, polkovnik Vəkilovun Daxili işlər nazirinə teleqramı. 24 aprel 1919-cu il.ARDA: F.894, s.2, iş 48.

Телеграмма Гянджинского генерал-губернатора полковника Векилова министру внутренних дел об обращениях представителей мусульманского населения Новобаязетского уезда. 24 апреля 1919 г. ГААР: Ф.894, оп.2, д.48

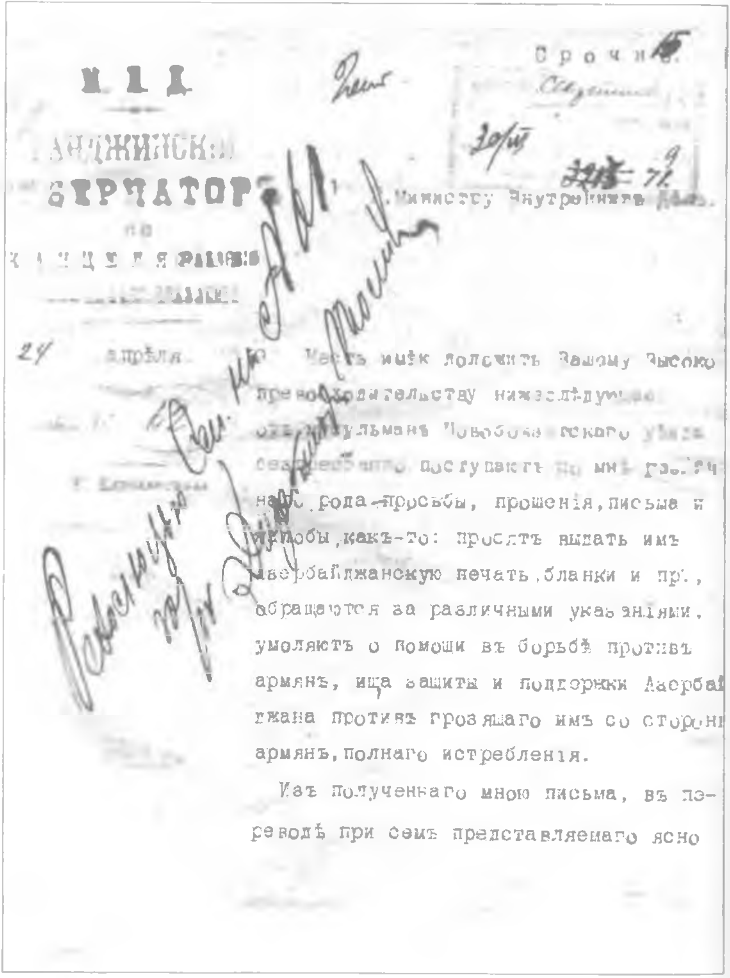

М. П.

ГАНДЖИНСКІЙ ГУБЕРНАТОРЪ

по

КАНЦЕЛЯРІИ

24 апрѣля

Срочно.

Секретно.

Г. Министру Внутреннихъ Дѣлъ.

Честь имѣю доложить Вашему Высокопревосходительству нижеслѣдующее: отъ мусульманъ Новобаязетскаго уѣзда безпрерывно поступаютъ ко мнѣ разнаго рода-просьбы, прошенія, письма и жалобы, какъ-то: просятъ выдать имъ Азербайджанскую печать, бланки и пр., обращаются за различными указаніями, умоляютъ о помощи въ борьбѣ противъ армянъ, ища защиты и поддержки Азербайджана противъ грозящаго имъ со стороны армянъ, полнаго истребленія.

Изъ полученнаго мною письма, въ переводѣ при семъ представляемаго ясно

тежно насколько тяжело и ужасно поло-
противобольшевистских мусульманъ, стоящихъ, въ
безрезультатномъ ожиданіи помощи отъ своихъ
братьевъ, на краю гибели.

Донесеніемъ отъ 14 апрѣля с/г. за № 51
я обратился къ Вашему Высокопревосходитель-
ству за указаніями, каковы должны быть
взаимоотношенія между мною и мусульманами
указанного района.

Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinə Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər naziri müavininin teleqramı. 25 aprel 1919-cu il. ARDA:F.970,s.1, iş 62.

Телеграмма замминистра иностранных дел Азербайджанской Республики дипломатическому представителю Азербайджанской Республики в Армении. 25 апреля 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.62.

[illegible]

Дипломатическому представителю Азербайджанской Республики

Правительством получено сообщение что [illegible] Бозобала-та [illegible] население [illegible] и ограбили жителей и что в настоящее время [illegible] наступление на [illegible] точка Сроч-[illegible] [illegible] о немедленном прекращении [illegible] сообщите [illegible] Комиссии точка [illegible] Апреля номер [illegible]

Qars vilayətinin işğalından sonra Ermənistan hökumət nümayəndələrinin burada törətdikləri cinayətlərin siyahısı. 1919-ci ilin aprelin 19-dan başlayaraq. ARDA: F.970, s.1, iş 115

Список о беззаконных действиях чинимых представителями правительства Армении в Карсской области со дня захвата означенной территории с 19 апреля 1919 г. ГААР: Ф.970,оп.1,д.115

СПИСОК

Беззаконных действий чинимых представителями Правительства Армении в захваченной территории Карсской Области со дня захвата означенной территории, т.е. с 19 Апреля 1919 года.

1/ Угон 2170 баранов и 10 голов рогатого скота солдатами 2-й Бригады вначале Мая с/г. из сел. Чуллу, Зарушадского участка, Карсского Округа.

2/ Погром 2-й Бригадой руководимой Генералом Осипянцем сел. Беюк-Чатах, Карсского Округа, сопровождаемый убийством 5-ти мусульман, сожжением 5-ти домов, бомбандировкой сел и разгромом всего домашнего имущества.

3/ Исчезновение двух мусульман с лошадьми в гор. Карсе жителей селения Карадшоран.

4/ Убийство 2-х мужчин, 3-х женщин [illegible] Шоссейной дороге из Кагызмана в Карс.

5/ Убийство с разбитием черепа и снятием головы жит. с. Катранды, Сагамлукского участка.

6/ Разгром сел. Чаме-Кей, Карсского участка с ограблением всего имущества.

7/ Убийство Начальником Агбабинского участка Тер-Невесовым одного мусульманина житель сел. Гюллюбулах под плетью.

8/ Пинцонерами Гельского участка Ардаганского Округа задержаны были два мусульманина, жит. селения Лехимли и Кереваик и доставлены в сел. Демуркапы и там убиты.

9/ Арест трех членов Карсского Областного Мусульманского Национального Совета. После упорных протестов Совета и мусульманского населения были Английским Командованием.

10/ Угон всего скота мусульман заселяющих сел. Енда-

солдатами 2-й Армянской Бригады.

11/ Вооруженное нападение и ограбление двух мусульман сел. Хнарых и 3-х мусульман сел. Ага-Баба, Карсского участка.

12/ Гамбакские беженцы по возвращении в свои родные деревни подверглись нападению и разгрому сопровождавшемуся убийством одного.

13/ Исчезновение жит. гор. Александрополя, прож. в сел. Шахналер Мамады Гашима по дороге из Шахналара в Карс.

14/ Разгром вещей и скота беженцев возвращающихся из Карса в Эрзерум солдатами 4-го Пехотного Полка.

15/ Реквизиция без оплаты большого количества скота, баранов и лошадей во всей области.

16/ Бомбардировка сел. Чамык Зарушадского участка.

17/ Исчезновение двух женщин и двух мужчин жит. сел. Кюле-Кей Карсского участка, близь города Карса.

18/ Исчезновение трех жителей селения Базарджик в г. Карс.

19/ Отобрание всех лошадей у населения Карсской области без оплаты.

20/ Бомбардировка сопряженная с взятием по 15 тысяч рублей контрибуции и всего скота в селениях Гельского участка.

21/ Разгром 13 селений Сагенлугского участка с угоном скота и разгромом всего имущества.

22/ Разорены 23 селения Хорасанского участка с отобранием всего имущества.

Все эти незаконные действия представителей Правительства остались не открытыми и виновные не понесли никакой кары.

Azərbaycan Respublikasının Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsi müavininin Cənubi Qafqazda Britaniya qoşunlarının komandanına, Azərbaycan hökumətinin sədrinə teleqramı. 1919-cu ilin apreli. ARDA: F. 970, s.3, iş 4

Телеграмма заместителя дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Грузии командующему Британскими войсками в Закавказье, председателю азербайджанского правительства. Апрель 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.3, д.4

ЕГО ВЫСОКОПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ КОМАНДУЮЩЕМУ БРИТАНСКИМИ СИЛАМИ в ЗАКАВКАЗЬЕ.

Ваше Высокопревосходительство

Мое Правительство получает ежедневные сведения о гонениях на мусульман в Эриванской губернии со стороны Армянского Правительства. Армянские регулярные войска посылают против мусульманских селений и подвергают их разгрому, не щадя ни женщин ни детей. Сотни беженцев из разоренных сел ежедневно проезжают через Тифлис, ища спасения в Азербайджане. Мусульмане Эриванской губернии, вопреки их желанию, волею Союзных держав временно оставлены под управлением Армянского Правительства. Одновременно с опубликованием этого [illegible] представителя Английского Командования получило от общественных организаций ряд протестов против подобного решения вопроса. В этих протестах ясно говорилось, что реальные события недавнего прошлого не дают уверенности мусульманам в беспристрастном отношении к ним Армянского Правительства и заставляют их серьезно опасаться за свою судьбу. Справедливость этих опасений в настоящее время стала вполне очевидной. Не считая себя вправе вмешиваться во внутренние дела областей, временно отданных Союзными державами в управление Армянской Республики, я от имени моего Правительства, во имя чувства человечности, заявляю свой категорический протест против всякого рода насилий, чинимых Правительством Армении над мирным мусульманским населением и считаю долгом указать, что подобный образ действия Армянского Правительства может повлечь за собой самые тяжелые последствия. Известия о бедствиях, переживаемых мусульманами Нахичеванского уезда распространяются среди широких масс их единоверцев в пограничных областях Азербайджана и Армении вызывая чувство справедливого негодования и желание оказать защиту невинно страждущих. Моим Правительством принимаются меры к успокоению умов населения и недопущению эксцессов.

Доводя до сведения Вашего Высокопревосходительства об изложенном, убедительно прошу Вас использовать всю силу Вашего авторитета и должным образом повлиять на Правительство Армении в смысле прекращения им репрессий против мусульман.

Примите уверение в моем глубоком уважении и преданности.-

Заместитель Дипломатического Представителя
Азербайджанской Республики при Правительстве Грузинской Республики /подпись/

С подлинным верно:

Делопроизводитель Миссии

.Göyçə qəzasının 22 müsəlman kəndini ermənilər tərəfindən amansızcasına talan edilməsi haqqında Azərbaycan Parlamentinin üzvü Nurizadənin, Gəncədən Azərbaycan Respublikası hökumətinin sədrinə teleqramı. 1919-cu ilin mayı. ARDA: F. 970, s.1, iş 62

Телеграмма из Гянджи члена Парламента Нури-заде председателю правительства Азербайджанской Республики о беспощадном разграбление армянами 22 мусульманских селений Геокчинского уезда. Май 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.62.

[illegible] 1919 г.

136

Б А К У.

Председателю Министровъ.-

Телеграмма изъ Гянджи.-

Армянскія регулярныя войска въ Геокчинскомъ районѣ Эриванской губерніи беспощадно разграбили 22 мусульманскихъ селенія и перешли въ Гянджинскій уѣздъ. Хачбулакская дорога имъ [illegible] экстреннаго и должнаго распоряженія и отвѣта.- Членъ Парламента Нуризаде.-

Ermənistan qoşunlarının Naxçıvan üzərinə hücumu haqqında Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinin Azərbaycan Respublikası hökuməti sədrinə teleqramı, sürəti Xarici işlər nazirinə. 16 may 1919-cu il. ARDA: F.970, s.1, iş 54.

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении председателю правительства Азербайджанской Республики, копия министру иностранных дел о наступлении войск Армении на Нахчыван. 16 мая 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.54

…ифрованная телеграмма изъ Эривани Подана … мая 1… г., получена изъ
Тифлиса 16 Мая 1919 г. Получена почтой изъ Казаха.--

С р о ч н о.

Б А К У.-
Министру-Предсѣдателю
копія Министру Иностранныхъ Дѣлъ.-

Второго Нахичевань пошли армянскія войска что необходимо оказать давленіе на Арменію, считаю нужнымъ сосредоточить немедленно нашего полка на границахъ Арменіи точка Населеніе Нахичеванскаго района готово оказать сопротивленіе, но опасается активнаго вмѣшательства англичанъ въ пользу Арменіи точка Второго Мая Генералъ Деви выѣхалъ изъ Эривани въ Нахичевань точка Въ Нахичевани стоитъ только четверть полкъ неполнаго состава номеръ 82.-

Дипломатическій Представитель
[illegible] с к и н с к і й.-

İrəvan quberniyasında müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş zorkılıq faktlarının araşdırılması üçün hökümətin Parlament istintaq komisiyası yaratmaq niyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər naziri müavininin Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinə teleqramı. 4 iyun 1919-cu il. ARDA: F.970,s.1,iş 65

Телеграмма замминистра иностранных дел Азербайджана полномочному представителю Азербайджанской Республики в Армении Текинскому о намерении правительства создать парламентскую следственную комиссию для расследования фактов насилий, совершенных против мусульманского населения Ираванской губернии. 4 июня 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.65.

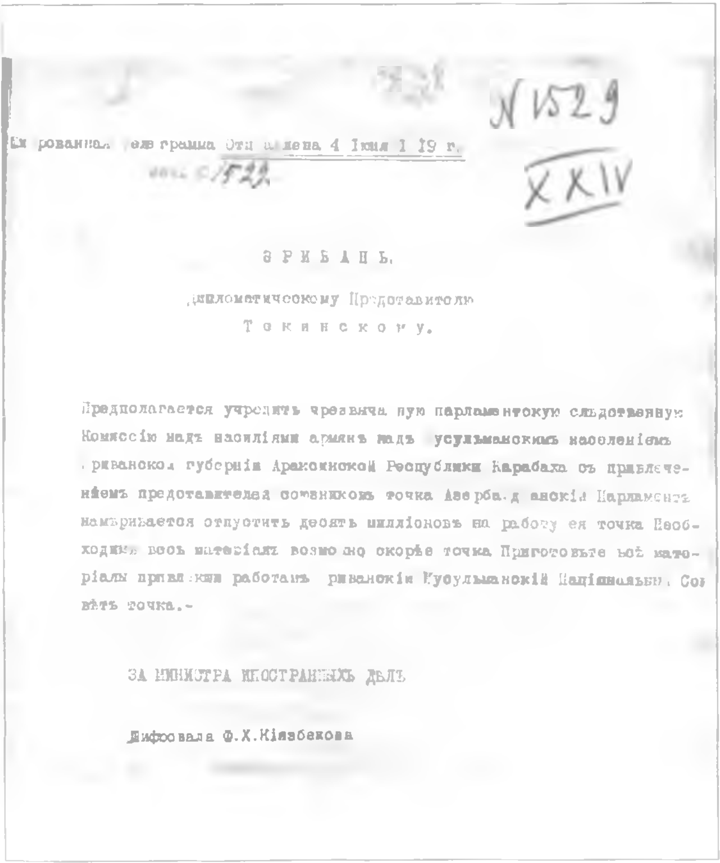

N 1529

XXIV

Шифрованная телеграмма Отправлена 4 Іюня 1919 г.

ЭРИВАНЬ.

Дипломатическому Представителю

Т е к и н с к о м у.

Предполагается учредить чрезвычайную парламентскую слѣдственную Коммиссію надъ насиліями армянъ надъ мусульманскимъ населеніемъ Эриванской губерніи Араратской Республики Карабаха съ привлеченіемъ представителей союзниковъ точка Азербайджанскій Парламентъ намѣревается отпустить десять милліоновъ на работу ея точка Необходимо весь матеріалъ возможно скорѣе точка Приготовьте всѣ матеріалы привлеките работамъ Эриванскій Мусульманскій Національный Совѣтъ точка.-

ЗА МИНИСТРА ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ

Шифровала Ф.Х.Кіязбекова

Şərur-Naxçıvan bölgəsində vəziyyətlə bağlı Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinin Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirinə teleqramı. 13 iyun 1919-cu il. ARDA: F.894,s.10, iş 134.

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении министру иностранных дел Азербайджанской Республики о положении в Шаруро-Нахчыванском районе. 13 июня 1919 г. ГААР: Ф.894, оп.10, д.134

Шифрованная телеграмма изъ Эривани 371/7,318,II,13,20.
Получена 13 Іюня 1919 г.
Вх. № 8/60 - [illegible]

Срочно.

БАКУ.-

Министру Иностранныхъ Дѣлъ.-

[illegible] точка Шаруро-Нахичеванскій районъ имѣетъ полурегулярное [illegible] количествомъ до шести тысячъ аскеровъ съ кавалеріей и пушками, пулеметами точка Но [illegible] нач[illegible] не [illegible] ар[illegible], что подтверждаютъ англичане точка Во время военныхъ дѣйствій могутъ довести до десяти тысячъ вооруженныхъ точка Думаю, что [illegible] содержать только шесть тысячъ аскеровъ со старымъ командным составомъ размѣстивъ въ тѣхъ же мѣстахъ, гдѣ находились до при-хо[illegible] и часть на границѣ Зангезура въ горахъ точка Вполнѣ гарантировать правильность расходованія денегъ трудно точка Важность дѣла заставляетъ мириться даже съ небольш[illegible] ими злоупотребленіями точка Буду частями отпуск[illegible] деньги [illegible], но [illegible] въ нахо[illegible] аскеры, а, кромѣ того, назначу контролера точка Жду [illegible] завтра военнаго атташе, съ коимъ обсужу, выслушавъ его [illegible] точка Сегодня послалъ въ Нахичевань курьера точка № 150.-

Дипломатическій Представитель
Текинскій.-

İngilis qoşunları tərk etdikdən sonra İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin vəziyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər naziri müavininin Azərbaycan Respublikası hökumətinin sədrinə teleqramı. 17 iyun 1919-cu il. ARDA:F. 970,s.1, iş 54

Телеграмма замминистра иностранных дел Азербайджанской Республики председателю правительства Азербайджанской Республики о положении мусульманского населения Иреванской губернии после ухода английских войск. 17 июня 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.54.

République d'Azerbaidjan
MINISTÈRE
des affaires étrangères

Азербайджанская Республика
МИНИСТЕРСТВО
Иностранныхъ Дѣлъ

17. Iюня 19
№ 1197

Секретно.
В.Срочно.

Г.МИНИСТРУ-ПР[illegible]

Какъ извѣстно, послѣ эвакуацiи турецкихъ войскъ, часть Эриванской губернiи, населенная почти сплошь мусульманами, выдѣлилась въ особую Республику подъ названiемъ Араксинской съ временнымъ Правительствомъ во главѣ, съ тѣмъ, чтобы, не допустивъ вторженiя армянскихъ войскъ въ эту область для утвержденiя власти Армянской Республики, претендующей на нее, потомъ, при первомъ возможномъ случаѣ, присоединиться къ своему природному организму, Азербайджанской Республикѣ, отъ которой она была ходомъ историческихъ событiй временно оторгнута.-

Затѣмъ, подъ давленiемъ Главнаго Союзнаго Командованiя нѣкоторыя части это территорiи были заняты смѣшанными Англiйскими и Армянскими отрядами для постепеннаго распространенiя на нее власти Арменiи. то отчасти удалось въ нѣкоторыхъ только пунктахъ, какъ Нахичевань и друг., и то лишь при непремѣнномъ условiи согласiя Союзнаго Командованiя взять управленiе въ свои руки впредь до разрѣшенiя мирной конференцiей вопроса о разграниченiи территорiй Закавказскихъ Республикъ.-

Теперь съ уходомъ англичанъ, какъ сообщаетъ нашъ дипломатическiй представитель въ Арменiи, начались волненiя въ мѣстахъ, занятыхъ армянскими войсками на почвѣ непризнанiя власти Армянской Республики, напримѣръ, въ Нахичевани неспокойно, а изъ Шахтахтовъ мусульмане выгнали армянскаго комиссара. Армянскимъ Правительствомъ спѣшно принимаются мѣры, чтобы предупредить всякое движенiе среди мусульманъ противъ Арменiи.-

Я полагаю, что моментъ этотъ самый подходящiй не только для того, чтобы поддержать движенiе, но для содѣйствiя мѣстному мусульманскому населенiю на пути активнаго выступленiя противъ ввода администрацiи и войскъ Арменiи.-

Притомъ, какъ сообщаетъ нашъ дипломатическiй представитель Текинскiй, Армянское Правительство сильно обезпокоено появленiемъ 36-й турецкой дивизiи въ Караургане со штабомъ въ деревнѣ Хоросанъ въ Сарыкамышскомъ направленiи. Поэтому, естественно, безъ значительнаго заслона западныхъ своихъ границъ оно оставить не можетъ. Съ другой стороны населенiе Араксинскаго района болѣе или менѣе организовано и приве[illegible] въ боевой порядокъ проникнувшими туда въ концѣ прошлаго 1918 года нашими офицерами, принужденными англичанами выѣхать [illegible] мѣсяцъ тому назадъ.-

Все это вмѣстѣ взятое, а равно и благопрiятное для насъ разрѣшенiе вопроса объ устраненiи угрозы со стороны Добровольческой Армiи, создастъ благопрiятныя условiя для оказанiя араксинскому району реальной поддержки какъ матерiальными,

такъ и боевыми средствами для возстановленія нашего влiянiя на это территорiи съ тѣмъ,чтобы затѣмъ,аккупировать эту область,мы могли поставить Союзное Командованiе передъ совершившимся фактомъ.-

На основанiи вышеизложеннаго,прошу Вашего распоряженiя о посылкѣ въ Нахичевань кадра офицеровъ и объ отпускѣ ста тысячъ рублей изъ суммъ,имѣющихся въ вашемъ распоряженiи на широкую организацiю мусульманскаго населенiя для того,чтобы отражать вторженiя армянскихъ войскъ.-

II При этомъ прилагаю копiи переписки съ Текинскимъ по этому поводу.- за N N 1546,1597,1697,1664,1666,1700,1698 и 1599

ЗА МИНИСТРА ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ

Секретарь

Erməni qoşunlarının Naxçıvanı, Şəruru, Vedibasarı və Şahtaxtını işğal etmələri haqqında Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinin Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirliyinə teleqramı. 21 iyun 1919-cu il. ARDA: F.894, s.10, iş 134

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении в министерство иностранных дел Азербайджанской Республики о занятии армянскими войсками Нахчывана, Шарура, Ведибасара и Шахтахты. 21 июня 1919 г. ГААР: Ф.894, оп.10,д.134

[illegible] телеграмма изъ Эривани 01490,277,20,16,30.
[illegible] 21 Іюня 1919 г.
вх.№ обш/1790 - С/68.

Срочно.

БАКУ.-

Министру Иностранныхъ Дѣлъ.-

Отвѣтъ на телеграмму Баку номеръ 1695 точка. Районы Нахичевань, Шаруръ [illegible] заняты армянскими войсками и установлена Армянская администрація точка Нахичеванскій Національный Совѣтъ проситъ меня заявить Союзному Командованію, что Армянскія власти вопреки объявлѣніямъ [illegible] генерала [illegible] и Хатисова начали производить обыски [illegible] оружія, мебель, брусья, доски и другіе предметы и проситъ Союзное Командованіе прекратить подобныя незаконныя [illegible] дѣйствія точка [illegible] въ рукахъ армянъ точка Находите ли возможнымъ исполнить просьбу [illegible] Совѣта. Ордубадъ пока армянъ не впускаетъ о чемъ ордубадцы одиннадцать дней тому назадъ открыто заявили [illegible] точка Мусульманскія войска распущены точка [illegible] только четники въ количествѣ трехсотъ душъ точка № 184.-

Дипломатическій Представитель
Т[illegible]скій.-

Naxçıvanın müsəlman əhalisinə qarşı erməni zorakılıqlarının davam etməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinin Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirinə teleqramı. 21 iyun 1919-cu il. ARDA:F.970, s.1, iş 54

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении министру иностранных дел Азербайджанской Республики о продолжающихся насилиях армян над мусульманами в районе Нахчывана . 21 июня 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.54

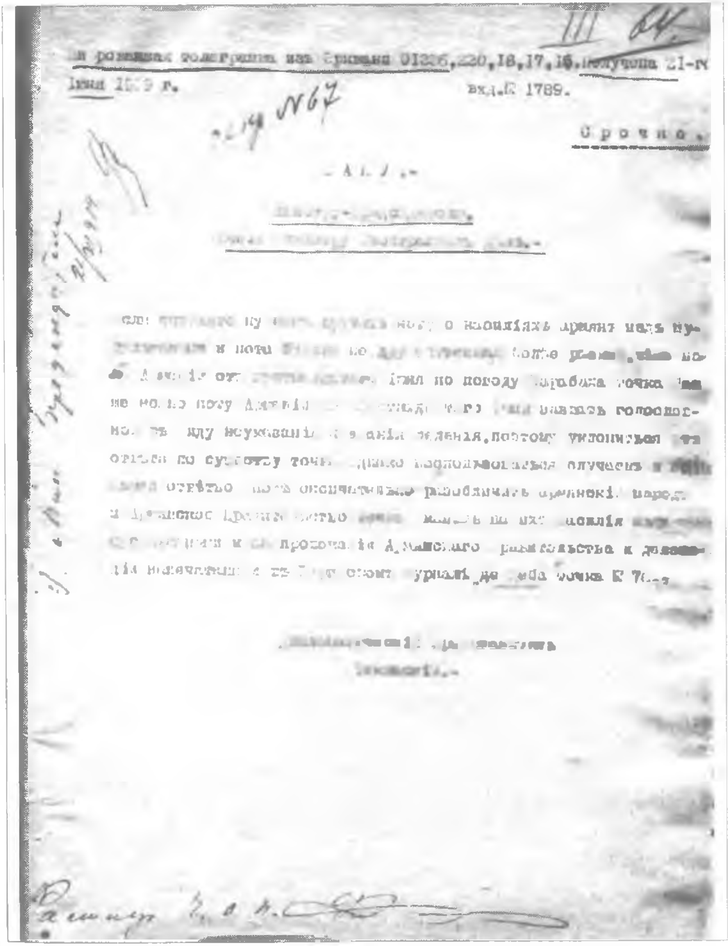

вх.№ 1789.

Срочно.

Ermənilərin kütləvi zorakılıqlarları ilə əlaqədar olaraq Ermənistanın müsəlman əhalisinin ağır vəziyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinin Azərbaycan Respublikasının hökuməti sədrinə teleqramı, sürəti Xarici işlər nazirinə. 27 iyun 1919-cu il. ARDA: F.970, s.1, iş 65

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении председателю правительства Азербайджанской Республики, копия министру иностранных дел о тяжелом положении мусульманского населения Армении в связи с массовыми насилиями чинимыми со стороны армян. 27 июня 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.65

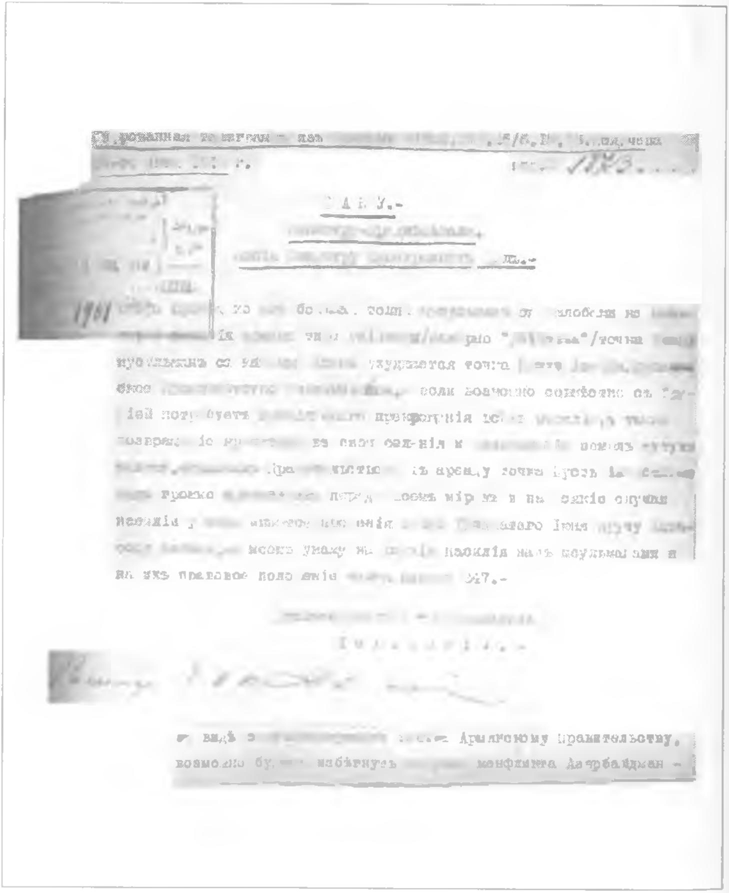

Ermənistanın təcavüzü ilə əlaqədar olaraq Naxçıvanda, Şərurda, Ordubadda yaranmış vəziyyət haqqında İrəvan quberniyasının müsəlman həmyerlilər cəmiyyətinin sədri Şeyxovun Azərbaycan Respublikasının baş nazirinə teleqramı. 28 iyun 1919-cu il. ARDA: F.970,s.1,iş 65

Телеграмма от председателя землячества мусульман Иреванской губернии Шейхова премьер-министру Азербайджанской Республики о положении в Нахчыване, Шаруре, Ордубаде в связи с агрессивными действиями армянского правительства. 28 июня 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.65.

Телеграмма изъ Тифлиса 4199/5, 101, 26/6, 16/30. Получена 28 іюня с.г.

М.И.Д.
28 июня 1919 г.
Вх № 1941

Баку.-

Премьеру Министру Азербайджанской Республики.

Полученнымъ свѣдѣніямъ Нахичеванѣ, Шарурѣ, Ордубадѣ уже начались аресты мусульманскихъ дѣятелей Армянскимъ Правительствомъ каждомъ шагу обыски притѣсненія и конфискація мусульманскихъ имуществъ такое выступленіе Армянскаго Правительства вызываетъ явное нарушеніе порядка среди населенія названныхъ районовъ также регулярная сила Армянскаго Правительства обстрѣливала мусульманское селеніе Булханъ шести верстахъ Нахичевани; населеніе въ паникѣ бродитъ подъ открытымъ небомъ, боясь отъ разгрома армянскихъ войскъ. Докладывая вышеизложенномъ, прошу объявить нашъ протестъ Армянскому Правительству, а также довести до свѣдѣнія Англійскаго Командованія принять рѣшительныя мѣры противъ явнаго неправильнаго дѣйствія Армянскаго Правительства. Промедленіе хотя бы на недѣлю послужитъ причиной уничтоженія мусульманскихъ селеній.

Председатель Землячества Мусульманъ Эриванской губерніи

Ш е й х о в ъ.

Вѣрно:

Ermənistan müsəlmanlarının vəziyyəti haqqında. «Azərbaycan» qəz. 29 iyun 1919-cu il. ARPİİSSA: F.277,s.2, iş 57

О положении мусульман в Армении. Газ. «Азербайджан». 29 июня 1919 г. АПДУДПАР:Ф.277, оп.2, д.57

49.

газ."Азербайджанъ"

№ 134.

29-го Іюня 1919 г.

ПОЛОЖЕНІЕ МУСУЛЬМАНЪ ВЪ АРМЕНІИ.

Свѣдѣнія, сообщенныя однимъ интеллигентнымъ мусульманиномъ, прибывшимъ изъ эривани, о положенiи тамошнихъ мусульманъ.

Положенiе мусульманъ въ Армянской Республикѣ трагично.

Большинство сунтихъ домовъ и садовъ въ Эривани принадлежало мусульманамъ. Три четверти славившихся на весь Кавказъ эриванскихъ фруктъ выращивались мусульманами. Въ области торговли мусульмане также занимали не послѣднее мѣсто и съ каждымъ днемъ расширяли свою дѣятельность. Ими были налажены коммерческiя связи съ крупными торговыми центрами Россiи, Персiи, Турцiи и Германiи. Было основано нѣсколько крупныхъ торговыхъ фирмъ, между купцами было нѣсколько миллiонеровъ. Купцы мусульмане имѣли всевозможные склады и магазины и успѣшно конкурировали съ армянами, считавшимися д сихъ поръ лучшими коммерсантами на Кавказѣ.

Одновременно съ торговлей мусульмане удѣляли должное вниманiе и просвѣщенiю. Среди нихъ, въ продолженiе послѣднихъ нѣсколькихъ лѣтъ, появились образованныя женщины и много лицъ, получившихъ вы шее образованiе.

Въ 1918 году, когда турки приблизились къ Эривани, мусульмане города, боясь чего-то и не давая себѣ отчета спѣшно побросали св жилища, имущество, посѣвы, сады и выѣхали изъ Эривани. Ихъ мѣста были заняты армянскими бѣженцами изъ Турцiи, присвоившими дома и имущества бѣжавшихъ мусульманъ. Послѣ ухода турокъ съ Кавказа, находившiеся въ окрѣстностяхъ жители мусульмане пожелали вернуться на свои мѣста, но встрѣтили громадное сопротивленiе со стороны Армянскаго Правительства. Имъ приходилось переносить всевозможны бѣдствiя и мытарства для полученiя пропусковъ на родину.

Мусульмане, признавшiе власть Армянской Республики, по пути на родину грабились до чиста вооруженными армянскими бандами.

Ограбленные и лишенные всего они добирались до города, но и тутъ находили свои дома, занятые армянами, невпускавшими ихъ въ ихъ же собственныя жилища. На жалобы мусульманъ никто не обращалъ вниманія. Такимъ образомъ, люди владѣвшіе богатѣйшими садами, прекрасными домами, принуждены были, начиная съ зимы и до сихъ поръ ютиться въ мечетяхъ. Многіе изъ нихъ не пережили всѣхъ лишеній, начались болѣзни, унесшіе много жертвъ. Такое положеніе сохраняется и сейчасъ. Мусульманскій базаръ въ Эривани весь выгорѣлъ, товаръ полностью расхищенъ. Кое-какъ уцѣлѣвшіе магазины растаскиваются теперь по частямъ: уносятъ двери, рамы, окна и др.. Тоже самое дѣлается и съ мусульманскими домами, занятыми армянами. Двери, окна, рамы не занятыхъ комнатъ сжигаются или продаются.

Такихъ домовъ насчитываютъ сотни. Варварски уничтожаются фруктовые сады, виноградники и цвѣтники мусульманъ. Мусульмане настолько беззащитны и внѣ закона въ Эривани, что среди бѣла дня, не говоря уже о ночи, даже въ мусульманской части города, съ нихъ снимаютъ одежду, если она болѣе или менѣе цѣла. Точно также отбираются у мусульманъ деньги и цѣнности. Къ 2-3 уцѣлѣвшимъ купцамъ и торговцам ежеминутно предъявляютъ требованіе о выдачѣ денегъ. Въ случаѣ отказа ихъ на мѣстѣ же разстрѣливаютъ. Не избѣгаютъ грабежа и насилія и частныя дома мусульманъ, откуда армянскіе молодцы, вооруженные до зубовъ, уносятъ "лишнія" вещи. Масса зажиточныхъ семействъ разорены и нищенствуютъ. Еще до захода солнца каждый мусульманинъ спѣшитъ домой и наглухо запираетъ окна и двери.

Все это происходитъ и по нынѣ въ столицѣ Арменіи-Эривани. Армянское Правительство подъ разными предлогами оттягиваетъ выдачу пропусковъ и заставляетъ тысячи раззоренныхъ, голодныхъ, больныхъ мусульманъ жить подъ открытымъ небомъ. Никто не входитъ въ положеніе мусульманъ бѣженцевъ изъ Эривани, ихъ жалобы, ихъ мольбы ни до кого не доходятъ. Единственная ихъ надежда-это Азербайджанъ, они отъ него ждутъ нравственной и матеріальной поддержки.

Благодаря притѣсненіямъ армянъ въ Эривани торговцы и купцы мусульмане лишены возможности заниматься своимъ дѣломъ. Товары ихъ рас-

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

жидаются изъ лавокъ. Если мусульмане прячутъ товары дома, то армяне, какъ только узнаютъ объ этомъ, врываются въ ихъ дома и забираютъ все. Мелкіе торговцы, арендаторы небольшихъ будокъ принуждены на ночь перетаскивать весь свой товаръ домой, утромъ же вновь переносятъ его въ лавку. Съ такимъ трудомъ и опасностью эриванскіе мусульмане зарабатываютъ свой насущный хлѣбъ. Многіе зажиточные купцы за невозможностью продолжать свою торговлю, почти совсѣмъ разорились и постепенно распродаютъ свои вещи и на вырученныя деньги кормятся. Если кто-либо изъ мусульманъ въ Эривани хочетъ вести торговлю, то онъ волей не волей, долженъ найти себѣ компаніона армянина, независимо отъ того, пользуется ли этотъ армянинъ его довѣріемъ или нѣтъ.

Положеніе мусульманской интеллигенціи въ Эривани еще хуже, чѣмъ купцовъ. Ни одинъ интеллигентъ мусульманинъ не допущенъ армянскимъ Правительствомъ на какую либо должность. Пять человѣкъ членовъ Парламента избранны народомъ, а назначены армянскимъ Правительствомъ и представляютъ изъ себя пѣшекъ въ рукахъ ихъ назначавшихъ. Благодаря "демократической" политики демократическаго Правительства Арменіи положеніе мусульманскихъ интеллигенціи и купцовъ въ Эривани стало невыносимо. Нельзя наблюдать безъ слезъ ихъ жалкое существованіе.

Невзгоды, пытки и мученія перенесенныя мусульманами Эривани не поддаются описанію. Многіе не выдерживаютъ и сходятъ съ ума, другіе раньше времени состарѣлись. Армяне, захватившіе дома армусульманъ, пріютившихся въ мечети, только по полученіи крупныхъ суммъ возвращаютъ эти дома ихъ владѣльцамъ.

Армянское Правительство сознательно и нарочно поселило армянъбѣженцевъ въ мусульманскихъ кварталахъ и домахъ. Столовая для бѣженцевъ открыта въ мусульманскомъ районѣ и въ мусульманскомъ домѣ, и, благодаря этому обстоятельству, зараза распространяется и въ мусульманскія части города. Таково положеніе мусульманъ въ городѣ, еще печальнѣе положеніе мусульманъ въ Эриванской области да и вообще въ предѣлахъ Арменіи.

Крестьяне районовъ "Зенги-басара" и "Герм басара", большинство которыхъ мусульмане, послѣ признанія власти Армянской Республики, принуждены были принять насильно навязанныхъ имъ армянъ бѣженцевъ

У нихъ безпощадно реквизируется продовольствіе, отнимается послѣдній скотъ, вымогаются, подъ разными предлогами деньги. Мусульманское населеніе почти поголовно голодаетъ и требуетъ немедленной помощи. Еще плачевнѣе положеніе населенія Гончинскаго и Дарачичагскаго районовъ, оно побросало послѣ всякихъ столкновеній свои посѣвы и весь свой скотъ на произволъ судьбы. Жители этихъ районовъ покинули свои очаги, не выдержавъ напора организованныхъ воинскихъ частей теперешняго военнаго Министра Арменіи "генерала Саликова". Большинство этихъ бѣженцевъ нашли пріютъ у жителей Зенгибарскаго и Гарисабскаго районовъ, у которыхъ было кое какое продовольствіе. Но, когда и эти районы постигла та же печальная участь, что и гончинцевъ и дарагичагцевъ, то жить здѣсь стало еще труднѣе и мусульмане стали цѣлыми партіями стекаться въ Эривань съ ходатайствомъ разрѣшить имъ вернуться на свои старыя пепелища. Въ ожиданіи же отвѣта, всѣ они пріютились въ мечетяхъ. Голодные, изнуренные, они цѣлыми партіями толпятся передъ армянскими учрежденіями и ничего не могутъ добиться.

\+
\+
\+ + + +
\+

Ermәni cәza dәstәlәrinin Vedibasar bölgәsinә tәcavüzü haqqında Azәrbaycan Respublikasının Ermәnistanda diplomatik nümayәndәsi M.Tәkinskinin Azәrbaycan Respublikasının Xarici işlәr nazirinә teleqramı. 8 iyul 1919-cu il. ARDA: F. 970, s.1, iş 65.

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении М. Текинского министру иностранных дел Азербайджана о карательной экспедиции армян на мусульманские селения Ведибасарского района. 8 июля 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.65.

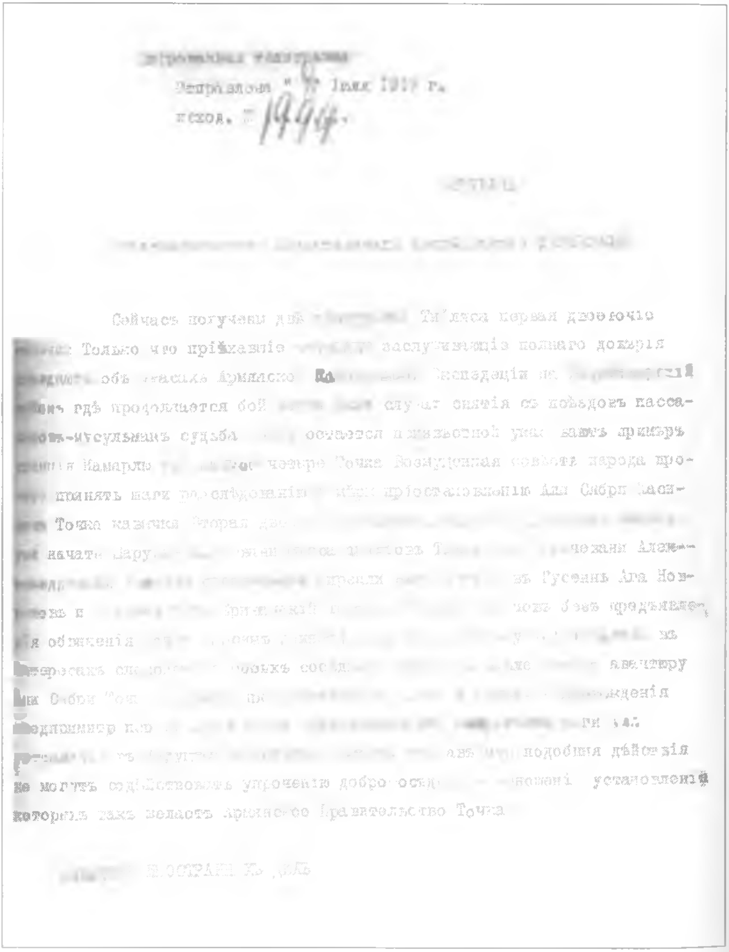

Böyük Vedinin müsəlman əhalisinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən atəşə tutulması ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi M.Təkinskinin Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirinə teleqramı. 10 iyul 1919-cu il ARDA: F.970,s.1, iş 65

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении М.Текинского министру иностранных дел Азербайджана об обстреле армянскими войсками мусульманских селений Беюк Веди. 10 июля 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.65.

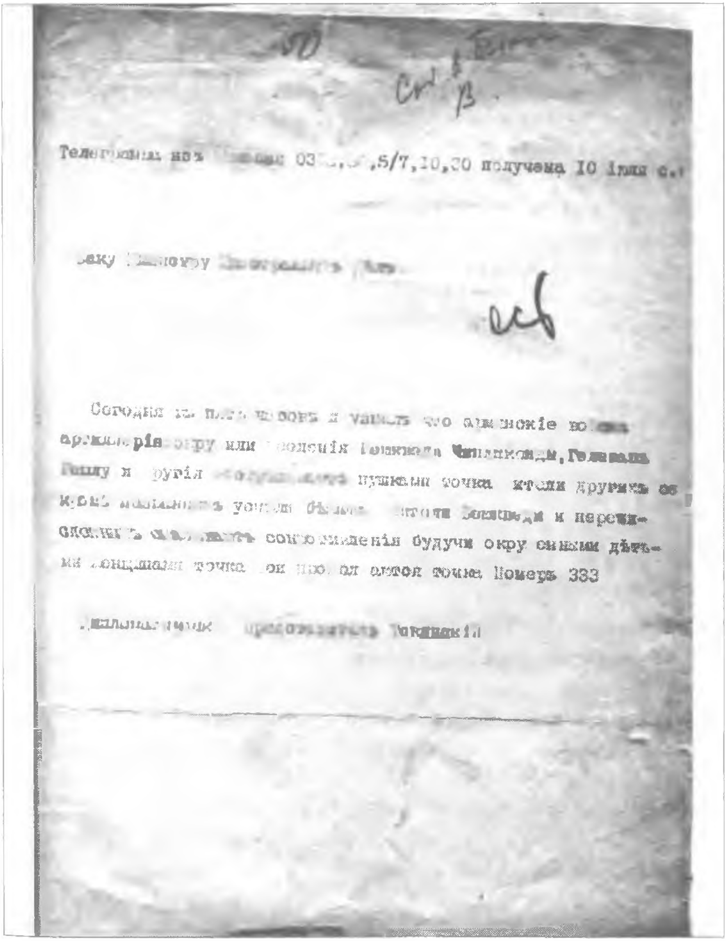

Телеграмма изъ [illegible] 03[illegible],5/7,10,20 получена 10 [illegible] с.[illegible]

[illegible]

Сегодня [illegible] и [illegible] что армянскiе [illegible] артиллерiя [illegible] или [illegible] Чиманкенды, [illegible] и [illegible] пушками точка [illegible] другихъ [illegible] точка [illegible] и [illegible] соприкосновенiя будучи окружены [illegible] точка [illegible] точка Номеръ 333

[illegible] представитель Текинскiй

Vedibasar bölgəsinin müsəlman kəndlərinə erməni silahlı qüvvələrinin basqını haqqında Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinin Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirinə teleqramı. 11 iyul 1919-cu il. ARDA:F.894, s.10, iş 134

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении министру иностранных дел Азербайджанской Республики о наступлении армянских вооруженных сил на мусульманские селения Ведибасарского района. 11 июля 1919 г. ГААР: Ф.894, оп.10, д.134

Шифрованная телеграмма изъ Эривани 0292,41,4,7,7,16,[illegible]

Получена 11 [illegible] 1919 г.

[illegible]

БАКУ.-

[illegible] Иностранныхъ Дѣлъ.-

[illegible] отбили наступленіе [illegible] войскъ и принудило последнихъ отступать [illegible] желѣзной дороги точка [illegible] много раненыхъ армянъ точка Убитыхъ [illegible] солдатъ болѣе двухсотъ точка Убитыхъ и раненыхъ [illegible] более десяти точка [illegible] что мусульмане у армянъ отняли [illegible] пушки и восемь пулеметовъ точка [illegible] возобновленія наступленія точка Настроеніе армянъ подавленное точка Армяне неуспѣхъ объясняютъ присутствіемъ турецкихъ аскеровъ чему вѣритъ и Англійская Миссія точка Турецкихъ аскеровъ совершенно нѣтъ въ селеніяхъ и подобная информація обычная отъ армянъ точка Присутствіе англичанъ [illegible] Британскаго Военнаго Представителя [illegible] врученной мнѣ точка номеръ 455.-

[illegible]ипломатическій Представитель

Т е к и н с к і й.-

Ermənistanın Xarici işlər nazirinə Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinin teleqramı. 12 iyul 1919-cu il.
ARDA: F.897, s.2, iş 36
Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении министру иностранных дел Армении. 12 июля 1919 г. ГААР: Ф.897, оп.2, д.36.

Копія 83

[illegible]

REPRÉSENTATION DIPLOMATIQUE
de la République d'Azerbaïdjan
auprès du Gouvernement
LA RÉPUBLIQUE
DE L'ARMÉNIE

№ 44
12 [illegible] 1919 г.
Эривань

ЕГО [illegible] МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНІИ.-

Имѣю честь заявить Вашему Высокопревосходительству, что мое правительство заявляетъ протестъ противъ нахожденія армянскихъ войскъ въ Басаръ Гечаръ, на Территоріи Азербайджана, и считаетъ что правительство Республики Арменія обязано отозвать свои войска изъ Территоріи Азербайджанской Республики, чтобы не ставить Правительство Азербайджанской Республики въ безвыходное положеніе, одновременно мое Правительство заявляетъ протестъ противъ невозвращенія до сего времени нѣсколькихъ сотъ мусульманскихъ женщинъ, уведенныхъ въ качествѣ наложницъ армянскими солдатами, несмотря на мою ноту отъ 24 Марта сего года за № 14.-

Дипломатическій Представитель
Азербайджанской Республики при
Правительствѣ Республики Арменіи Ф. Д. Текинскій
Секретарь М. Г. Миръ Бабаевъ

Съ подлиннымъ вѣрно: Дѣлопроизводитель [signature]

Vedibasar bölgəsində son hadisələrlə bağlı Azərbaycan Respublikasının Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsinin müavini Vəkilovun general Kori ilə danışıqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər naziri F.Xoyskiyə məruzəsi. 1919-cu ilin iyulu.ARDA: F.970, s.3, iş 4.

Доклад заместителя полномочного представителя Азербайджанской Республики при правительстве Грузии Векилова министру иностранных дел Азербайджанской Республики Ф.Хойскому о разговоре с генералом Кори о последних событиях в Ведибасарском районе. Июль 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.3, д.4

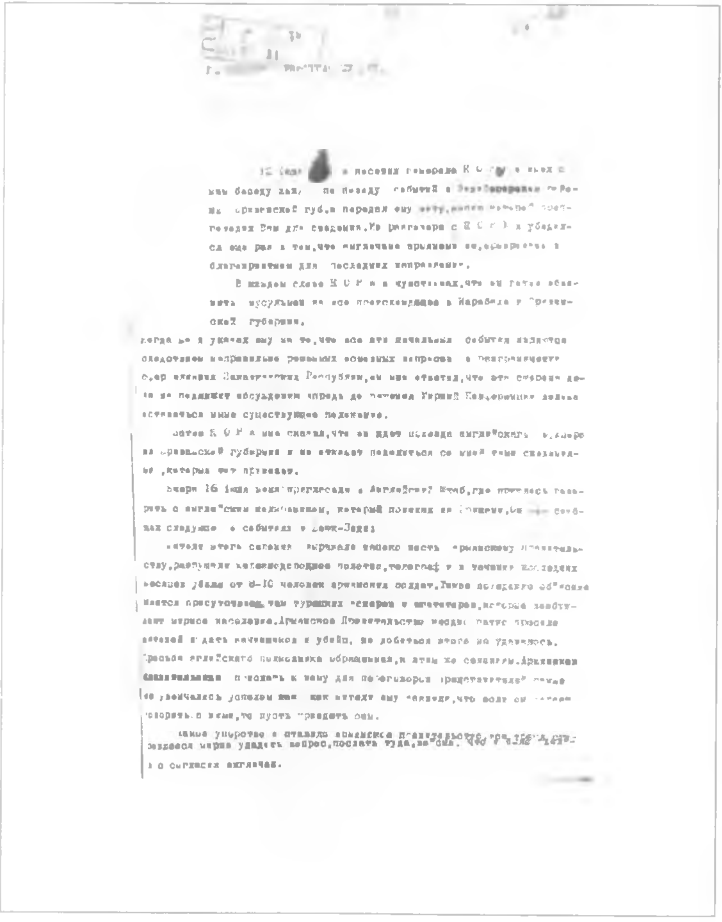

Когда посланный отряд во главе с армянином полковником до
селения Зеюк-Веди,то пять была сделана попытка мирно уладить кон
Из селения были вызваны три представителя,с которыми вступили в
воры.Армяне солдаты поставив ружья в козлы,сами отошли от них на
200.Во время переговоров из селения приехал всадник-мусульманин
сказал,что-то делегатам-мусульманам,после чего двое из них после
ли за всадником в селение,а одного полковник-армянин задержал че
только времени был открыт огонь по отрядам и главным образом, п
межутку оставшемуся между солдатами и,составленными в козлах,р

Когда соладты бросились к ружьям,было убито около 40 солдат
офицеров,до 100 человек ранено,отряд был вынужден бежать,бросив,
После этого события Армянское правительство решило командирова
с более значительными силами для занятия,непокорных войсками,се
Полковник одобрил это решение армян,а сам выехал в Тифлис.

Сообщив все это,полковник добавил,что армянское правительст
войска все время очень предупредительны,осторожны и гуманы по о
нию к мусульманам.По его мнению масса мусульманскаго населения ,
шиеся в пределах Армении,вполне примирилась с создавшимся положе
и жаждет дружнаго сожительства с армянами и только отдельные ли
ведут агитацию и смущают умы мирно-настроеннаго народа.Агитатор
ляются преимущественно ханы,беки и турецкие агенты.Этим преступ
таторам удалось создать себе гнездо в селении Зеюк-Веди и в прил
к нему,а везде в других местах Эриванской губернии совершенно с
По словам полковника он сам был свидетелем сражения в Зеюк-Веди
задав ему несколько вопросов, я составил себе впечатление,что вс
он сообщал,ему стало известно со слов армян.

Все сообщения полковника было проникнуто чувством живе[illegible]
к армянам и возмущения по адресу мусульман.

Я возражал полковнику и старался доказать ему,что мусульманс
население,волею союзников отдано в управление армянскаго правите
никогда не примирится с этим и всегда будет искать случая [illegible]
нами.Я сказал,что всякий мало-мальски сознательный человек среди
них мусульман,не говоря уже об интеллигенции,невольно и неизбежно
агитатором,так как все чувства его будут возмущаться тем,что об
с 80 % мусульманским населением оторваны от соседней единоверно
публики и отданы во власть,армян,сблизиться с которыми ему не по
свежи воспоминания о роковых событиях недавняго прошлаго.[illegible]

вник мне сказал, что следовательно всем таким людям надо будет уйти [illegible] оттуда в Азербайджан. Тогда я был вынужден заявить, что не [до]пускаю мысли, чтоб представитель культурной Англии мог серьезно [ре]комендовать для поддержания порядка в Крае удалить оттуда все интеллигентныя силы и всякого сомнительного человека, предоставляя [illegible] [мас]су самой себе.

Я указал на то, что никакия репрессии не в состоянии прекратить [бро]жения в умах населения, против воли отправленного строя [illegible]. [Ни]никакими средствами нельзя убить в народе теперь особенно сильно пробуждающегося в нем национального самосознания. Следовательно [ед]инственным способом для успокоения края надо считать пересмотр [те]рриториального вопроса или по крайней мере заявления со стороны англичан о необходимости такого пересмотра. В ответ на это [я] услышал опять, что этот вопрос уже решался [illegible] и дальнейшему обсуждению он подлежит только на Мирной Конференции. В заключении я получил заверение, что со стороны Английского Командования [е]сть и будет в дальнейшем самое беспрепятственное отношение ко [в]сем народностям Кавказа.

Все эти беседы оставляют безусловно очень тяжелое впечатление [и] еще раз приводят к убеждению в необходимости создания нам своего [п]ечатного органа в Тифлисе на русском языке, при посредстве которого мы могли бы хотя бы отчасти бороться с обработкой мнения англичан армянами.

В связи с последней моей беседой с английским полковником у меня явилась мысль поделиться своими соображениями с имеющимся в Тифлисе Эриванским Мусульманским Землячеством и убедить последнее в пространном заявлении на имя Британского Командования еще раз изложить взгляд мусульман Эриванской губернии на создавшееся положение и указать на то, что успокоение можно внести лишь только тем, что Британское Командование от своего имени опубликует, что ознакомившись с этнографией и расселением мусульман в Эриванской губернии оно считает не нормальным ныне существующее разграничение сфер влияния и об этом своем убеждении доведет до сведения соответствующих кругов.

С этой целью завтра у меня будет собеседование с представителями Эриванского Землячества.-

Ermənistanda müsəlman əhalisinin ağır vəziyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi M.Təkinskinin Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirinə məktubu. 12 iyul 1919-cu il. ARDA: F.970, s.1, iş 54.

Письмо дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении М.Текинского министру иностранных дел Азербайджанской Республики о тяжелом положении мусульманского населения Армении.12 июля 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.54

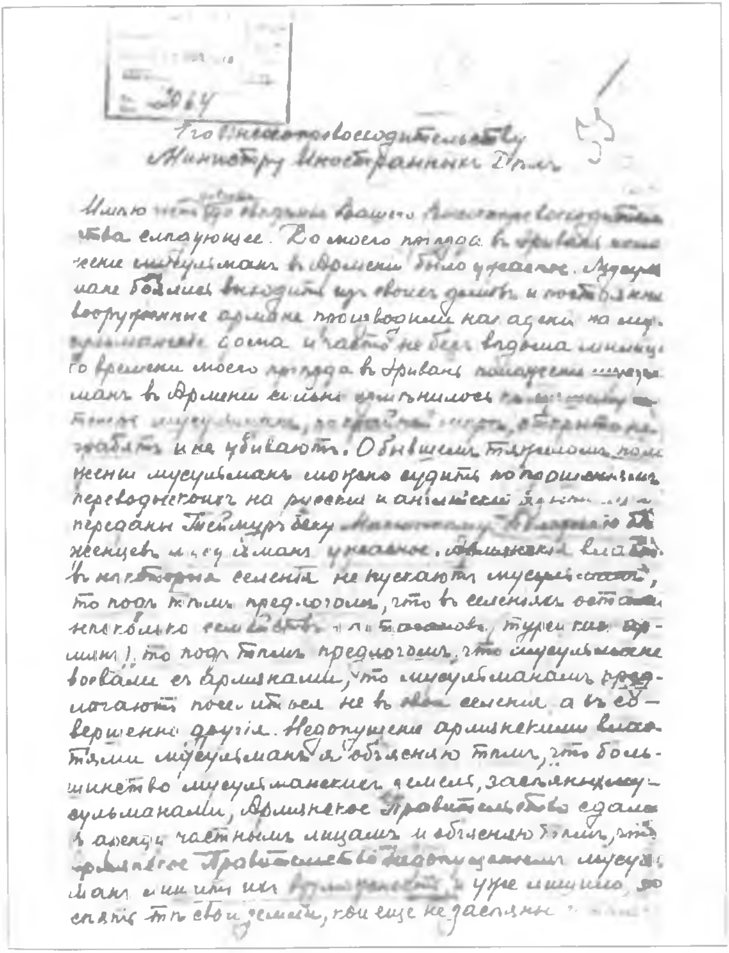

Его Превосходительству
Министру Иностранных Дел

Имею честь довести до сведения Вашего Превосходительства следующее. До моего приезда в Эривань положение мусульман в Армении было ужасное. Мусульмане боялись выходить из своих домов и постоянно вооруженные армяне производили налеты на мусульманские села и часто не без ведома министра. Со времени моего приезда в Эривань положение мусульман в Армении сильно изменилось [illegible] мусульман, [illegible] не грабят и не убивают. О бывшем тяжелом положении мусульман можно судить по прошениям переведенным на русский и английский языки [illegible] переданы Теймур беку [illegible] положение мусульман ужасное. [illegible] в некоторые селения не пускают мусульман, то под тем предлогом, что в селениях остались несколько семейств [illegible] турки [illegible], то под тем предлогом, что мусульмане воевали с армянами, что мусульманам предлагают поселиться не в своих селениях а в совершенно других. Недопущение армянскими властями мусульман я объясняю тем, что большинство мусульманских селений, заселенных мусульманами, Армянское Правительство сдало в аренду частным лицам и объясняю тем, что Армянское Правительство недопущением мусульман [illegible] уже [illegible] спасти от своих семей, кои еще не заселены [illegible]

обрекъ мусульманъ на голодную смерть. Уже и теперь мусульмане ежедневно умираютъ подъ открытымъ небомъ отъ голода и тифа, и Армянское Правительство решительно не оказываетъ имъ никакой помощи, о чемъ я уже донесъ Вашему Министру Призрѣния, указавъ на то, что для Армянъ въ Эривани имеются много больницъ, приютов, питательных пунктов и всякая помощь, а для мусульманъ ничего нет, за исключением в гор. Эривани двухъ питательных пунктов на 2300 мусульманъ и то даютъ простой рисовый супъ без мяса. Подробно о положении мусульманъ я просилъ Ага хана Эриванскаго доложить въ Тифлисе Министру Иностранныхъ Делъ и о томъ же просилъ Теймуръ бека Макинскаго. Надо оказать широкую и быструю помощь мусульманамъ, чтобы спасти их жизнь. Ответ Армянского Правительства относительно учреждения въ Армении должности уполномоченного Минист. Призрения для оказания помощи мусульманам я уже сообщилъ Министру Призрения. Я полагаю, что и без учреждения этой должности через миссию можно оказывать широкую помощь и что не теряя времени надо отпустить крупную сумму денег. Уже Армянский Национальный Совет не имеет денег, несмотря на то, что ему отпустили сто шестьдесят тысяч рублей. Районы Шарур, Нахичевань и Ордубат по моему совету и объяснениямъ ока-

находятся подъ контролемъ Рагимъ хана Нахичевань-
ским. Национальный Совѣтъ будетъ не составит. от-
и енить ты. Национальный Совѣтъ проситъ еще шесть-с
милліоновъ и указываетъ основание в прошени, кото-
рого при семъ препровождаю. Чтобы сохранить уцѣ-
ли сил ман., завоевать ихъ симпатію и чтобы не
оставить считать себя гражданами Азербай-
джанской Республики, Азербайджанскому правитель-
ству надо имъ оказывать широкую помощь ден-
гами и организовать весь мусульманскій районъ.
Эти районы смогутъ представлять большую угроз
Армени и на случай войны съ Азербайджаномъ му-
сульманские районы смогутъ связать армянскую ар-
мію. Такими районами являются Шаруро-Нахичеван-
скій, Сурмалинскій и Карскій. Я нахожу нуженымъ
установить также связь и съ Карскимъ районом и
объединить вооруженныя силы этого района, и если
Правительство на это согласно, то прошу отпуст.
деньги. При существовани военной организаціи в на-
званных районахъ в Армени окажется Азербайджан
и Армения будетъ поставлена въ крайне тяжелое и
опасное положеніе. Никакимъ завѣреніямъ армянъ о
дружбѣ съ Азербайджаномъ нельзя вѣрить, и армяне
себя считаютъ созданными для вражды съ мусуль-
манами. Не будь угрозы со стороны Нахичевани и
угрозы со стороны Карса во время существовани
[illegible] Правительства, Армени напала бы на
Азербайджанъ, не давъ Азербайджану создать арм.
Арменія также удерживалъ голодъ, но в. полным ур-
ожаем и съ полученіемъ муки и зерна изъ Батума
Армения подниметъ голову. Надъ этими вопросами
земли Правительству надо хорошо подумать и
принять решение и меры. [illegible]

организацій мусульманъ въ Арменіи надо отпуст
крупную сумму денегъ и если Правительство ре
шитъ отпустить, то прошу часть денегъ передат
моему военному атташе, послав его съ нѣсколько
вооруженными верными людьми, чтобы по дорог
не могли ограбить. Со всей этой задачей я справл
въ течение одного месяца, если у меня будетъ дв
автомобиля. Эти автомобили пригодятся т
предполагаемой Чрезвычайной Следственной Комис
въ Арменіи, на каковую комиссію отпущено десять м
ліоновъ. Для миссіи автомобиль необходимъ и съ ав
мобилями можно постоянно поддерживать связ
Баку через Акстафу, особенно во время важныхъ
бытій, когда какъ на зло телеграфъ въ Арменіи б
ваетъ испорченнымъ и посл этимъ посланные мои
телеграммы своевременно не посылаются. Прошу в
слушать военнаго атташе, передать ему деньги н
покупку мною заказанных ему вещей, деньги на а
томобили, деньги на военную организацію и для
беженцевъ Эриванскаго уезда и Шаруро-Нахичев
скаго района и новый шифръ въ запечатанномъ
конвертѣ.—

Дипломатический Представитель

М. Хан Текинскій

Ermәni qoşunlarının Vedibasarı atәşә tutuması vә Naxçıvana tәhlükә yaratmaları barәdә Azәrbaycan Respublikasının Gürcüstanda diplomatik nümayәndәsinin müavini F.Vәkilovun Azәrbaycan Respublikasının Xarici işlәr nazirinә teleqramı. 13 iyul 1919-cu il.ARDA:F.970,s.1,iş 65

Телеграмма заместителя дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Грузии Ф. Векилова министру иностранных дел об обстреле армянскими войсками Ведибасара и угрозе Нахчывану. 13 июля 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.65.

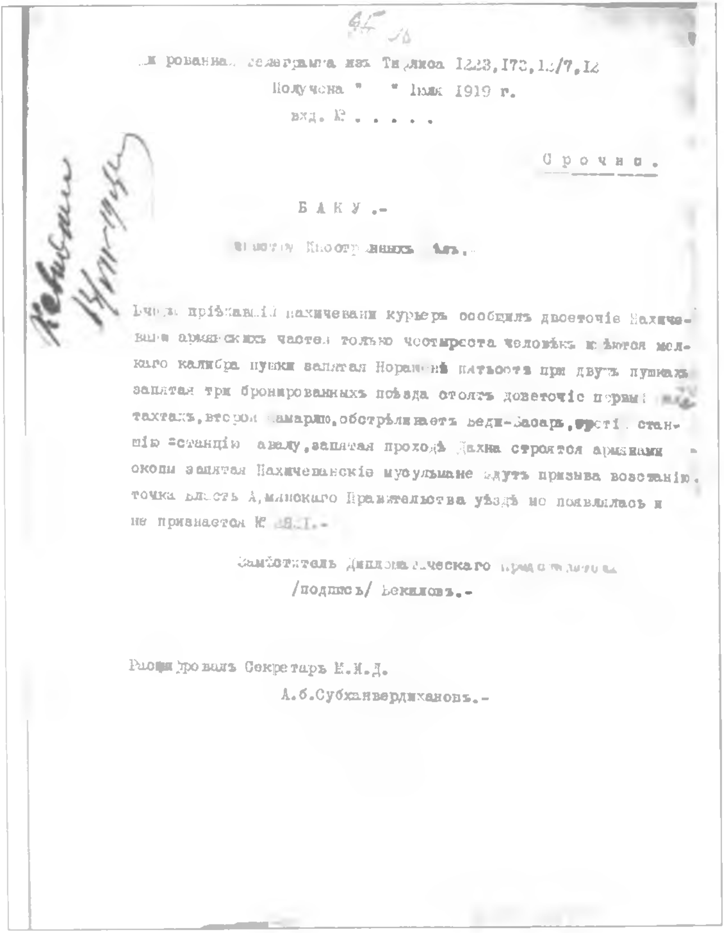

[illegible]ированная телеграмма изъ Тифлиса 1223,170,13/7,12

Получена " " Іюля 1919 г.

вх. №.....

Срочно.

БАКУ.-

Министру Иностранныхъ Дѣлъ.-

Вчера пріѣхавшій нахичеванскій курьеръ сообщилъ двоеточіе Нахичевани армянскихъ частей только четыреста человѣкъ имѣются мелкаго калибра пушки запятая Норашенѣ пятьсотъ при двухъ пушкахъ запятая три бронированныхъ поѣзда стоятъ двоеточіе первый [illegible] тахтахъ, второй Шамарлю, обстрѣливаетъ Веди-Басаръ, третій станціи [illegible]станціи Аралу, запятая проходъ Дахна строятся армянами окопы запятая Нахичеванскіе мусульмане ждутъ призыва возстанію. точка власть Армянскаго Правительства уѣздѣ не появлялась и не признается № [illegible].-

Замѣститель Дипломатическаго представителя
/подпись/ Векиловъ.-

Расшифровалъ Секретарь М.И.Д.
А.б.Субханвердихановъ.-

Böyük Vedinin müsəlman əhalisinin ağır vəziyyəti ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinin Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirinə məktubu.14 iyul 1919-cu il. ARDA: F.970, s.1, iş 54

Письмо дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении министру иностринных дел Азербайджанской Республики о тяжелом положении мусульманского населения Беюк Веди. 14 июля 1919 г. ГААР: Ф.970,оп.1, д.54

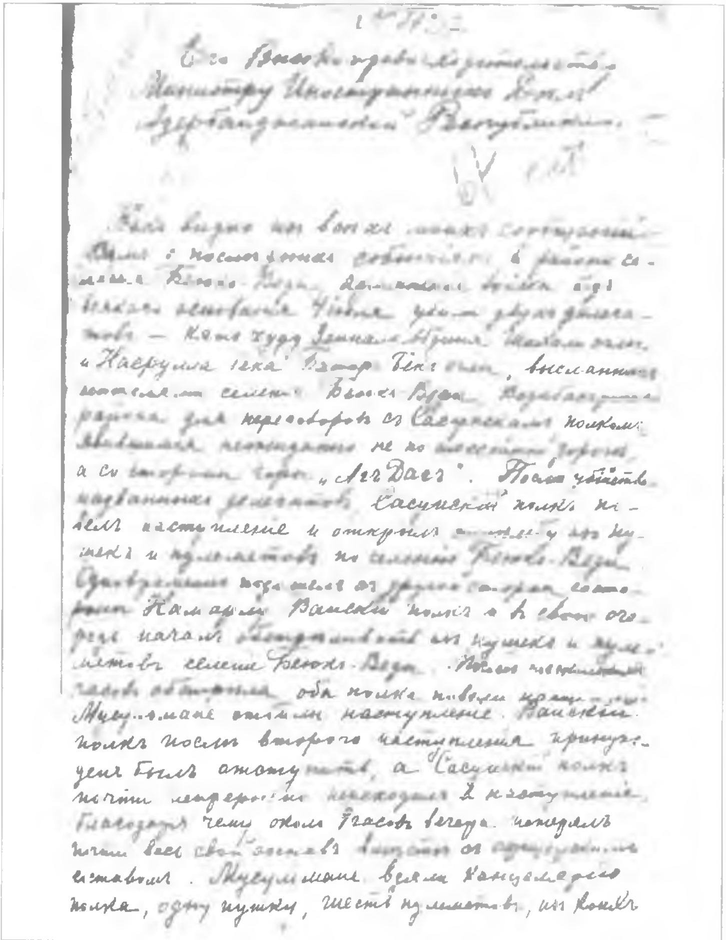

Его Высокопревосходительству
Министру Иностранных Дел
Азербайджанской Республики.

[illegible]

Как видно из всех моих сообщений [illegible] с мусульманским [illegible] в районе селения Беюк-Веди [illegible] Кани [illegible] и Насрулла-бека [illegible], высланных [illegible] селения Беюк-Веди [illegible] для переговоров со Сасунским полком [illegible] горы „Агдаг". [illegible] Сасунский полк начал наступление и открыл огонь из пушек и пулеметов по селению Беюк-Веди. Одновременно [illegible] Ванский полк [illegible] начал [illegible] из пушек и пулеметов селение Беюк-Веди. [illegible] оба полка [illegible]. Мусульмане отбили наступление. Ванский полк после второго наступления принужден был отступить, а Сасунский полк [illegible] около 8 часов вечера [illegible] все свои [illegible]. Мусульмане взяли [illegible] полка, одну пушку, шесть пулеметов, из коих

одинъ пулеметъ, [illegible] [illegible] сар-
дин[illegible], одну тачку патроновъ, двенадцать личныхъ
палатки, два буйвола, две лошади, два
бака, ружья, железныя кровати и несколько
походныхъ стульевъ. Несмотря на то, что
армянскія войска успели занять лучшія
позиціи и превосходили на много техниче[скимъ]
и количествомъ винтовокъ, мусульмане от-
били все наступленія армянскихъ полковъ.
Потери мусульманъ 11 убитыхъ и раненыхъ.
Мусульмане сел. Беюкъ Веди убеждены въ томъ,
что если они сдадутся армянамъ, то съ
ними поступятъ такъ же, какъ съ селеніями
Шагаблу, Гайказъ, Кадлу, Карабагляръ и др.
т.е. уничтожатъ жителей, а красивыхъ жен-
щинъ уведутъ на содержаніе. Поэтому про-
тивъ двухъ полковъ сражались даже съ палка-
ми и топорами старики селенія Беюкъ Веди.
Седьмого июля, по словамъ мусульманъ города
Эривани, были слышны пушечные выстрелы,
но я не имею какихъ-либо точныхъ сведеній
о событіяхъ седьмого июля. Въ городе Эривани
ходили 8 июля слухи, что армянскія войска
вновь потерпели пораженіе и потеряли две
пушки. Армяне убедили Английскую миссію,
что селеніе Беюкъ Веди согласилось впустить
Расцискій полкъ и согласилось выдать зачинщиковъ
мусульманъ, что армяне по вступленіи войскъ въ
селеніе стали [illegible] ружья и разб[...]
по домамъ и по садамъ собирать [illegible]. Въ
это время мусульмане неожиданно напали
на армянъ и подъ руководствомъ [illegible]

солдат и офицеров убито 150 солдат
и ранено офицеров. Недавно [illegible]
подобной [illegible] видимо из того до-
казательства, что в самом [illegible] селен-
ных ни одного армянского [illegible] и что
все трупы армян были вокруг селения.
Армянские военные власти [illegible] до-
несли Английской Миссии письменно и
словесно во главе с [illegible]
Арушановым и [illegible] и у
меня получилось [illegible], будто
Английская [illegible] Комиссия [illegible] Командо-
вания армянским [illegible]. Глава Ан-
глийской Миссии думал, что армянские
войска займут селение, но когда узнал
что армянские войска [illegible] кораб-
ле, то [illegible] 1 [illegible] 575
[illegible] видно, что один факт
[illegible] жителей [illegible] Веди [illegible]
[illegible] грубую [illegible] дип-
ломата. Я думаю [illegible] Коман-
дира следует разоблачить во всех [illegible]
[illegible] Баку и Тифлиса роль Английской
миссии или же официально обратиться
к английскому, французскому и итальянскому
командованиям с протестом против дея-
ний английской Миссии в Эривани, кото-
рую [illegible] как видно из всего,
[illegible] указании своим главным Миссии. Должен
указать на то, что когда [illegible] миссия
окончательно убедилась, что [illegible] ар-
мянские войска не могут [illegible]

по представителя Английской Миссіи нами
получены лишь 8 Iюля вмѣстѣ Хана в селеніи
для усмотрѣнія коменданта, т.е. для наст-
аній едится армянамъ.

Ввиду существующихъ в городѣ слуховъ, что
курьеры Миссіи везутъ важныя бумаги по
Зединскому дѣлу и в связи съ этимъ будто
готовится нападеніе на курьера Али Хана
Макинскаго на одной изъ станцій Армянской
линіи, ограничиваюсь этимъ докладомъ
и воздерживаюсь отъ посылки важныхъ
документовъ. Важныя сообщенія буду пере-
давать шифрованными телеграммами,
документы только черезъ в[illegible].
При этомъ прилагаю копію ноты Воен-
наго Британскаго Представителя в Эривани
за № 515, врученной мнѣ „7" Iюля 1919 г.

Гор. Эривань 14 Iюля 1919 г.

[illegible] Ханъ Текинскій

Ermənistan hökümәti tәrәfindәn İrәvan quberniyasının müsәlman әhalisinә qarşı tәqiblәrin davam etmәsi barәdә Azәrbaycan Respublikasının Gürcüstanda diplomatik nümayәndәsi müavininin Britaniyanın Cәnubi Qafqazda silahlı qüvvәlәri komandanına mәktubu. 1919-cu ilin iyulu. ARDA: F.897, s.1, iş 38.

Письмо заместителя дипломатического представителя Азербайджанской Республики при правительстве Грузинской Республики командующему Британскими войсками в Закавказье о продолжающихся гонениях на мусульман Иреванской губернии со стороны армянского правительства. Июль 1919 г. ГААР: Ф.897, оп.1, д.38.

[illegible]

Копія

ЕГО ВЫСОКОПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ КОМАНДУЮЩЕМУ БРИТАНСКИМИ СИЛАМИ ВЪ ЗАКАВКАЗЬѢ

Ваше Высокопревосходительство

Правительство получаетъ ежедневно свѣдѣнія о гоненіяхъ на мусульманъ въ Эриванской губерніи со стороны Армянскаго Правительства. Армянскія регулярныя войска посылаются противъ мусульманскихъ селеній и подвергаютъ ихъ разгрому, не щадя ни женщинъ, ни дѣтей. Сотни бѣженцевъ изъ разоренныхъ селъ ежедневно проходятъ черезъ Тифлисъ, ища спасенія въ Азербайджанѣ. Мусульмане Эриванской губерніи, вопреки ихъ желанію, волею Союзныхъ Державъ временно отданы подъ управленіе Армянскаго Правительства. Одновременно съ опубликованіемъ этого акта представители Англійскаго Командованія получили отъ общественныхъ организацій рядъ протестовъ противъ подобнаго рѣшенія вопроса. Въ этихъ протестахъ ясно говорилось, что кровавые событія недавняго прошлаго не даютъ увѣренности мусульманъ въ безпристрастномъ отношеніи къ нимъ Армянскаго Правительства и заставляютъ ихъ серьезно опасаться за свою судьбу. Справедливость этихъ опасеній въ настоящее время стала вполнѣ очевидной. Не считая себя вправѣ вмѣшиваться во внутреннія дѣла областей, временно отданныхъ Союзными Державами въ управленіе Армянской Республики, я отъ имени моего Правительства, во имя чувства человѣчности, заявляю свой категорическій протестъ противъ всякаго рода насилія, чинимыхъ Правительствомъ Арменіи надъ мирнымъ мусульманскимъ населеніемъ и считаю долгомъ

указать, что подобным образъ дѣйствій Армянскаго [Прави]тельства можетъ повлечь за собой самыя тяжелыя [послѣд]ствія. Извѣстія о бѣдствіяхъ, переживаемыхъ му[сульманами] Нахичеванскаго уѣзда распространяются среди [мусульман]ихъ единовѣрцевъ въ пограничныхъ областяхъ Азер[байджана] и Арменіи, вызывая ропотъ справедливаго негодова[нія и] желаніе встать на защиту невинно страдающихъ. [Пра]вительствомъ принимаются всѣ мѣры къ успокоенію [] населенія и недопущенію эксцессовъ.

Доводя до свѣдѣнія Вашего Высокопревосходитель[ства о] изложенномъ, убѣдительно прошу Васъ использовать [] Вашего авторитета и должнымъ образомъ повліять [на Прави]тельство Арменіи въ смыслѣ прекращенія имъ репр[ессій про]тивъ мусульманъ.

Примите увѣреніе въ моемъ глубокомъ уваженіи [и пре]данности.

Замѣститель Дипломатическаго Представителя Азербайджанской Республики при Правительствѣ Грузинской Республики

Вѣрно: Секретарь

Ermәni silahlı qüvvәlәrinin Böyük Vedinin müsәlman kәndlәri üzәrinә basqınları barәdә Azәrbaycan Respublikasının Ermәnistanda diplomatik nümayәndәsinin Azәrbaycan Respublikasının Xarici işlәr nazirinә teleqramı. 19 iyul 1919-cu il. ARDA.F.894, s.10, iş 134

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении министру иностранных дел Азербайджанской Республики о наступлении армянских вооруженных сил на мусульманские селения в Беюк Веди. 19 июля 1919 г. ГААР: Ф.894,оп.10,д.134

К о п і я

Шифрованная телеграмма изъ Эривани 0885,246,15/7,17/30.
Получена 19 Іюля 1919 г.
вхд.№ С/85.-

Б А К У.

Министру Иностранныхъ Дѣлъ.-

Хатисовъ находитъ, что операція въ Беюкъ-Веди [illegible] внутреннимъ дѣломъ Арменіи, что Азербайджанъ [illegible] поступаетъ даже [illegible] мусульманскими селеніями и убійства аскеровъ, что Азербайджанъ никогда не претендовалъ на Веди-Басарскій районъ, что не можетъ быть самоопредѣленія двухъ-трехъ селеній точка Лично Хатисовъ согласенъ разрѣшить Беюкъ-Вединцамъ переселиться въ Азербайджанъ, если Вы согласны, то онъ внесетъ въ Совѣтъ Министровъ [illegible] на Я обѣщался запросить Васъ и просилъ на два-три дня пріостановить военныя дѣйствія точка Хатисовъ отвѣтилъ, что запроситъ Военнаго Министра, если не помѣшаетъ стратегическимъ задачамъ, то можетъ быть военныя дѣйствія на два-три дня будутъ пріостановлены точка [illegible] 15 Іюля.-

Дипломатическій Представитель
Т е к и н с к і й

[illegible]
[illegible] А л і е в ъ

Erməni silahlı qüvvələrinin basqınları ilə əlaqədar olaraq Böyük Vedidə yaranmış son vəziyyət barədə Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi M.Təkinskinin teleqramı. 31 iyul 1919-cu il. ARDA: F.970, s.1, iş 54.

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении М.Текинского о последних событиях в Беюк Веди в связи с наступлением армянских вооруженных сил на мусульманские селения. 31 июля 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.54

آذربایجان

REPRESENTATION DIPLOMATIQUE
de la Republique d' Azerbeidjan
auprès du Gouvernement
de la République de l' Arménie

№ 880
Июля 31 " 1919 г.

95

ВАШЕ ВЫСОКОПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВО.

Содержанiе отвѣта г. Дипломатическаго Представителя республики Арменiи Бекзадяна на протестъ г.Министра Иностранныхъ Дѣлъ Азербайджанской республики отъ 12 сего iюля, за № 2047, вынуждаетъ меня передать Вашему Высокопревосходительству этотъ мой отвѣтъ.

Г.Дипломатическiй Представитель Бекзадянъ сообщаетъ обстоятельства, при которыхъ произошли событiя въ районѣ Беюкъ Веди, за достовѣрность которыхъ ручается. Изъ приведеннаго имъ сообщенiя не видно какого числа Армянское Правительство послало въ селенiе Беюкъ Веди отрядъ, начальникъ котораго безъ предварительнаго уговора не желалъ принять репрессивныхъ мѣръ, не видно, какого числа этотъ отрядъ былъ внезапно обстрѣлянъ Беюкъ Ведицами изъ ружей и пулеметовъ, не видно чѣмъ отличался этотъ отрядъ отъ карательнаго какого числа былъ посланъ карательный отрядъ и какое отношенiе имѣлъ рядъ мусульманскихъ селъ, обстрѣлянныхъ заодно артиллерiей, о которыхъ г.Дипломатическiй Представитель Бекзадянъ совершенно не говоритъ, поэтому я не могу дать вполнѣ

счерпывающаго отвѣта. Однако вопреки объясненіямъ г.Дипло-
атическаго Представителя Бекзадяна и, не смотря на его за-
вленіе, что Правительство республики Азербайджана завѣдомо
эправильно освѣдомлено, я долженъ указать, что армянскія
оинскія части утромъ, 4 сего іюля, подошли къ сел.Беюкъ-Ве-
и и во время переговоровъ первые выстрѣлы были произведе-
ы со стороны армянской воинской части и этими выстрѣлами
ыли убиты два делегата сел.Беюкъ Веди; Зейналъ Абдинъ Ши-
али оглы и Насрулла бекъ Баширъ бекъ оглы, и Беюкъ Ведин-
ы уже послѣ убійства ихъ делегатовъ въ свою очередь от-
рыли огонь изъ ружей и завязался бой, длившійся до вечера.
улеметовъ у сельчанъ Беюкъ Веди совершенно не было. Въ бою
ротивъ сельчанъ Беюкъ Веди принимали участіе артиллерія
части пѣхотныхъ полковъ. Вечеромъ того числа армянскія ча-
ти принуждены были отступить, оставивъ мусульманамъ селе-
ія Беюкъ Веди пулеметы, ружья, снаряды, тачки, палатки и даже
анцелярію.

Такимъ образомъ, на заявленіе г.Дипломатическаго Предста-
ителя Бекзадяна, что Беюкъ Вединцы изъ какихъ-то невѣдомыхъ
сточниковъ были снабжены даже пулеметами, можно указать, что
евѣдомыми источниками снабженія селенія Беюкъ Вединцевъ не
олько пулеметами, но даже канцеляріей были регулярныя части
еспублики Арменіи во время отступленія передъ сельчанами
еюкъ Веди.

На вопросъ, почему мусульмане Беюкъ Веди рѣшились бороть-
ся съ Арменій, Беюкъ Вединцы указываютъ на болѣе трехсотъ му
сульманскихъ селъ, разрушенныхъ армянами и на убитыхъ армяна
ми нѣсколько десятковъ тысячъ мусульманъ мужчинъ, женщинъ и
дѣтей, и основываясь на этихъ, имѣвшихъ мѣсто обстоятельствах

особенно,послѣ убійства двухъ ихъ делегатовъ вынесли Беюкъ Вединцы твердое убѣжденіе,что все равно раздѣлять участь уничтоженныхъ селъ и убитыхъ мусульманъ.

Можно спорить съ неосновательностью убѣжденія Беюкъ Вединцевъ,но при подобномъ убѣжденіи,вынесенномъ ими на основаніи не отъ нихъ зависящихъ обстоятельствъ,нельзя ихъ винить и считать орудіемъ для подрыва государственныхъ основъ Арменіи.

Въ виду невѣроятныхъ и неслыханныхъ насилій въ Арменіи, чинимыхъ армянами почти ежедневно надъ мусульманами-грабежей и убійствъ,большинство мусульманскихъ селеній въ Арменіи придерживается убѣжденія Беюкъ Вединцевъ,поэтому мусульмане цѣлыхъ районовъ въ своихъ протестахъ по поводу присоединенія къ Арменіи просятъ присоединить ихъ къ любому государству, но только не къ Арменіи,или же надъ ними установить временно до окончанія мирной конференціи,любую власть,но только не армянскую.

Ко мнѣ почти ежедневно поступаютъ словесныя и письменныя жалобы мусульманъ на убійства,ночныя нападенія на дома армянами,одѣтыми въ форму милиціонеровъ,на грабежи на улицахъ города Эривани и на дорогахъ Зангибасарскаго,Ведибасарскаго , Гарнибасарскаго и др.районовъ.Армяне вырубаютъ деревья мусульманъ,захватываютъ ихъ огороды и сады.

Даже во время боевъ подъ Беюкъ Веди,въ теченіевремени около мѣсяца,разбѣжавшіеся мусульмане ряда селеній,расположенныхъ недалеко отъ Беюкъ Веди,мнѣ жаловались,что они могли только смотрѣть со слезами на глазахъ,какъ ихъ урожай армяне собираютъ и увозятъ и какъ армяне сжигали тотъ урожай,который почему либо армяне не могли вывезти,что случилось съ урожаемъ селенія

Шихларъ.

Мусульмане многихъ селенiй, напримѣръ Агзибиръ, Манкусъ, Милли Дараси и др., жалуются, что армянскiя власти не водворяютъ въ селенiя, считая ихъ измѣнниками Арменiи. Мусульманамъ другихъ многихъ селенiй, послѣ долгихъ просьбъ, разрѣшено было вернуться въ свои селенiя. Вернувшихся мусульманъ армяне стали грабить и убивать, благодаря чему мусульмане въ страхѣ разбѣжались, бросивъ остатки жалкаго своего имущества. Теперь эти несчастные мусульмане меня умоляютъ переселить ихъ въ Азербайджанъ, чѣмъ избавить отъ вѣрной гибели.

Земли мусульманъ многихъ селенi" Армянское Правительство сдало въ аренду армянамъ. Въ числѣ такихъ земель есть земли даже мусульманина члена Армянскаго Парламента. Правда, хотя недавно такiе договоры Армянскимъ Правительствомъ были аннулированы, но отъ этого собственникамъ мусульманамъ не стало легче, такъ какъ въ большинствѣ случаевъ арендаторы не возвращаютъ земель.

Для установленiя указаннаго положенiя мусульманъ въ Арменiи у меня имѣется большое количество письменныхъ жалобъ.

Г. Дипломатическiй Представитель Бекзадянъ завѣрилъ Г. Министра Иностранныхъ Дѣлъ Азербайджанской республики, что у республики Арменiи нѣтъ гражданъ бѣлой и черной кости и что Правительство республики Арменiи не постѣснялось подвергнуть растрѣлу своихъ двухъ солдатъ армянъ за случай нападенiя на татаръ съ цѣлью ограбленiя. Такого случая я не знаю, но вмѣстѣ съ тѣмъ не могу утверждать, что не было. Я знаю только, что законопроектъ о смертной казни не былъ принятъ Армянскимъ Парламентомъ.

На указаніе Г. Дипломатическаго Представителя Бекзадяна о томъ,что формальная сторона вопроса не допускаетъ возможности вмѣшательства Азербайджанскаго Правительства во внутреннія дѣла Арменіи,ибо событія эти имѣли мѣсто на безспорной территоріи республики Арменіи и съ гражданами этой республики,я долженъ замѣтить,что республикѣ Арменіи для возможности считать территорію безспорно своею,и населеніе этой территоріи своими гражданами,а также чтобы имѣть г.Дипломатическому Представителю Арменіи основаніе считать,что протестъ г.Министра Иностранныхъ Дѣлъ есть плодъ недоразумѣнія, необходимо по крайней мѣрѣ республикѣ Арменіи раньше установить въ Беюкъ Веди и его районахъ хотя бы тѣнь своей власти. Но разъ республика Арменіи никогда не распространяла своей власти на Беюкъ Веди,то нельзя и считать,что посылка Правительствомъ Республики Арменіи своихъ войскъ противъ Беюкъ Vединцевъ является Государственной мѣрой,имѣющей цѣлью наказать примѣрно Беюкъ Вединцевъ,какъ возставшихъ гражданъ Арменіи.Напротивъ ,по ходу событій,предпринятый Правительствомъ Арменіи актъ,имѣетъ цѣлью силою оружія присоединить районъ къ территоріи республики Арменіи.

Если Армянское Правительство твердо желаетъ установить доброе отношеніе между мусульманами и армянами,создать правовое положеніе ~~между~~ мусульманъ въ Арменіи,то Правитель - ство Республики Арменіи согласится провѣрить всѣ указанныя мною случаи насилій надъ мусульманами при участіи безпристрастной Комиссіи,составленной изъ Представителей Союзныхъ Державъ,Арменіи и Азербайджана и строго наказать убійцъ и

грабителей.

Прошу, Ваше Высокопревосходительство, принять увѣренія въ искренности моего уваженія къ Вамъ.

Дипломатическій Представитель
Азербайджанской Республики при
Правительствѣ Республики Арменіи

Секретарь.

Erməni silahlı qüvvələrinin hücumları ilə bağlı Böyük Vedidə son hadisələr barədə Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinin Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirinə məktubu. 1avqust 1919-cu il. ARDA:F.970, s.1, iş 54.

Письмо дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении министру иностранных дел Азербайджанской Республики о последних событиях в Беюк Веди в связи с нападением армянских вооруженных сил. 1 августа 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.54

[illegible] ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ

[illegible]

[illegible] 1919 г.

Сего [illegible] I августа получилъ ноту вдостезіе номеръ 21 [illegible] 1919 года 300 Точка Его Высокопревосходительству Министру Иностранныхъ Дѣлъ Республики Арменіи Точка Содержаніе отвѣта Господина Дипломатическаго Представителя Республики Арменіи Бекзадяна на протестъ господина Министра Иностранныхъ Дѣлъ Азербайджанской Республики отъ 12 [illegible] за [illegible] 2047 вынуждаетъ меня передать Вашему Превосходительству этотъ мой отвѣтъ Точка Господинъ Дипломатическій Представитель Бекзадянъ сообщаетъ обстоятельства при которыхъ произошли событія въ районѣ Беюкъ - Веди, ее достовѣрность [illegible] ручается Точка [illegible] приведеннаго имъ сообщенія не видно какого числа Армянское Правительство послало въ селеніе Беюкъ Веди отрядъ, начальникъ котораго безъ предварительнаго уговора не желалъ принять репрессивныхъ мѣръ, не видно какого числа этотъ отрядъ былъ внезапно обстрѣлянъ Беюкъ-Вединцами изъ ружей пулеметовъ, не видно чѣмъ отличался тотъ отрядъ отъ карательнаго, какого числа былъ посланъ карательный отрядъ и какое отношеніе имѣлъ рядъ мусульманскихъ селъ обстрѣлянныхъ за одно артиллерійскимъ огнемъ, которыхъ господинъ Дипломатическій Представитель Бекзадянъ совершенно не говоритъ, поэтому я не могу дать вполнѣ исчерпывающаго отвѣта Точка Однако, вопреки объясненія Дипломатическаго Представителя Бекзадяна и несмотря на его заявленіе, что Правительство Республики Азербайджана заведомо неправильно освѣдомлено я долженъ указать, что армянскія войсковыя части четвертаго [illegible] подошли къ подошли къ селенію Беюкъ-Веди и во время переговоровъ были произведены первые выстрѣлы со стороны армянской части, этими выстрѣлами были убиты два делегата селенія Беюкъ-Веди Зейналъ Абдулъ Гахъ Али и Насрулъ-Бекъ Бакиръ бекъ и Беюкъ-Вединцы уже послѣ убійства ихъ

въ свою очередь открыли огонь, завязался бой, длившiйся до
вечера, пулеметовъ у сельчанъ Беюкъ-Веди совершенно не было
въ бою противъ сельчанъ Беюкъ-Веди принимали участiе части
пѣхотныхъ полковъ Точка Вечеромъ того же числа армянскiя
части принуждены были отступить, оставивъ мусульманамъ Беюкъ-
Веди пулеметы ружья, снаряды Точка палатки и даже канцелярiю
Точка Такимъ образомъ на заявленiе господина Дипломатическа-
го Представителя Бекзадяна, что Беюкъ-Вединцы изъ какихъ-то
невѣдомыхъ источниковъ были снабжены даже пулеметами, можно
указать, что невѣдомыми источниками снабженiя Беюкъ-Ведин-
цевъ не только пулеметами, но даже и Канцелярiей были регу-
лярныя части Республики Арменiи во время отступленiя передъ
сельчанами Беюкъ-Веди Точка Почему мусульмане Беюкъ-Веди
[illegible] были бороться. Беюквединцы указываютъ на болѣе 300
мусульманскихъ селъ разрушенныхъ [illegible], на убитыхъ арм[illegible]
ми нѣсколько десятковъ тысячъ мужчинъ, женщинъ и дѣтей,
основываясь на этихъ, [illegible] мѣсто обстоятельствахъ и [illegible]
особенности убiйствѣ двухъ [illegible] делегатовъ Беюкъ-Вединцы
вынесли твердое убѣжденiе, что все равно они раздѣлять
участь уничтоженныхъ селъ, убитыхъ мусульманъ. Можно спо-
рить съ необоснованностью убѣжденiя Беюкъ-Вединцевъ при
подобномъ убѣжденiи [illegible] основанiи выѣ[illegible]
обстоятельства, нельзя [illegible] [illegible] орудiемъ для
[illegible] на государств[illegible] Арм[illegible] Точка Въ виду [illegible]
[illegible] насилiй въ Арменiи чинимыхъ ар[illegible] [illegible]
[illegible] надъ мусульманами, грабежей и убiйствъ, большинство
мусульманскихъ селъ придерживаются [illegible] Беюкъ-Веди
[illegible] мусульмане [illegible] районовъ въ [illegible] протестах
поводу присоединенiя къ Арменiи просятъ [illegible] присоединить
къ любому изъ сосѣднихъ къ ней государствъ, только не къ
Арменiи, или же къ установленiю надъ [illegible] временно до окон-
чанiя Мирной Конференцiи любой власти но только не армянск[illegible]
Точка 80[illegible], Августа I,

[illegible] ДИПЛОМАТИЧЕСКИЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ Т Е Н [illegible] С [illegible]

Böyük Vedidə yaranmış son vəziyyət ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinin Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirinə teleqramı. 2 avqust 1919-cu il. ARDA: F.970, s.1, iş 54.

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении министру иностранных дел Азербайджанской Республики о положении в Беюк Веди. 2 августа 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.54.

Копія.

Изъ Эривани 0106,Б/3,С,Л,2/8,13/20.
Принята 3/8 1919 г.
№ 58.

100

БАКУ.-

Министру Иностранныхъ Дѣлъ.-

Ко мнѣ почти ежедневно поступаютъ словесныя и письменныя жалобы мусульманъ на убійства, ночные нападенія на дома армянами одѣтыми въ форму милиціонеровъ, на грабежи на улицахъ города Эривани и на дорогахъ и другихъ районахъ точка Армяне вырубаютъ деревья мусульманъ, захватывая ихъ огороды и сады точка Даже во время боевъ подъ Беюкъ-Веди въ теченіи времени около мѣсяца разбѣжавшіеся мусульмане ряда селеній, расположенныхъ недалеко отъ Беюкъ-Веди мнѣ жаловались, что они могли только смотрѣть съ слезами на глазахъ, какъ армяне собирали тотъ урожай, который мусульмане почему либо не могли вывести, что случилось съ урожаемъ селеній, напримѣръ, Агзибаръ, Магусъ и другихъ, жалуются, что армянскія власти, не водворяютъ ихъ въ селенія, считая ихъ измѣнниками Арменіи точка Мусульманамъ другихъ многихъ селеній послѣ долгихъ просьбъ разрѣшено было вернуться въ свои селенія, но вернувшихся мусульманъ армяне стали грабить, убивать, благодаря чему мусульмане въ страхѣ разбѣжались, бросивъ остатки жалкаго своего имущества точка Теперь мусульмане меня умоляютъ переселить въ Азербайджанъ, что избавитъ ихъ отъ вѣрной гибели точка Земли мусульманъ многихъ селеній Армянскимъ Правительствомъ сданы въ аренду армянамъ точка Въ числѣ такихъ земель есть даже земли мусульманъ членовъ Армянскаго Парламента точка Правда, хотя недавно такіе договоры Армянскимъ Правительствомъ были анулированы, но отъ этого собственникамъ мусульманамъ не стало легче [illegible] чъ въ поль

шинствѣ случаевъ арендаторы не возвращаютъ земель точка Для установленія указаннаго положенія мусульманъ въ Арменіи у меня имѣется большое количество письменныхъ жалобъ точка Господинъ Дипломатическій Представитель Бекзадянъ завѣрилъ Господина Министра Иностранныхъ Дѣлъ Азербайджанской Республики, что въ Республикѣ Арменіи нѣтъ гражданъ бѣлой и черной кости и что Правительство Республики Арменіи не постѣснялось подвергнуть разстрѣлу своихъ двухъ солдатъ армянъ за случай нападенія на татаръ и ограбленія точка Такого случая я не знаю, но вмѣстѣ съ тѣмъ не могу утверждать, что и не было, я знаю только, что законопроектъ о смертной казни не былъ принятъ Армянскимъ Парламентомъ. На указаніе Господина Дипломатическаго Представителя Бекзадяна о томъ, что формально онъ не допускаетъ возможности вмѣшательства Азербайджанскаго Правительства во внутренія дѣла Арменіи, я долженъ замѣтить, что событія эти имѣли мѣсто не въ безспорной территоріи Республики Арменіи и гражданами этой Республики, что Республика Арменіи, для возможности считать территорію безспорно своей и также, чтоб имѣть Господину Дипломатическому Представителю основаніе считать, что протестъ Господина Министра Иностранныхъ Дѣлъ [illegible]цъ недоразумѣнія, необходимо по крайней мѣрѣ Республикѣ Арменіи раньше установить надъ Беюкъ-Веди и его районами хотя бы начало своей власти, поэтому то нельзя и считать посылку Правительствомъ своихъ войскъ противъ Беюкъ-Веди государственной мѣрой, имѣющей цѣлью наказать примѣрно Беюкъ-Вединцевъ, какъ возставшихъ гражданъ Арменіи точка Прошу Ваше Превосходительство принять увѣренія въ искренности моего уваженія къ Вамъ точка ковычки № 603, Августа 2.-

Ermənistanda müsəlman əhalisinin iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı Himayədarlıq nazirinin səlahiyyətli nümayəndəsi T.Makinskinin məruzəsi. 2 sentyabr 1919-cu il. ARDA:F.970, s.1, iş 57.

Доклад уполномоченного министра Призрения Т.Макинского об экономическом положении мусульман Армении. 2 сентября 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.57

102

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ПРИЗРЕНИЯ

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Д О К Л А Д

Уполномоченного Министра призрения об экономическом положении мусульман в Армении.

В силу чисто местных условий при организации помощи мусульманскому населению Армении [illegible] внимание должно быть обращено не на беженцев, а вообще на бедствующее, голодающее и болеющее мусульманское население.

Политическое положение мусульман в Армении таково, что главная масса беженцев находится за пределами республики: в Шаруре, Нахичевани и Сурмалах, сообщение с которыми невозможно. Внутри же страны лишь часть беженцев мусульман приютившихся в гор. Эривани и в некоторых наиболее безопасных мусульманских селениях. При этом необходимо иметь в виду что многие мусульманские селения после кровавых событий весны 1918 года, покинувшие родные места, возвращались в них [illegible] по два-три раза почему жители таких селений превратились в полных бедняков, положение которых подчас еще плачевнее, нежели положение беженцев. Они потеряли все свое движимое имущество, скот и земледельческий инвентарь. Следует добавить, что урожаем нынешнего года могло воспользоваться ничтожное меньшинство, так как земли мусульман частью захвачены туреккими армянами, частью сданы правительством Армении в аренду.

События последних дней сделали положение мусульман трагическим: 50-60 селений, вернувшихся на свои места, вновь разгромлены и уцелевшая часть населения, бросив свое имущество, хлеб на корню и в амбарах, разбежалась [illegible] соседним мусульманским селениям, стягчая собой и без [illegible] разоренное население.

Принимая все это в соображение дело помощи необходимо ставить не только среди беженцев, но и среди всех вообще пострадавших и нуждающихся. Соответственно этому приходится вырабатывать и самую [illegible] и намечать схему организации применительно не только к категории населения, оставившего свои места, но и к той его части, которая пережила уже период беженства и теперь возвратилась на свои родные пепелищ

Как уже было сказано, главная масса беженцев сконцент-
валась по ту сторону фронта, куда эмигрировало из Новобая-
го, Эчмиадзинского и Эриванского у.у. до 150.000 мусульма-
стоящее время в границах Армении осталось сравнительно не-
шое количество мусульман, но и это количество с каждым дн-
ко уменьшается под давлением погромов и страха перед ни-
совсем не осталось мусульман в Новобаязетском районе т.к.
нувшиеся селения этой весной вновь были разгромлены; о су-
почти ничего неизвестно, долетают только слухи, что над н-
нены были зверские насилия, неслыханные по своей жестокос-
хранилоя только район, расположенный по восточному берег-
Гокчи.

В Эриванском уезде, в подчиняющихся Правительству ра-
сульман имеется не более 25.000 душь, в Эчмиадзинском ст-
/25.000/, а в Сурмалинском /опять лишь в подчиняющейся ем-
/15.000 человек. Кроме того в гор. Эривани проживает 13.0-
женцев и местного населения. В Александропольском уезде -
ман всегда было мало и они находятся в сравнительно сн-
ловиях. Что касается Карсский области, то оттуда вполне -
дений не имеется, известно только, что относительно, экон-
положение тамошнего мусульманского населения лучше, че-
либо в других местах Армении.

Таким образом, при учете нуждающихся мусульман, поме-
может и должна быть организована теперь же придется по-
читься лишь Эриванской губ. Для этой же последний цифр-
селения будет равнятся максимум - 80.000 - минимум 70-

Положение наличного мусульманского населения ужас-
нет ни запасов, ни хлеба, ни семян, ни сельско-хозяйств-
вентаря, ни скота и большей частью - крова. Оно голо, ист-
доведено до отчаяния своим бесправным, бедственным полож-
постоянных выселениях и возвращениях оно, не говоря уже -
теряло скот, домашнее обзаведение и денежные запасы. В р-
подавляющее большинство мусульманского населения на тер-
Армении не имеет ~~посевов~~ -никаких- посевов, так как я уже докладывал выше, -
и те, которые не подверглись новым погромам лишены возм-
пользоваться своей землей /сданы в аренду и захвачены/. Д-

лежит составление и проверки списков нуждающихся и раздачи пайков. Для контроля-проверки на местах списков, наблюдения за правильностью распределения пайков и информации уполномоченного организуется штат контролеров в составе 4-х лиц по одному для района Сурмалинского и гор. Эривани вместе с прилегающими районами и 2-х для Эчмиадзинского уезда.

Разгромы более 50 мусульманских селений в Эчмиадзинском и Сурмалинском у.у., которые имели место во второй половине августа текущего года сильно ухудшили материальное положение мусульман: вновь бежавшие потеряли абсолютно все свое имущество. Главная масса их сосредоточилась в Зангибасарском районе близь гор. Эривани. Местонахождение многих беженцев пока неудалось выяснить. По последним сведениям беженцы из Талынского района в числе более 5.00 душь перешли реку Арпачай, а из Новобаязетского уезда, уцелевшая часть беженцев перешла в Казахский уезд Елизаветпольской губ. Беженцам, сосредоточенным в Зангибасарском районе оказана экстренная помошь, из имеюшихся в моем распоряжении продовольственных запасов.

Работа сильно затрудняется, создавшимся политическим положением. Пока почти нет возможности об'езжать места бедствий. Отсутствие средств также сильно тормозило работу даже в тех рамках, в коих она возможна.

До сего времени много оказано продовольственная помощь в количестве 4.500 пуд., считая по 10 фунт. Приходится уменьшать паек почти до невозможных пределов, т.к. нужда ростет, а запасы пока не прибывают. Продовольственная нужда - это мягкое выражение для состояния голода и вымирания, это - деликатная характеристика того положения, когда люди нападают на падаль, озарывают помойные ямы и поедают прогнившие остатки пищевых продуктов, питаются как скот, на полях и лугах зеленой травой и кореньями, и это с февраля месяца 1918 года.

Докладывая об изложенном Вашему Высокопревосходительст нахожу нужным просить для спасения десятков тысяч мусульман беженцев отправить в самом скором времени до 20 - ти вагонов пшеницы или муки для удовлетворения беженцев хотя бы на первое время, 2/ необходимые денежные

средства так как из просимых 75.000 рублей за вычетом произведенных расходов осталась незначительная сумма, 3/ утвержденные штаты Уполномоченного Министерства Призрения в Армении, инструкции по ведению денежной и материальной отчетности и 4/ примерные штаты и сметы учреждений Министерства Призрения как-то : больниц, богоделен, приютов и т. д. для руководства при составлении смет.-

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ [illegible]

-го сентября 1919 г.
Г.Эривань.-

Erməni quldur dəstələrinin İrəvan quberniyasının azərbaycanlı kəndlərinə silahlı basqınları ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirinin Ermənistanın XİN-nə etiraz məktubu. 22 sentyabr 1919-cu il. ARDA:F.970,s.1, iş 184.

Письмо министра иностранных дел Азербайджанской Республики министру иностранных дел Армении с протестом по поводу нападений армянских вооруженных банд на азербайджанские селения Иреванской губернии. 22 сентября 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.184

[illegible]

[illegible]

Начиная съ января 1918 года до прихода турокъ въ Эриванскую губернію армяне [illegible] разгромили более трехсотъ селеній, перебивъ большинство мусульманъ этихъ селеній. Съ уходомъ турокъ и со вступленіемъ на Кавказъ войскъ союзныхъ державъ [illegible] народъ надѣялся, что Армянское Правительство въ цѣляхъ установленія мира и спокойствія [illegible] болѣе истребленія мусульманъ. Однако, после ухода турокъ изъ Эриванской губерніи, въ Декабрѣ 1918 года Сасунскій полкъ обезоружилъ мусульманъ Карахачского и Ведичайскаго сельскихъ обществъ, Эриванскаго уѣзда и разгромилъ селенія Кадылу, Шагабу, Карахачъ, Докназъ, Карабенкиръ, Агаси-бекли и др., истребивъ почти всѣхъ мусульманъ названныхъ обществъ. Такой же участи подверглись мусульмане ряда селеній района Милли Дараси. Почти одновременно армянскія войска окружили села Басаргечарскаго района, Новобаязетского уѣзда, и истребили мусульманъ селъ: Кизилъ-Бана, Убатанъ, Загалу, Шахабъ и др., причемъ женщинъ изнасиловали и многихъ детей селенія Шахабъ сожгли въ тендирахъ. После истребленія мусульманъ вышеуказанныхъ районовъ и мусульманъ нѣкоторыхъ селеній Эчміадзинскаго и Сурмалинскаго уѣздовъ, министръ Иностранныхъ Дѣлъ Республики Арменіи Тиграненъ [illegible] сего 1919 г. послалъ въ Парижъ на имя армянской делегаціи телеграмму объ угрозахъ и якобы опасности армянскому народу со стороны мусульманъ Закавказья, каковая делегація составила меморандумъ на основаніи телеграммы г. Тиграняна и составленный меморандумъ напечатанъ былъ во французскомъ журналѣ "Де Деба". Азербайджанское Правительство неоднократно протестовало [illegible] противъ насилій и въ своихъ нотахъ указывало на тяжелое положеніе мусульманъ въ Арменіи, но Армянское Правительство не находило нужнымъ принять какія-либо мѣры для улучшенія [illegible] мусульманъ, при этомъ заявляло, что для Правитель-

ства армении нѣтъ граждан бѣлой и черной кости,каковое заявленіе вновь сдѣлало въ нотѣ своей отъ 6 Августа сего 1919 г. за № 2092,в ученной Азербайджанскому Правительст I сего Августа.,можно въ день врученія этой ноты армян ская администрація при непосредственномъ участіи армянск ... начала истребленіе мусульманъ Эчміадзинскаго,Сур линскаго,Эриванскаго и Новобаязетскаго уѣздовъ.Спасшіеся отъ смерти мусульмане и Мусульманскія Національные Совѣт передаютъ,что въ селеніе Чанлида Эчміадзинскаго уѣзда I7 Августа въѣхала милиція во главѣ съ уѣзднымъ комиссаромъ который собралъ мусульманъ селенія,отдѣлилъ мужчинъ отъ женщинъ и дѣтей,ограбилъ все имущество мусульманъ и ограб ленное имущество вывезъ на верблюдахъ,заранѣе реквизиров ... для этой цѣли у мусульманъ селенія Кержиш-Архъ..посл грабежа милиція повела мужчинъ къ рѣкѣ Араксъ,гдѣ ихъ уби покончивъ съ мусульманами селенія Чанлида,армянская мили направилась въ селеніе Кержиш-Архъ,мусульманъ каковаго се ленія постигла та же участь,при чемъ армяне увели женщин въ селеніе Курдъ-Кули,куда свезли имущество мусульманъ на тѣхъ же самыхъ верблюдахъ.Армянская администрація за кор кое время съ I7 по 3I Августа успѣла разгромить и перебит мусульманъ до 50 селъ Эчміадзинскаго,Сурмалинскаго,Эриван скаго и Новобаязетскаго уѣздовъ.Эти кошмарныя звѣрства вы нудили даже самихъ армянъ,членовъ Армянскаго Парламента ... тій соціалистовъ-революціонеровъ,предъявить въ Армянскомъ парламентѣ слѣдующій запросъ:"Г.Предсѣдателю Парламента.Д симъ предъявить Г.Министру Внутреннихъ дѣлъ ... за просъ..Извѣстно ли Г.Министру,что ... последнихъ ... трехъ недѣль на территоріи ... предѣлах Эриванскаго,Эчміадзинскаго и Сурмалинскаго уѣздовъ рядъ т татарскихъ селъ,... Танярли,Коруханъ Уланикъ,Талшурухскаго общества,Аргаванъ,Даселаръ,Пурпусъ, Алибекъ,Араакендскаго общества,Чанлида,Кержиш-Архъ,Аг джаръ,Агдалу,Кархунъ,Келани Аролихъ,Эчміадзинскаго уѣзда рядъ другихъ селъ "очищены" отъ татарскаго населенія и под верглись грабежу и рѣзнѣ.Что мѣстная администрація не тол

ко не препятствовала, но даже сама участвовала въ происшедшихъ грабежахъ и погромахъ. Что эти событія оставили очень тяжелое впечатлѣніе на мѣстномъ населеніи, которое съ отвращеніемъ смотритъ на эти грабежи и безчинства, желая жить въ мирѣ со своими сосѣдями и требуетъ суда и должнаго наказанія оставшихся безнаказанными виновныхъ. Если все это извѣстно Министру Внутреннихъ Дѣлъ, то какія мѣры онъ предпринялъ для ликвидаціи этихъ безчинствъ и насилій. Вопросъ считать спѣшнымъ. Фракція соціал. революціонеровъ Парламента Арменіи". ~~Вышеизложенное систематическая~~ Армянская администрація и армянскія воинскія части систематическимъ истребленіемъ азербайджанскаго народа въ Сурмалинскомъ, Эчміадзинскомъ, Эриванскомъ и Новобаязетскомъ уѣздахъ вызываютъ бурное негодованіе всего Азербайджанскаго народа, которое все возрастаетъ по мѣрѣ поступленія новыхъ свѣдѣній о непрекращающихся погромахъ мусульманскихъ селъ. Азербайджанское Правительство глубоко возмущено этими звѣрствами, ~~чинимыми не безотвѣтственными армянами, и~~ заявляетъ энергичный протестъ, ~~при этомъ будетъ~~ считая Армянское Правительство отвѣтственнымъ за могущія произойти послѣдствія, ~~если не прекратятся ограбленія и истребленія мусульманъ Эриванской губерніи.~~ [illegible] что о насиліяхъ чинимыхъ надъ мусульманами Эриванской губерніи будутъ непрекращаемыя [illegible] [illegible]

[МИНИСТ]РЪ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ

Ermənistan hökumətinin Qars vilayəti və İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinə qarşı törətdiyi zorakılıq hərəkətləri ilə bağlı Qars vilayətinin Müsəlman Milli Şurası müvəkkilinin memorandumu. 1919-cu ilin oktyabrı. ARDA: F.897, s.1, iş 38.

Меморандум уполномоченных Карсского областного Мусульманского национального Совета о насилиях чинимых правительством Армении над мусульманами Карсской области и Ереванской губернии. Октябрь 1919 г. ГААР: Ф.897, оп.1, д.38

1017 [illegible]

104

МЕМОРАНДУМЪ.

...ченныхъ Карсскаго областного мусульманскаго Національнаго Со-...

...насиліяхъ и истребленіи Правительствомъ Арменіи мусульманъ Карс-...

...ласти и Эриванской губерніи.

...Министру ...ихъ Дѣлъ ...джанской ...

Мы уполномоченные Карсскаго областного мусульманскаго національнаго Совѣта, будучи делегированы для заявленія Правительству родной намъ Азербайджанской республики о положеніи мусульманскаго населенія въ предѣлахъ территоріи, захваченныхъ правительствомъ республики Арменіи, считаемъ долгомъ поставить Васъ, Г. Министръ, въ извѣстность о нижеслѣдующемъ:

Еще въ самомъ началѣ Великая Міровая война была освящена лозунгомъ борьбы за права мелкихъ народовъ, за самоопредѣленіе угнетенныхъ до-толѣ народовъ, какъ бы они малы ни были.

Великая Россійская революція - 1917 г., разбивъ старые устои, дала возможность реально осуществить этотъ святой лозунгъ самоопредѣленія въ предѣлахъ бывшей Россійской Имперіи.

Въ исходѣ міровой войны Парижская Мирная Конференція собралась для установленія прочнаго и справедливаго мира съ огражденіемъ интересовъ и правъ всѣхъ народовъ, какъ бы малы ни были эти народы. Мы, мусульмане, /тюрки/ Карсской и Батумской областей после развала центральной Россійской власти, распаденія Закавказской республики и въ окончательномъ исходѣ великой войны, послѣ эвакуаціи турецкихъ войскъ, установили своими силами, безъ всякой помощи извнѣ, полный порядокъ въ названныхъ об-

ластяхъ, приступили къ самостоятельной политич[illegible]
жизни.

Такимъ образомъ, фактически самоопредѣлив[illegible] спокойно рѣшили ожидать юридическаго междунар[illegible] признанія нашихъ неотъемлемыхъ естественныхъ [illegible] Парижской мирной конференціи, поставившей себѣ [illegible] прочимъ задачу, гарантировать права малыхъ са[illegible] лившихся народовъ какую бы часть земли они [illegible] ляли.

Въ это время спокойнаго нашего существов[illegible] совершенно неожиданно, съ благосклоннаго раз[illegible] Англійскаго командованія, 12-го апрѣля сего [illegible] наши предѣлы вторглись войсковы части, ко[illegible] ванные армянскіе банды во главѣ назначенн[illegible] тельствомъ республики Арменіи " Губернатор[illegible] области " Карганова и Генерала Зошиннца.

Въ первые дни занятія города Карса му[illegible] манамъ было объявлено представителями Англ[illegible] мандованія, что во главѣ управленія [illegible] будетъ стоять особый совѣтъ представител[illegible] въ составъ коего должны войти девять мусу[illegible] армянъ. Это обѣщанное намъ было уже чере[illegible] лю нарушено и съ 19 апрѣля сего года "Гу[illegible] Каргановъ сталъ управлять вполнѣ сам[illegible]

Уже на второй же день самостоятел[illegible] нія " Губернатора Карганова мус[illegible]льман[illegible] тяжесть и гнетъ армянскихъ властей; 20-[illegible] года на ст. Башкядекляръ Карсской лині[illegible] вагона были высажены желѣзнодорожн[illegible] 7 мусульманъ, немедленно отведены въ [illegible] ни и преданы звѣрской расправѣ - изби[illegible]

107

ціи полковника Шагубатова, начальника Шурагелскаго участка, поручика Карибянца и двухъ представителей Карсскаго областного мусульманскаго національнаго Совѣта установлено, что означенная звѣрская расправа надъ 7-ю мусульманами совершена хумбомъ Карчъ-Мурата. Офиціальный протоколъ слѣдствія со свидѣтельскими показаніями находится у Прокурора города Александрополя, копія у Английскаго командованія и Карсскаго облстного мусульманскаго національнаго Совѣта.

По имѣющимся у насъ достовѣрнымъ свѣдѣніямъ и по заявленіи " Губернатора " Карганова виновный Карчъ-Муратъ не только не понесъ должнаго наказанія, но беспрепятственно, свободно живетъ въ ст ст лицѣ республики Арменіи гор. Эривани.

"Губернаторъ" Каргановъ заявляетъ откровенно , что Правительство Арменіи не въ силахъ ни зад задержать, ни наказать Карчъ-Муратъ и его хумба въ 20-25 человѣкъ.

Черезъ нѣкоторое время послѣ вышеприведеннаго случая былъ задержанъ представителями армянской власти за сопротивленіе власти житель селенія Кизилъ-Дашъ Карсскаго округа Аллахъ Верди Аласкеръ огли -и- по полученіи слѣдователемъ, коему было поручено разслѣдованіе этого дѣла, семидесяти тысячъ руб. въ видѣ взятокъ названный Аллахъ Верди былъ выпущенъ изъ тюрьмы. По жалобѣ на неправельныя дѣйствія слѣдователя Егіянца было назначено разслѣдованіе " Губернаторомъ" Каргановымъ помощнику Начальника Карсскаго округа Асанъ Джалалянцу, коимъ протоколъ дознанія съ заключеніемъ о виновности слѣдователя Егіанца былъ представленъ тому же " Губернатору" Карганову, но слѣдователь Агіанцъ вмѣсто удаленія со службы и преданія суду получилъ высокій постъ Начальника Карсской областной милиціи.

специальную делегацію для разслѣдованія и принятія мѣръ къ прекращенію систематическаго истребленія мусульманъ; эта делегація въ теченіе двухъ мѣсяцевъ на мѣстахъ собрала обширный матеріалъ объ армянскихъ звѣрствахъ надъ мусульманами. Председателемъ этой специальной делегаціи Юсманъ Юсманъ Токумбетъ сдѣланъ на 2-мъ Всероссійскомъ мусульманскомъ съѣздѣ въ городѣ Казани обширный докладъ, каковой вмѣстѣ съ собраннымъ матеріаломъ имѣется въ матеріалахъ означеннаго съѣзда. Результатомъ дѣятельности этой делегаціи было значительное улучшеніе положенія мусульманъ въ указанныхъ районахъ и удаленіе Временнымъ Правительствомъ дашнакскихъ агентовъ, Генералъ-Губернатора Аверьянова и его помощника доктора Завріева.

Результатомъ ближайшей дѣятельности армянскаго правительства является наличіе въ Карской области бѣженцевъ мусульманъ 91-го разоренныхъ и сожженныхъ селеній Эчміадзинскаго и Сурмалинскаго уѣздовъ, въ количествѣ около 25,000, исключительно женщинъ и дѣтей. Эти несчастные бѣженцы обитаютъ въ настоящее время безъ крова и хлѣба, обреченные на голодную смерть.

Доводя до Вашего, Г. Министръ, свѣдѣнія о вышеизложенномъ, просимъ Васъ принять мѣры въ международномъ масштабѣ предъ кѣмъ слѣдуетъ о нижеслѣдующемъ:

1/ о прекращеніи насилій и физическаго истребленія мусульманъ армянами и армянскимъ Правительствомъ, какъ въ предѣлахъ Арменіи, такъ и захваченныхъ ими территоріяхъ.

2/ Потребовать отъ Правительства республики Арменіи указать: а/ какія незаконныя дѣйствія населенія побудили Правительство Арменіи предать огню и мечу 91 селеніе, заселенное мусульманами въ

Эчміадзинскомъ и Сурмалинскомъ уѣздахъ Эри[...]
губерніи.

б/ гдѣ находится все мужское насел[...]
9I -го селенія, такъ какъ въ Карсскую о[...]
только однѣ женщины и дѣти.

3/ Ходатайствовать предъ кѣмъ слѣду[...]
препятственномъ пропускѣ 25.000 бѣженцевъ [...]
Грузію въ Азербайджанъ.

4/ Ходатайствовать предъ кѣмъ слѣду[...]
ленномъ принятіи мѣръ къ обезпеченію ор[...]
голодную смерть бѣженцевъ предметами пер[...]
димости, для чего необходимо командирова[...]
ны Карсской области представителей Минис[...]
зрѣнія для оказанія помощи бѣженцамъ на [...]

5/ Ходатайствовать также по пути с[...]
женцевъ открывать этапы - питательные пу[...]

Мы, представители Карсскаго областн[...]
манскаго національнаго Совѣта, со всѣмъ му[...]
населеніемъ Карсской области в ражаемъ [...]
родной намъ Азербайджанскій народъ и его [...]
ство въ лицѣ Васъ, ГГ. Министръ, найдете [...]
ства къ облегченію тяжелаго положенія.

Приложеніе: два списка.

Уполномоченные Карсскаго областного му[...]
національнаго Совѣта: А. Казіевъ и Асаду[...]
бековъ.-

Баку октября I дня I919 г.

Irəvan müsəlmanlarının erməni ağalığına qarşı mübarizəsi haqqında. 1919-cu il. ARDA: F.970, s.1, iş 115.

О борьбе Иреванских мусульман против армянского владычества. 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.115

БОРЬБА [illegible] МУСУЛЬМАНЪ ПРОТИВЪ АРМЯНСКАГО
ВЛАДЫЧЕСТВА!

Во время отхода турецкихъ частей изъ Эриванской губ.армянскія
войска стали постепенно занимать эвакуируемые ими районы.Первымъ
былъ занятъ ими Гарнибасарскій районъ,когда армяне проникли до
сел.Гова гдѣ и остановились.Передъ наступленіемъ турецкихъ войскъ
армянское населеніе Гарнибасара почти цѣликомъ ушло въ Эривань и
въ нагорныя части губерніи,гдѣ поселилось въ брошенныхъ мусульмана-
ми селахъ,мѣстное населеніе которыхъ почти все разбѣжалось во время
мартовскихъ погромовъ.Въ Гарнибасарскій районъ кромѣ мѣстныхъ ар-
мянъ переселились также и армяне изъ самой Эривани.Когда началась
эвакуація турецкихъ войскъ,то мусульмане не знали,что имъ теперь
предпринять,-переѣхать въ другія мѣста у нихъ не было средствъ,вер-
нуться же на свои прежнія коренныя мѣста имъ не разрѣшало армянское
правительство,такъ что волей неволей мусульманамъ пришлось оставаться
въ армянскихъ селеніяхъ Гарнибасара.По занятіи этого района своими
войсками,армяне стали возвращаться на свои мѣста. Мусульмане встрѣча-
ли ихъ очень дружелюбно и оказывали имъ помощь всѣмъ,что у нихъ
имѣлось.Когда больше половины армянъ вернулось на свои мѣста,тогда
начались насилія надъ мусульманами при содѣйствіи воинскихъ частей
и вооруженныхъ мѣстныхъ армянъ.На жалобы мусульманъ мѣстныя власти
отвѣчали насмѣшками и говорили :-вы привели турокъ и васъ надо рѣ-
зать".Разоренные мусульмане стали постепенно переходить въ Ведибаса
и Аралыхъ,гдѣ разсказывали объ ужасахъ чинимыхъ армянами при содѣй-
ствіи своихъ войскъ надъ мусульманами въ Гарнибасарѣ.Первымъ партія
тихъ бѣженцевъ не особенно вѣрили въ Ведибасарѣ и Аралыхѣ,но ког
да затѣмъ стали поступать свѣдѣнія объ убійствахъ и насиліяхъ надъ
женщинами,то мусульмане этихъ областей рѣшили ни подъ какимъ видомъ
не подчиняться армянамъ и не пускать ихъ въ свою среду предпочитая
въ противномъ случаѣ лучше погибнуть съ честью въ открытомъ съ ними
бою.Объ этомъ стало извѣстно Армянскому правительству,которое прика
зало силою оружія подчинить непокорные районы.Для этой цѣли были дв

..итъ отрядъ полковника Долуханова въ Шаруро-Даралагезскій уѣзд который оставитъ временный заслонъ у Беюкъ-Веди до подчиненія Ш руро-Даралагеза и Нахичевани. Мусульманское населеніе Садарака, н смотря на то, что выступило навстрѣчу армянскому отряду съ хлѣб солью, было арестовано; двухъ предводителей-депутатовъ вечеромъ разст реляли, около 60-ти человѣкъ арестовали и отправили въ Эривань, посл чего отрядъ Долуханова двинулся дальше. Въ сел. Демурчи Шаруро-Да лагезскаго уѣзда, отрядъ столкнулся съ передовыми частями мѣстны возставшихъ мусульманъ. Началась перестрѣлка, послѣ чего армяне ст бомбардировать сел. Таза-Кендъ, Курдчи и др. Сел. Демурчи было разг ено "мѣшочниками"/т.называли армянъ, которые шли за отрядомъ д грабежа съ мѣшками/. Съ подходомъ отряда Джафарали-Хана мусульмане, перейдя въ наступленіе, выбили армянъ изъ Демурчи и Волчьихъ Во и стали преслѣдовать ихъ до ст. Араздаянъ. Отступающій отрядъ сн нова остановился въ армянскомъ селеніи Давалу. Вслѣдствіе этихъ дачъ полковникъ Долухановъ былъ отозванъ и армяне стали готови къ новому походу на Беюкъ-Веди. Новое столкновеніе произошло око сел. Каралары-Шабгранъ, Пиразлу, Рейганлу и Овшаръ. Армяне принужд -опять-
были однако отступить къ сел. Іова и къ Давалу. Это второе наст ніе кончилось полнымъ пораженіемъ армянскихъ частей. Къ этому в пріѣхали англичане и установили временную нейтральную зону. Нача затишье. Послѣ долгихъ переговоровъ англичанъ съ образовавшимся к тому времени Нахичеванскимъ правительствомъ, англичане ввели в Арменіи въ Нахичеванскій и Шаруро-Даралагезскій уѣзды, лишь Беюкъ- остались не покоренными. Такое упорство Беюкъ-Веди очень озлобило мянъ, почему они рѣшили во чтобы то ни стало взять Веди. Ровно чер мѣсяцъ послѣ Карабахскихъ событій 4-го іюля 1919 г. армянскія во подъ командою полковника Апросимова подступили /въ третій разъ/ къ сел. Веди. По занятіи позиціи, командующій отрядомъ послалъ Веди требованіе прислать делегатовъ для переговоровъ. Вединцы прислали двухъ делегатовъ, которымъ командующій предъявилъ ультиматумъ из трехъ пунктовъ: 1/ выдать оружіе, 2/ выдать главарей и 3/ не убира посѣвы до распоряженія. Во время хода переговоровъ кавалерійскія армянскаго отряда стали постепенно двигаться къ сел. Веди, занимая

ния выгодныя позиціи.Ведінцы,увидя это,потребовали прекратить дальнѣйшее движеніе и вернуться къ мѣсту первоначальнаго расположенія отряда.Не получивъ никакого отвѣта на свои требованія и опасаясь быть окруженными,Ведінцы открыли огонь по армянской кавалеріи,которая стала отвѣчать Ведінцамъ,но потерявъ 42 человѣка всадниковъ и одного офицера,обратилась въ бѣгство.Отрядъ открылъ артиллерійскій огонь по селенію а пѣхотныя части перешли въ наступленіе,но будучи встрѣчены перешедшими въ контръ-наступленіе мѣстными жителями,принуждены были отступить.Потери армянъ были 8-офицеровъ и 400-солдатъ.Мусульмане взяли 4 пулемета,канцелярію,походную кухню,одну двуколку съ патронами,около 400 винтовокъ и проч.добычу.Послѣ этого пораженія армянское высшее командованіе поручило помощнику военнаго министра Дро организовать новое /четвертое по счету/наступленіе на Веди,но уже съ болѣе внушительными силами.Дро,кромѣ,регулярныхъ войскъ,взявъ съ собою своихъ знаменитыхъ маузеристовъ,перешелъ въ наступленіе,увѣривъ всѣхъ, что не оставитъ скоро въ Веди камня на камнѣ.Узнавъ о новомъ наступленіи армянъ съ большими силами,командующій Ведінцами Абасъ-Кули Кадлинскій рѣшилъ принять бой у самаго селенія,гдѣ имѣются сильныя позиціи и выгодный для Ведінцевъ фронтъ.Армяне,не встрѣчая нигдѣ сопротивленія рѣшили,что селеніе оставлено мусульманами и быстро двинулись на него,но когда они подошли почти до домовъ селеній,по нимъ былъ открытъ убійственный огонь изъ захваченныхъ у армянъ же пулеметовъ и ружей.Армяне сначала пришли въ замѣшательство,но затѣмъ подъ давленіемъ своихъ офицеровъ бросились въ атаку въ рукопашный бой .Мусульмане встрѣтили ихъ холоднымъ оружіемъ,вилами и топорами.Схватка длилась около трехъ четвертей часа,въ результатѣ армяне,потерявъ половину своихъ солдатъ принуждены были отступить и преслѣдуемые по пятамъ мусульманами отступили до сел.Іова,гдѣ укрылись за заранѣе устроенные окопы съ проволочными загражденіями.Армяне оставили на полѣ сраженія въ этотъ разъ болѣе I.500 труповъ и такое же количество винтовокъ.Въ это время поступило предложеніе англійскаго командованія ,прекратить военныя дѣйствія съ обоихъ сторонъ,почему опять наступило временное затишье.Между тѣмъ началось броженіе среди мусульманъ Нахичеванскаго и Шаруро-Даралагезскаго уѣздовъ,вслѣдствіе репрессій со стороны ар-

мянъ въ этихъ районахъ. Въ это время началась ...
войскъ. Обѣ стороны стали готовиться къ новымъ враж...
Поводомъ къ столкновенію послужилъ арестъ турецкаго ...
чевани, который, женившись на мѣстной гражданкѣ, остал...
Арестованный армянами, онъ былъ убитъ въ участкѣ. Узнав...
... пятя, шуринъ передъ участкомъ убитъ двухъ ...
перестрѣлка, перешедшая затѣмъ въ форменный бой, ...
Успѣхи были сначала перемѣнные, но съ подходомъ ...
не взяли вверхъ и въ ночь на пятый день боя, армяне ...
пить къ границамъ Новобаязетскаго уѣзда. Между тѣмъ ...
бои вдоль линіи ж.-д. Эривань-Джульфа, причемъ на ст. ...
мѣстнаго армянскаго гарнизона /рота III-го полка/бы...
на поддержку войскъ въ Нахичевани армянскій зеалотъ ...
бапета - "Японъ". Бои на ст. Норашенъ носили ... ха-
рактеръ. Несмотря на многочисленные пулеметы/42 пу.../ ...
бронированнаго поѣзда и артиллеріи, мусульмане все ...
III-го полка, захвативъ 42 пулемета, 4 орудія и бро...
Спасся только штабъ полка съ командиромъ его ...
...аннухларъ сдалось безъ боя, выдавъ 8 офицеровъ, 198 ...
товокъ. На ст. Норашенъ захвачено мусульманами, кромѣ ...
пулеметовъ, еще много снарядовъ и патроновъ и ...
Тѣмъ временемъ произошли бои за Волчьими воротами; ...
...енія армяне были и здѣсь разбиты и должны были ...
лу, но подошедшими мусульманскими отрядами были выб...
денія, послѣ чего отошли къ разъѣзду Шарлаву, гдѣ ...
... армянскія силы. Всѣ ками расположенныя въ ...
дены сосѣднія мусульманскія селенія Шидли, ..., ...
ларъ, Кичикъ-Веди, Шихларъ и часть сел. Али-Шамеда. ...
... частью увезенъ, частью подожженъ армянами ...
рійскимъ огнемъ. Перегруппировавъ свои части въ ...
не въ пятый разъ двинулись съ трехъ сторонъ на ...
наступалъ со стороны Килли-Дараси и имѣлъ за ...
итти на Веди съ востока. Занскій полкъ долженъ ...
роны Агдамлера и атаковать сѣверныя позиціи, а ...

-наступать съ юга-запада. Наступленіе прикрывала артиллерія, которая бомбардировала селеніе усиленнымъ огнемъ. Однако и это наступленіе потерпѣло неудачу. Колонны не могли согласовать своихъ дѣйствій и были разбиты каждая порознь. Потерпѣвъ неудачу и оставивъ на полѣ сраженія болѣе 4000 человѣкъ и много военнаго матеріала, армяне перешли на оборонительной позиціи, избравъ линію "Агдамларъ", Масумлу, Іова и монастырь "Хорвирабъ" на рѣкѣ Араксѣ, имѣя впереди позиціи сторожевую охрану, съ главной заставой на разъѣздѣ Шираклу. Въ августѣ мѣсяцѣ начались погромы мусульманс их селъ въ Игдырскомъ районѣ и Эчміадзинскомъ уѣздѣ. Всего было разгромлено болѣе 60-ти селеній. Мужское населеніе этихъ селъ было вырѣзано почти цѣликомъ, а красивыя женщины уведены. Свои мѣропріятія командующій отрядомъ Дро объяснилъ "стратегическими обстоятельс вами", необходимостью "очищенія тыла" во избѣжаніе возможнаго наступленія турко-курдскихъ частей. Такая позиція руководителей войскъ заставила мусульманъ селеній, сосѣднихъ съ уже разгромленными, возстать съ оружіемъ въ рукахъ, чтобы предупредить возможность неожиданнаго ихъ разрушенія со стороны армянскихъ стратеговъ. Первыя столкновенія произошли въ сел. Верхн. и Нижн. Кархуны и Каракоюнлу, гдѣ обѣ стороны не могли сбить другъ друга съ занимаемыхъ ими позицій. Лишь въ верхн. Кархунѣ мусульмане отступили подъ огнемъ броневика. Въ этомъ районѣ армяне захватили все имущество мусульманъ, а также и имѣющееся продовольствіе. Въ настоящее время обѣ стороны занимаютъ слѣдующія позиціи: армяне сел. Дамбурунъ, Каракоюнлу, Джакала, ст. Эчміадзинъ, противъ сел. Е... Холлю-Демурчи, западнѣе сел. Гаджи-Эляръ, пимн. Шинковитъ по полотну ж.д. до ст. Улуханлу по Джульфинской дорогѣ до разъѣзда Иманшалу по рѣкѣ Зангѣ до впаденія въ Араксъ. Параллельно имъ стоятъ мусульмане.

Что касается до положенія мусульманъ - бѣженцевъ, то оно, конечно ужасное, - особенно свирѣпствуютъ среди нихъ всякія болѣзни. Если къ наступленію зимы они не будутъ размѣщены по селамъ и не будетъ помощи со стороны хлѣбомъ и одеждой, то имъ угрожаетъ полная гибель. Настроеніе возставшаго населенія приподнятое и полное надеждъ.

Везде идутъ одни и тѣ же разговоры: присоединимся къ Азербайджану если онъ протянетъ намъ руку, въ противномъ же случаѣ попросимъ турокъ принять насъ подъ свое покровительство, но подчиниться армянамъ мы не

бу[illegible] и [illegible] сила, которая могла бы [illegible]

[illegible] их [illegible] съ оружіемъ въ [illegible]. Такихъ [illegible]

въ кочевыхъ районахъ.

Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri müavininin hökumət sədrinə teleqramı. 1919-cu il. ARDA: F.970, s.1, iş 57.

Письмо замминистра иностранных дел председателю правительства Азербайджанской Республики. 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.57

Г.МИНИСТРУ-ПРЕДСЕДАТЕЛЮ.

[illegible] извѣстно, послѣ выступленія турецкихъ войскъ, [illegible] почти сплошь мусульманскія, [illegible] Республику подъ названіемъ Араксинской [illegible] Военный министръ [illegible] во главѣ съ тѣмъ, чтобы [illegible] допустить [illegible] армянскихъ войскъ въ эту область для утвержденія власти Армянской Республики, [illegible] на нее, потомъ, при [illegible] присоединиться къ своему [illegible] родному [illegible] Азербайджанской Республикѣ, отъ которой она [illegible] ходомъ историческихъ [illegible] временно отторгнута.-

Затѣмъ, подъ давленіемъ Главнаго Союзнаго Командованія нѣкоторыя части этой территоріи были заняты [illegible] армянскими отрядами для постепеннаго распространенія на [illegible] власти Арменіи. Это отчасти удалось [illegible] только пунктами, какъ Нахичевань и друг., и то лишь при непремѣнномъ условіи согласія Союзнаго Командованія взять управленіе въ свои руки впредь до разрѣшенія мирной конференціей вопроса о разграниченіи территорій Закавказскихъ Республикъ.-

Теперь съ уходомъ англичанъ, какъ сообщаетъ нашъ Дипломатическій Представитель въ Арменіи, начались волненія въ мѣстахъ, занятыхъ армянскими властями на почвѣ непризнанія власти Армянской Республики, напримѣръ, въ Нахичевани неспокойно, а въ Шахтахты мусульмане изгнали армянскаго комиссара. Армянскимъ Правительствомъ спѣшно принимаются мѣры, чтобы предупредить всякое [illegible] среди мусульманъ противъ Арменіи.-

Я полагаю, что моментъ этотъ самый подходящій не только для того, чтобы поддержать движеніе, но [illegible] выступленія [illegible] въ ввода администраціи и войскъ Арменіи.-

Притомъ, какъ сообщаетъ нашъ Дипломатическій Представитель [illegible] Тифлисскій, Армянское Правительство сильно обезпокоено появленіемъ 36-й турецкой дивизіи въ Караурганѣ со штабомъ въ деревнѣ Хорасанъ въ Сарыкамышскомъ направленіи. Поэтому, естественно, безъ зна-

2.

…льнаго заслона западныхъ своихъ границъ. Помимо того, съ другой стороны населеніе Араксинскаго района болѣе или менѣе организовано и приведено въ боевой порядокъ проникнувшими туда въ концѣ прошлаго 1918 года нашими офицерами, принужденными англичанами выѣхать оттуда мѣсяцъ тому назадъ.-

Все это вмѣстѣ взятое, а равно и благопріятное для насъ разрѣшеніе вопроса объ устраненіи угрозы со стороны Добровольческой Арміи, создастъ благопріятныя условія для оказанія Араксинскому району реальной поддержки, какъ матеріальными, такъ и боевыми средствами для возстановленія нашего вліянія на этой территоріи съ тѣмъ, чтобы затѣмъ, оккупировавъ эту область, мы могли поставить Союзное Командованіе передъ совершившимся фактомъ.-

На основаніи вышеизложеннаго, прошу Вашего распоряженія о посылкѣ въ Нахичевань кадра офицеровъ и объ отпускѣ ста тысячъ рублей изъ суммъ, имѣющихся въ Вашемъ распоряженіи на широкую организацію мусульманскаго населенія для того, чтобы отражать вторженія армянскихъ войскъ.-

При этомъ прилагаю копіи переписки съ Текинскимъ по этому поводу.-

ЗА МИНИСТРА ИНОСТРАННЫХЪ ДЕЛЪ

Директоръ Канцеляріи

Müttəfiq dövlətlərin Ali komissarına İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin teleqramı. 1919-cu il. ARDA: F.970, s.1, iş 115

Телеграмма Верховному комиссару союзных держав от представителей мусульманского населения Иреванской губернии. 1919 г. ГААР: Ф.970,оп.1, д.115

ЕГО ВЫСОКОПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ

ВЕРХОВНОМУ [illegible] СОЮЗНЫХЪ ДЕРЖАВЪ.

Въ августѣ и сентябрѣ текущаго года Армянскими воинскими частями [illegible] разгромлены мусульманскія селенія въ уѣздахъ: ЭЧМИАДЗИНСКОМЪ, СУРМАЛИНСКОМЪ, ЭРИВАНСКОМЪ и НОВОБАЯЗЕТСКОМЪ. Особенно пострадали [illegible] уѣзда, гдѣ не уцѣлѣло ни одного селенія и [illegible], въ которомъ осталось нетронутыми лишь сс. [illegible], [illegible] и КАРАБАГЛЫ. Участіе въ разгромѣ принимало совмѣстно съ войсковыми частями и армянское населеніе, причемъ особенную жестокость проявили жители изъ [illegible]. Какъ и всегда въ такихъ случаяхъ мужчины, за исключеніемъ [illegible] бѣжавшихъ, были перебиты [illegible], главнымъ образомъ [illegible] оружіемъ, а [illegible] были изнасилованы и взяты въ плѣнъ. Будучи очевидцами всѣхъ [illegible] [illegible] и не желая подвергнуться участи своихъ сосѣдей, мусульманское населеніе Зангибасарскаго района /[illegible] сельскаго общества/ изгнало изъ своей среды Полицейскаго Пристава единственнаго носителя власти Правительства Арменіи въ этомъ районѣ. Къ Зангибасару примкнули семь селеній сосѣдняго [illegible] [illegible]го Общества [illegible]скаго уѣзда перечисленныхъ выше три [illegible] Сурмалинскаго уѣзда, а также селенія КАРХУНЪ, [illegible], [illegible] и [illegible] ЭЧМИАДЗИНСКАГО уѣзда. Такимъ образомъ въ этомъ районѣ совершенно отсутствуютъ власти Правительства Арменіи и селенія управляются выборными изъ своей среды. Мѣсяца полтора тому назадъ въ сел. [illegible] прибылъ [illegible] Верховнаго Комиссара Полковникъ РЕЙ и, пригласивъ Представителей мѣстнаго населенія, предложилъ имъ признать власть Армянскаго Правительства. На сара Полковникъ РЕЙ и, пригласивъ Представителей мѣстнаго населенія, предложилъ имъ признать власть Армянскаго Правительства. На что со стороны Представителей мусульманскаго населенія послѣдовалъ отвѣтъ въ томъ смыслѣ, что не возражая принципіально противъ [illegible] знанія надъ собой власти Правительства Арменіи и соглашаясь [illegible] тить подати и отбывать другія повинности мусульманское населеніе тѣмъ [illegible] менѣе не можетъ пустить на территорію их Армянскіе [illegible]

власти ни Армянскія войсковыя части изъ опасенія подвергнуться у[illegible]
сти остальныхъ мусульманъ, переживших неслыханное насиліе со стор[illegible]
ны армянъ, но оно согласно, чтобы Представитель Армянской власти
имѣлъ пребываніе въ сел.УЛУХАНЛУ и оттуда отдавалъ бы необходимыя
распоряженія черезъ специальное лицо, которое будетъ приставлено к[illegible]
нему со стороны мусульманъ. Признавъ условіе, предложенное мусульм[illegible]
скимъ населеніемъ, пріемлемыми, Полковникъ РЕЙ покинулъ [illegible].-НАД[illegible]
ЛУ. 16-го Декабря прибыла въ ЗАНГИБАСАРЪ депутація изъ членовъ [illegible]
ванского мусульманскаго Національнаго Совѣта, которая отъ имени [illegible]
вительства Арменіи предъявила мусульманскому населенію въ ультимат[illegible]
ной формѣ требованіе о немедленномъ и безусловномъ признаніи власт[illegible]
Армянскаго Правительства. Отвѣтъ со стороны Представителей мусульм[illegible]
скаго населенія былъ такой-же, како' былъ данъ раньше ПолковникуРЕ[illegible]
причемъ было добавлено, что признаніе власти Правительства Арменіи
не указанныхъ выше условіяхъ должно продолжаться въ теченіе трехъ [illegible]
сяцевъ, когда вопросъ этотъ подлежитъ новому обсужденію и пересм[illegible]

Какъ только названная депутація вернулась въ Эривань, [illegible]
доточенныя въ ближайшихъ къ Зангибасару пунктахъ, Армянскія [illegible]
по приказу-ли Центральнаго Правительства Арменіи или по собствен[illegible]
ному почину,- стали нападать на мусульманскія селенія. Въ первую [illegible]
очередь они разгромили сел.КОЛАНЪ, Эчміадзинскаго уѣзда. Покончивъ
съ этимъ селеніемъ, они напали на сел.[illegible], того же уѣзда а [illegible]
также разоривъ его, двинулись на сел.ГАДЖИ-[illegible]ЛАРЪ, Эриванскаго
уѣзда. Но тутъ Армянскія войска встрѣтили сильное сопротивленіе [illegible]
стороны мусульманскаго населенія, которое послѣ упорнаго боя въ те[illegible]
ченіе полутора сутокъ отбросило противника на его первоначальныя
позиціи. Наступательное шествіе Армянскихъ войскъ грозитъ пол-[illegible]
нымъ разгромомъ мусульманамъ ЗАНГИБАСАРС[illegible] участка, безпощад[illegible]
[illegible]ъ и изгнаніемъ изъ этого района бѣженцевъ мусульманъ, со[illegible]
с[illegible] преимущественно изъ женщинъ и дѣтей, отцы и кормильцы ко[illegible]
торыхъ пали жертвой жестокой расправы въ другихъ селеніяхъ Эриван[illegible]
скаго, Эчміадзинскаго и Сурмалинскаго уѣзда. Армянскія войска, [illegible]
враждебно настроенныя противъ мусульманъ, ежедневно подкрѣпляютъ с[illegible]
новыми силами, а мусульманамъ ждать помощи неоткуда.

Населеніе Зангибасарскаго района умоляетъ о принятіи мѣръ [illegible]

предотвращенію жестокой расправы и рѣзни, которыя подготовляютъ для нихъ армяне. Таковыя мѣры должны быть приняты безъ замедленія, ибо съ каждымъ часомъ трагическій моментъ подвигается къ мусульманскому населенію Зангибасарскаго участка все ближе и ближе.

Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər sahəsində vəziyyətə dair Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurası sədrinin Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi Cəfərova teleqramı. 1919-cu il. ARDA.F.970, s.1, iş 66

Телеграмма председателя Совета министров Азербайджанской Республики дипломатическому представителю Азербайджана в Армении Джафарову о ситуации в Басаркечарском участке Новобаязетского уезда. 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.66

81

Копія съ копіи.

Тифлисъ.

Дипломатическому Представителю

Азербайджана Д ж а ф а р о в у

Получена мною отъ Гянджинскаго Губернатора слѣдующая телеграмма двѣ точки ковычки: "Приставъ девятаго участка Гянджинскаго уѣзда, образованнаго изъ отошедшихъ сельскихъ обществъ Новобаязетскаго уѣзда прибывъ въ Гянджу, донесъ мнѣ, что 12 Октября въ селеніи БАСАРКЕЧАРИ прибылъ Новобаязетскій уѣздный Комиссаръ, собравъ старшинъ, почетныхъ, духовенство, объявилъ имъ, что территорія теперешняго девятаго участка принадлежитъ Республикѣ Арменіи, а не Азербайджану, никакого пристава имъ не назначали, а именующій себя приставомъ ЧАЙХОРСКІЙ самозванецъ/точка/ Предъявилъ имъ слѣдующія требованія Первое, въ недѣльный срокъ сдать подати за сей и прошлый годъ, Второе-сдать весь запасъ зерна, оставивъ десять пудовъ на душу, Третье-сдать оружіе, Четвертое-пристава Чайхорскаго выдать властямъ и Пятое- не подчинившіеся этимъ распоряженіямъ должны оставить предѣлы Арменіи безъ права вывоза зерна и скота точка ковычки.

Сообщая объ этомъ, прошу Васъ немедленно снестись съ представителемъ Армянскаго Правительства, указавъ, что девятый участокъ составляетъ неотъемлемую часть Азербайджанской Республики, поэтому Правительство наше протестуетъ настаиваетъ на отмѣнѣ вышеуказаннаго распоряженія Правительства Республики Арменія, такъ какъ оно является вмѣшательствомъ во внутреннія дѣла Азербайджанской Республики. №563.

Предсѣдатель Совѣта Министровъ /Подпись/

İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin vəziyyəti barədə Azərbaycan Respublikası Xarici işlər nazirliyinin informasiya şöbəsinin məlumatı. 1919-cu il. ARDA.F.897, s.1, iş 78.

Сообщение информационного отдела министерства иностранных дел Азербайджанской Республики о положении мусульманского населения Иреванской губернии.1919 г. ГААР: Ф.897, оп. 1, д.78.

К О П І Я.

П О С Л А Н О П О Р А Д І О [illegible] ВСѢМЪ....

Съ начала 1918 г. армяне съ участіемъ ихъ воинскихъ частей и членовъ администраціи начали систематически производить въ районахъ управленія Эриванскаго Правительства избіенія мирнаго мусульманскаго населенія. Эти избіенія въ послѣднее время особенно участились въ Сурмалинскомъ, Эчміадзинскомъ и Новобаязетскомъ уѣздахъ, гдѣ за время съ 17 по 31 Августа истреблено до 50 селъ съ мусульманскимъ населеніемъ. Иллюстраціей подобныхъ избіеній могутъ служить событія въ селеніи Чанфида Эчміадзинскаго уѣзда, гдѣ 17 Августа армянская милиція съ уѣзднымъ комиссаромъ собрала всѣхъ жителей, отдѣливъ мужчинъ отъ женщинъ и дѣтей, ограбивъ все имущество, вывезла его на забранныхъ у мусульманъ селенія Иосимъ-Архъ верблюдахъ, послѣ чего мужчины были перебиты на берегу рѣки Араксъ. Такую же участь испытали селенія Керимъ-Архъ, Папакендъ, Текярли, Корухъ-Гюне, Улалыкъ, Кайшурухскаго общества, Агверенъ, Далеларъ, Пурпусъ, Алибекъ Аракендскаго общества, Агджаръ, Игдалу, Маркунъ, Келани-Арохлы Эчміадзинскаго уѣзда, Кизилъ-Бахъ, Субатанъ, Загалу, Шахабъ и др. Басаргечарскаго района, причемъ въ селеніи Шахабъ изнасилованныя женщины и дѣти были сожжены въ тендирахъ. Такой же участи подверглись многія села района Милли дараси, Карабаглярскаго и Ведичайскаго общества Эриванскаго уѣзда. Уцѣлевшее населеніе разоренныхъ районовъ скитается по горамъ и гибнетъ отъ голода. Лишь небольшая часть бѣженцевъ пробилось въ предѣлы Азербайджана. Эти избіенія вызываютъ негодованіе всего Азербайджанскаго народа. Министръ Иностранныхъ Дѣлъ заявилъ Армянскому Правительству энергичный протестъ по поводу этихъ все непрекращающихся избіеній и предпринялъ шаги передъ Верховнымъ Комиссаромъ Полковникомъ Гаскелемъ о принятіи немедленно рѣшительныхъ мѣръ къ прекращенію избіеній мирнаго мусульманскаго населенія Эриванской губерніи.-

Съ подлиннымъ в ѣ р н о :

Завѣдывающій Информаціоннымъ Отдѣломъ

Министерства Иностранныхъ Дѣлъ

Azərbaycanın İrəvanda diplomatik nümayəndəsinə teleqram.
4 dekabr 1919-cu il. ARPİİSSA:F.277,s.2, iş 40.
Телеграмма в Иреван дипломатическому представителю
Азербайджана. 4 декабря 1919 г. АПДУДПАР: Ф.277, оп.2, д.40

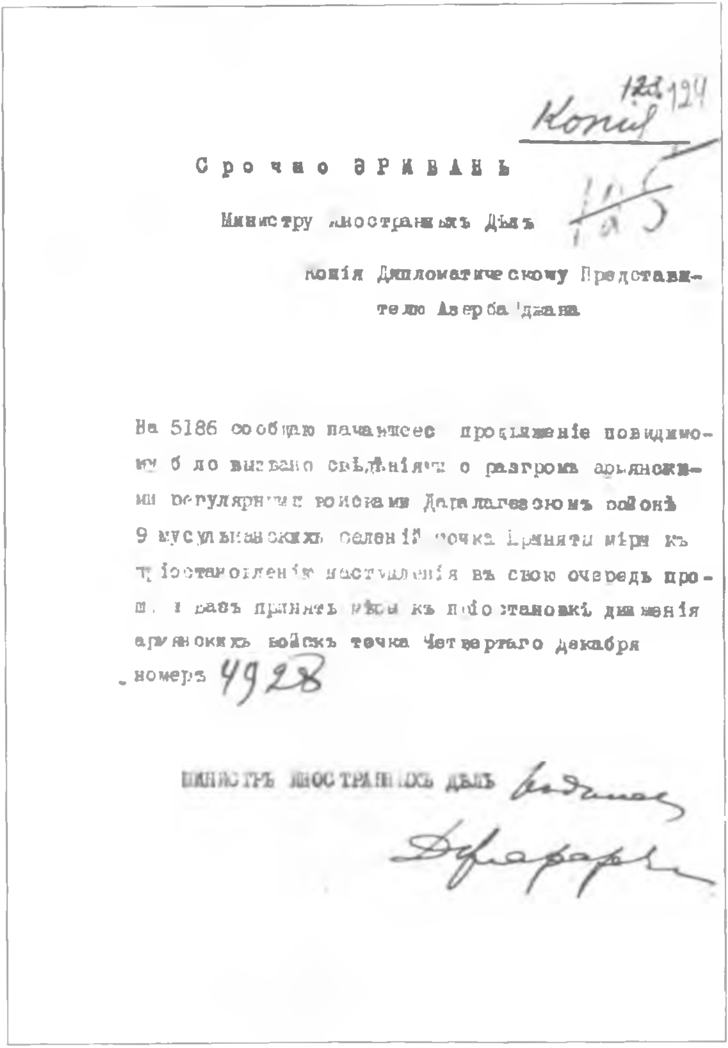

Копія

Срочно ЭРИВАНЬ

Министру иностранныхъ Дѣлъ

копія Дипломатическому Представителю Азербайджана

На 5186 сообщаю начавшееся продвиженіе повидимому было вызвано свѣдѣніями о разгромѣ армянскими регулярными войсками Даралагезскомъ районѣ 9 мусульманскихъ селеній точка Примите мѣры къ пріостановленію наступленія въ свою очередь прошу и васъ принять мѣры къ пріостановкѣ движенія армянскихъ войскъ точка Четвертаго декабря номеръ 4928

МИНИСТРЪ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ

Naxçıvandan müsəlman qaçqınlarının ağır vəziyyəti ilə bağlı İrəvandan Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirinə teleqram. 20 dekabr 1919-cu il. ARDA: F.970,s.1, iş 65

Телеграмма министру иностранных дел Азербайджана из Иревана о тяжелом положении беженцев-мусульман из Нахчывана. 20 декабря 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.65.

Шифрованная телеграмма изъ Эривани С11090,279,20/12,15,3.

Получена 22 Декабря 1919 г.

вхд.№ 203.

БАКУ

Министру Иностранныхъ дѣлъ.-

Получилъ вчера письмо Губернатора Нахичевани, доложу Вашему вниманію часть письма, прошу телеграфировать мѣропріятія мнѣ для сообщенія Нахичевань точка Персія большими соблазнами, обѣщаніями привлекаетъ и приманиваетъ бѣженцевъ изъ Нахичеванскаго края, если бѣженцы числомъ шестидесяти тысячъ перейдутъ Персію, то армяне завладѣютъ краемъ, соединятся Зангезуромъ и будутъ грозить Баку точка Бѣженцы ужасныхъ мученіяхъ гибнутъ сотнями отъ голода и холода точка Англичане, пользуясь такимъ положеніемъ дѣла, хотятъ переселеніемъ такой большой арміи бѣженцевъ обезсилить край для вторженія армянъ, это мнѣ извѣстно изъ достовѣрныхъ источниковъ; если Правительству нашему дорого удержаніе края за собой, то пусть вышлетъ безотлагательно деньги и людей для поддержанія жизни и удержанія бѣженцевъ. 20 Декабря № 1852.-

За Представителя МИРБАБАЕВЪ.-

Расшифровалъ Э. А л і е в ъ . -

Ermənistan hökumətinin Zəngibasar bölgəsinə qarşı hərbi əməliyyatlara başladığı barədə Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirinin Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinə teleqramı. 27 dekabr 1919-cu il. ARDA:F.970, s.1, iş 115

Телеграмма министра иностранных дел Азербайджанской Республики дипломатическому представителю в Армении о начале военных действий армянским правительством против мусульман Зангибасарского района. 27 декабря 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.115

9

Копія

ЭРИВАНЬ

Срочно

Дипломатическому Представителю Азербайджана

Сегодня отъ бѣженцевъ получено слѣдующія свѣдѣнія запятая 21 декабря Армянское Правительство открыло военныя дѣйствія противъ мусульманъ Зангибасарского района точка Того же числа разгромлено и разорено селеніе Каргабазаръ запятая 22 числа такая же участь постигла селеніе Улуханлу точка Теперь идетъ бой населеніяхъ Чобанкера и Каракишлакъ точка немедленно провѣрьте и срочно телеграфируйте правильность этихъ свѣдѣній точка Если это подтвердится то немедленно заявите энергичный протестъ Армянскому Правительству съ требованіемъ прекратить всякое вооруженное дѣйствіе мотивируя тѣмъ, что соглашеніемъ премьеровъ Правительствъ Азербайджана и Арменіи отъ 23 ноября установлено не прибѣгать къ силѣ оружія въ цѣляхъ подчиненія себѣ отдѣльныхъ территорій точка 27 декабря

№ 55

МИНИСТРЪ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ / подписалъ/

Съ подлиннымъ вѣрно :

Начальникъ Информаціоннымъ

Отдѣленіемъ

Ermənistanda müsəlman əhalisinin vəziyyəti ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsinin müavini F.Vəkilovun Müttəfiq dövlətlərin Qafqazda Ali komissarına məktubu. 30 dekabr 1919-cu il. ARDA:F.970, s.1, iş 15

Письмо заместителя дипломатического представителя Азербайджанской Республики при правительстве Грузии Ф.Векилова Верховному комиссару союзных держав на Кавказе с описанием положения мусульманского населения Армении. 30 декабря 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.15

Représentation diplomatique
de la République d'Azerbeïdjan
auprès le gouvernement
de la République Géorgienne
191......

ГОСПОДИНУ ВЕРХОВНОМУ КОМИССАРУ

СОЮЗНЫХЪ ДЕРЖАВЪ
на КАВКАЗѢ.

Въ дополненіе къ отношенію моему отъ 29 декабря с.г. за № 5198 съ приложеніемъ текста телеграммы посланной Министромъ Иностранныхъ Дѣлъ моего Правительства Министру Иностранныхъ Дѣлъ Республики Арменіи сообщаю слѣдующее.

Мною получены подтвержденія о разгромѣ армянскими войсками цѣлаго ряда мусульманскихъ селеній въ Эриванской губерніи. Свои свѣдѣнія изъ этихъ разрушенныхъ деревень проходятъ черезъ Тифлисъ. Передаваемыя ими подробности продолжающихся печальныхъ событій не поддаются описанію.

Считаю необходимымъ довести до свѣдѣнія Вашего Высокопревосходительства, что извѣстія объ агрессивномъ настроеніи Армянскаго Правительства, желающаго силою оружія подчинить себѣ непризнающіе его власти мусульманскіе районы, дошли до широкихъ слоевъ Азербайджанскаго населенія. Народныя массы, преисполненныя чувствомъ справедливаго негодованія противъ звѣрскихъ уничтоженія цѣлыхъ деревень, требуютъ отъ Пра-

вительства принятія самыхъ рѣшительныхъ шаговъ для прекращенія подобныхъ явленій.

Съ своей стороны обращаю вниманіе Вашего Высокопревосходительства на то, что эти послѣднія выступленія армянскаго Правительства, точно такъ же какъ и нападенія на мусульманъ въ Зангезурѣ, имѣвшія мѣсто послѣ подписанія соглашенія 23 ноября с.г., производятъ въ Азербайджанѣ тяжелое впечатлѣніе, заранѣе дискредитируя въ глазахъ населенія предполагаемую въ Тифлисѣ конференцію и дѣлая совершенно непопулярной идею мирнаго разрѣшенія спорныхъ вопросовъ.

Во избѣжаніе столь печальныхъ послѣдствій, въ корнѣ подрывающихъ всѣ начинанія Азербайджанскаго Правительства направленныя къ укрѣпленію добрососѣдскихъ отношеній между Закавказскими республиками, честь имѣю просить Ваше Высокопревосходительство использовать всю силу Вашего авторитета и принять всѣ зависящія мѣры къ немедленному прекращенію разгромовъ мусульманскихъ селеній армянскими войсками и безпощаднаго истребленія мирнаго населенія.

Подпись –

Замѣститель Дипломатическаго Представителя
Азербайджанской Республики при Правитель-
Республики Грузіи

Векиловъ

И. об. секретаря

Зав. Информ. службой:

Ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların öldürülməsi haqqında İrəvan həmyerlilər cəmiyyəti nümayəndəsinin teleqramı. 31 dekabr 1919-cu il. ARDA: F.897,s.1,iş 78

Телеграмма представителя мусульманского населения Иреванского землячества об убийствах мусульман со стороны армян. 31 декабря 1919 г. ГААР: Ф.897, оп.1, д.78

Копія.-

Шифрованная телеграмма изъ Эривани.

Получена 31 Декабря 1919 г.

Вх. № 216.

БАКУ.

МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ -

Недавно убиты шесть татаръ по дорогѣ Эривань [illegible] Кизилбасаръ въ концѣ садовъ города; [illegible] брошены со скалъ, изуродованы, англичанинъ былъ со мной, были на мѣстѣ; сняли фотографіи; обо всемъ сообщили также американцамъ и другіе обѣщали послать рапорты въ Тифлисъ; трупы оставлены были въ мечеть, гдѣ были также Персидскій консулъ и [illegible] для освидѣтельствованія и [illegible]; уведены двѣ женщины. Двадцать девятаго декабря № [illegible].

За представителя МИРЪАБАЕВЪ.

[illegible] Секретарь А. СУЛХАНБЕРДИХАНОВЪ.

Вѣрно:

Дѣлопроизводитель

Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirinin Ermənistan Respublikasının Xarici işlər nazirinə teleqramı. 1919-cu il. ARDA: F.970, s.1, iş 62

Телеграмма министра иностранных дел Азербайджанской Республики министру иностранных дел республики Армения. 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.62.

///

К о п і я.

ЭРИВАНЬ

МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ АРМЕНІИ.-

На номеръ 1029 Несмотря на недопустимость вмѣшательства Армянского правительства во внутреннія дѣла Азербайджана я въ виду вашего обращенія сообщаю что мое правительство неуклонно соблюдаетъ соглашеніе отъ двадцать третьяго ноября и что не имѣетъ намѣренія предпринимать какихъ либо наступленій точка Мною уже Вамъ сообщалось что сейчасъ же вслѣдъ за подписаніемъ соглашенія отъ двадцать третьяго ноября армянскими войсками въ районѣ Зангезурского уѣзда было уничтожено до сорока мусульманскихъ селеній и что 19 января войска Армянскаго правительства совмѣстно съ вооруженными бандами продолжая наступательныя дѣйствія въ направленіи Шушинскаго уѣзда подвергли истребленію всѣ лежащія по пути ихъ движенія мусульманскія села точка Лишь въ цѣляхъ воспрепятствованія дальнѣйшаго уничтоженія селеній и спасенія имущества и жизни десятковъ тысячъ мусульманъ отъ безчеловѣчнаго истребленія армянскими войсками а также возстановленія положенія существовавшаго до двадцать третьяго ноября мое правительство послало незначительный отрядъ присутствіе коихъ уже задержало армянскія войска отъ выполненія опредѣленнаго плана точка номеръ 125.

Подлинная за надлежащею подписью.-

Съ подлиннымъ вѣрно: Начальникъ Информаціоннаго

Отдѣленія

İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin vəziyyətinin təsviri.
1919-cu il. ARDA: F.894, s.2, iş 48
Описание положения мусульманского населения Иреванской губернии.
1919 г. ГААР: Ф.894, оп.2, д.48

/7

О Б Ъ Я В Л Е Н І Е

[illegible] положеніе мусульманъ въ Эриванской губерніи нашимъ
братьямъ мусульманамъ въ Гянджинской и Бакинской [illegible]
мусульманъ въ Нахичеванскомъ и Шарурскомъ [illegible]
выгнали всѣхъ армянъ изъ этихъ уѣздовъ. Границей мусульманъ въ
настоящій моментъ является станція Девелу [illegible] армянамъ
[illegible] возможности переходить въ Персію черезъ Джульфу и [illegible]ахтахты. Гдѣ
армянъ Игдиръ. [illegible] тоже выгнаны армяне [illegible]скій уѣз-
Наши братья курды жителе [illegible] горторно [illegible] "Аглаги" тѣснять
[illegible]. Игдирскій [illegible] начальникъ оставилъ [illegible] и уѣхалъ въ
[illegible]. За селеніе "Арелир-Ташкентъ", которое находится въ вост
[illegible]ой сторонѣ "Аграданга", прибылъ Персидскій Консулъ, который запр
[illegible] изъ Персіи товаровъ, но потомъ, получивъ больше [illegible]
ніе, разрѣшилъ перевозить. Житель Шарурского уѣзда [illegible]-Алекпер
собралъ большое количество вооруженныхъ людей и сражался съ арм
около 15 дней. Бѣженцы изъ Эриванского и [illegible] уѣздовъ
разсказываютъ, что армяне въ продолженіе 15 дней были заняты [illegible]
трупами и ранеными.

На станціяхъ Девелу и Игдиръ имѣется большія мусульманскія си[illegible]
Армяне находящіяся въ Сурмалинскомъ [illegible] опасаясь этихъ [illegible]
вращаются обратно и тѣснятъ жителей мусульманъ [illegible]скаго
Нѣкоторые мусульмане этого уѣзда убѣжали въ Нагизкань. Изъ
не идетъ ни одинъ человѣкъ на помощь мусульманамъ. Машади Али
вернулся на свое мѣсто, такъ какъ онъ свое дѣло ведетъ очень [illegible]
и онъ запретилъ давать армянамъ хотя одинъ [illegible] ячменя и [illegible]
[illegible]о черезъ Караван-сарай и Делижанъ перевозится въ [illegible]
продовольствіе въ Арменію. Въ Новобаязетѣ осталось 50 мусульм[illegible]
семействъ, которыхъ не освобождаютъ и говорятъ, что ихъ осв[illegible]
тогда, когда кончится рѣзня Геокчинцевъ.

Бѣженцы разсказываютъ, что армяне собираютъ силу и на дняхъ
начнется рѣзня.

[illegible] сел. Укл[illegible], Гянджинскаго уѣзда. Пир[illegible] армян[illegible]
ограбить проѣзжающихъ бѣженцевъ мусульманъ.

Нѣсколько дней тому назадъ [illegible] ограбили 12 бѣ[illegible]
деньги, [illegible] и нѣсколько барановъ. Старшина [illegible]
Ивановки/ за деньги [illegible] бѣженцевъ мусульманъ к

через Ново-Ивановку

Армяне объявили войну Гёкчинцамъ, а потому Гёкчинцы бѣгутъ въ Ганджинскій уѣздъ. Жители селен. Маара, Кесеманъ и Шишкая переселились въ наши села. Въ Тоглуджѣ, Агбулахѣ, Арпа-Джалѣ Джигѣ пока спокойно. Но заявляютъ, что положеніе мусульманъ въ Арменіи очень и очень тяжелое и жить имъ трудно. Какъ разсказалъ бѣженецъ изъ Делижана, въ Эриванѣ получили изъ Америки более милліона пудовъ пшеницы и муки. Изъ этого продовольствія въ Новобаязетѣ имѣются около 1000 пудовъ. Ежедневно кормятъ армянъ и мусульманъ. Въ мѣсяцъ каждому даютъ 1 пуд. муки, а армянскимъ семействамъ даютъ одну пару быковъ и зерна для обсѣмененія полей. Помимо этого каждому армянину даетъ Делижанскій уѣздный Начальникъ 400 рублей въ мѣсяцъ.

Нѣсколько дней тому назадъ фунтъ хлѣба стоилъ 10 рублей, теперь цѣна сравнительно пала. Какъ сообщаютъ [illegible], ежедневно, черезъ Казахъ Узунъ-Тала и Караванcарая перевозятъ въ Арменію, въ большомъ размѣрѣ, пшеница, изъ которой [illegible] Азербайджану ничего не даетъ.

[illegible] селеніями Ганоорак и Баскэнтъ убили [illegible] армян[illegible] этомъ [illegible] подозрѣваютъ жит. Тоглуджа Гамида Касумъ [illegible] Молла-Али-Ашрафъ-Гаджи-Молла-Рагимъ-заде.-

Перевелъ Секретарь татарскаго стола А.Касумовъ.-

Вѣрно:

Правитель Канцеляріи

Ermənilər tərəfindən 1919-cı ilin son iki ayı ərzində müsəlman kəndlərinin dağıdılması barədə İrəvan Müsəlman Milli şurasının Amerika və Avropanın böyük dövlətlərinə teleqramı.1920-cu ili
ARDA: F.894, s.10, iş 80

Телеграмма от Иреванского мусульманского национального совета Великим державам Европы и Америки со списком мусульманских селений, разгромленных армянами за последние два месяца 1919 года. 1920 г. ГААР: Ф. 894, оп.10, д.80

Эриван. Мусул.
Нацiональный Совѣтъ.

Копiя

ДЛЯ СВѢДѢНIЯ И ВНИМАНIЯ ВЕЛИКИХЪ ДЕРЖАВЪ
ЕВРОПЫ И АМЕРИКИ.-

Въ данное время о положенiи мусульманъ живущихъ подъ ужасным правленiемъ появившагося государства по имени Армянская республика и составляющихъ половину населенiя Арменiи и о томъ при какихъ гибельныхъ обстоятельствахъ и подъ какимъ тяжелымъ ярмомъ живутъ мусульмане мы сообщаемъ Вамъ краткiя свѣдѣнiя и принуждены просить помощи Великой Державы. Армянскiя вооруженныя и разбойничьи банды въ городахъ, уѣздахъ, въ селахъ и даже въ Эривани, столицѣ Армянскаго государства, какъ голодные волки пустились на мусульманъ ежедневно по ночамъ три, четыре мусульманскiе дома подвергаются нападенiямъ, грабежамъ и убiйствамъ. У мусульманъ ѣдущихъ по дѣламъ и за торговлей, отнимается все что у нихъ имѣется. Сотни мусульманъ такимъ образомъ ограблены на всѣхъ дорогахъ. Посѣвы мусульманъ, крестьянъ либо скосивъ увозятъ, либо пускаютъ скотъ на эти посѣвы и потравляютъ все. Разрубаютъ, вырѣзываютъ деревья въ мусульманскихъ садахъ, мусульманскiе дома и магазины разгромляютъ и разрушаютъ. Мусульманина, на улицѣ, на базарѣ и гдѣ бы онъ не находился грабятъ и отнимаютъ у него деньги. Беззащитныхъ мусульманъ въ милицiонныхъ частяхъ не слушаютъ и подвергая разнымъ униженiямъ отнимаютъ деньги, потомъ либо арестовываютъ, либо отпускаютъ без удовлетворенiя. Въ Правительственныхъ учрежденiямъ для мусульманъ ничего не дѣлается. Правительство на такое угнетенное и беззащитное положенiе мусульманъ смотритъ равнодушно. Ежедневн масса мусульманъ будучи не въ состоянiи жить при наличiи подобныхъ безграничныхъ и неимовѣрныхъ насилiй побросавъ все свое имущество покидаютъ свои насиженныя мѣста и родину. Тысячами сироты и вдовы, обѣднѣвшiе и беспомощные мужчины, безъ всяк присмотра остались на улицахъ и 10-15 человѣкъ мрутъ еже но /наулицахъ/. Тысячами мусульманъ-крестьянъ Правительс

не пускаетъ въ свои селенія и они безъ крова [illegible]
голодные и голые влачатъ свое жалкое существ[illegible]
лѣваютъ многими болѣзнями и безъ помощи, лечені[illegible]
мотра погибаютъ на улицахъ. Если такое положені[illegible]
должится, то мусульмане, живущіе въ Арменіи, обр[illegible]
окончательную гибель, это ясно какъ солнце. Поэт[illegible]
мусульмане живущіе въ Арменіи обращаются къ Вел[illegible]
Державѣ, и во имя правды, справедливости и челов[illegible]
просятъ принимая во вниманіе положеніе мусульм[illegible]
щихъ въ Арменіи, стать на защиту ихъ правъ и [illegible]
имъ руку помощи. Умоляемъ и надѣемся.-

Съ подлиннымъ вѣрно:

Завѣдывающій Информаці[illegible]

Отдѣломъ [illegible]

С П И С О К Ъ

мусульманских селеній, разгромленных армянами за последние два два мѣсяца 1919 года.

I- въ Эчміадзинскимъ уѣздѣ:

I. Гаджиларъ
2. Молладурсунъ
3. [illegible]оосъ
4. [illegible]уракомлу
5. Аджа-Кала
6. Кирашлы
7. [illegible]ерашлу
8. [illegible]ярлы
9. Патрынджъ
10. Уджанъ
11. [illegible]овшъ
12. Аванъ
13. Карадналаръ
14. Магда
15. [illegible]іанъ
16. [illegible] Акаракъ
17. Бахчаджных[illegible]
18. [illegible]арвансара
19. [illegible]
20. Ехары Агдша-Кала
21. Ашаги Агджа-Кала
22. [illegible]хары Карагоммазъ
23. Ашаги Карагоммазъ
24. Эшмакъ
25. [illegible]ехрибанъ
26. Чихаджи
27. Ириндъ
28. Талынъ
29. Пиръ Магакъ
30. Пиръ Тиканъ
31. Аралыхъ
32. Аганчи
33. Кулидарвишъ
34. Куйтулъ
35. [illegible]рговъ
36. [illegible]аша-булахъ
37. Котаклу
38. Герси
39. Анкроакъ
40. Ушу
41. [illegible]ичикъ-Кендъ
42. [illegible]ачраванъ
43. Такія
44. Парни
45. [illegible]ейналъ-булаги
46. [illegible]ейва
47. Кули-бекъ I
48. Кули-бекъ 2
49. Аджа-Архъ
50. Керимъ-Архъ
51. Джанфида
52. Кгдалу
53. Армудлу
54. Молла-[illegible]дамъ
55. Кувуванда
56. Туркманлу
57. Коланлы
58. Сафіабадъ
59. Камарлу
60. Каргабазаръ
61. [illegible]хары Кархунъ
62. Ашаги Кархунъ.

II - въ Сурмалинскомъ уѣздѣ:

1. Хаджи
2. Оба
3. Киллукъ
4. Ахмамеда
5. Зе[illegible]
6. Арапкирлы
7. Кувъ Овуданъ
8. Сари Чобанъ
9. Агаверъ
10. Сурмалы
11. Качанчи
12. Наджафали
13. Амаратъ
14. Малаклю
15. Игдыръ Мава
16. Султанъ Абадъ
17. Аръ Гаджи 1
18. Аръ Гаджи 2
19. Аръ Гаджи 3
20. Каракоюнлу
21. Зюльфикаръ
22. Усейнъ Кенди
23. Сафаръ Кули
24. Чаннатъ Абадъ
30. Ашагы Дича
31. Юхары Дича
32. Гасанъ Ханъ
33. Кырашъ-багъ
34. Окуэлы
35. Кизылъ Чакиръ
36. Курбаглы
37 Дара Кенди
38. Парлы
39. Тапа [illegible]

III-въ Эриванском[illegible]

- кромѣ Зангибасарск[illegible]

[illegible]

[illegible]

İrəvan quberniyasının müsəlman həmyerlilərinin nümayəndəsi M.Mirbabayevin müsəlman əhalisinin vəziyyəti barəsində məruzəsi. 25 yanvar 1920-ci il. ARDA:F.894, s.10, iş 80

Доклад представителя мусульманского Иреванского землячества М.Мирбабаева о положении мусульманского населения. 25 января 1920 г. ГААР: Ф.894,оп.10,д.80

К О П І Я

Секретно.

ЕГО ВЫСОКОПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.-

Работая съ ноября мѣсяца 1919 г. въ Азербайджанской Миссіи въ Арменіи въ качествѣ Совѣтника и съ 13 декабря по 25-ое января с.г., какъ Исп.об.дипломатическаго представителя, считаю долгомъ своимъ познакомить Ваше Высокопревосходительство съ положеніемъ дѣлъ въ Арменіи вообще и съ условіями жизни мусульманъ въ особенности.

Еще нѣсколько мѣсяцевъ тому назадъ шла усиленная отправка воинскихъ частей и боевыхъ припасовъ къ Азербайджанской границѣ. Въ этой работѣ принималъ участіе также представитель Доброарміи полк. Зенкевичъ. Даже часть снарядовъ, вывезенныхъ изъ Трапезунда съ помощью англичанъ, Зенкевичемъ была уступлена армянамъ. Армяне работали въ контактѣ съ Доброарміей. Получены были свѣдѣнія изъ грузинской миссіи о томъ, что ѣдетъ масса курьеровъ-армянъ въ Екатеринодаръ и что задержаны даже бумаги.

Съ развалом Доброарміи армяне начинаютъ утилизировать свои силы въ другомъ направленіи: ставить Конференцію Республикъ передъ совершившимся фактомъ - фактомъ окончательнаго очищенія Зангезура отъ мусульманъ.-

Разгромивъ и вырѣзавъ 25-40 селеній въ Зангезурѣ /дол.Охчи Бабадинъ и Кигн Дарася/, армяне намѣревались двинуться на Ордубатъ, соединиться съ Акулисами и захватить Нахичевань. Трудныя непроходимыя, покрытыя снѣгами дороги и перевалы помѣшали этому.

За то послѣднія событія въ Зангезурѣ, на границѣ Карабаха говорятъ за то, что армяне не дремлютъ.

Послѣ событій въ Ведибасарскомъ районѣ, Дро былъ назначенъ начальникомъ Эчміадзинскаго и Сурмалинскаго уѣздовъ.

Простой народъ говорилъ,что разъ Дро поѣхалъ въ эту сторону,тамъ можно ожидать новыхъ бѣдствій. Какъ разъ спустя немного времени, разразились кровавыя событія въ результатѣ было разгромлено и вырѣзано 60 и болѣе мусульманскихъ селеній.

Оттуда онъ ѣдетъ въ Зангезуръ. Правительство Арменіи увѣряетъ,что ничего не знаетъ о томъ,что происходитъ теперь въ Зангезурѣ.

Чѣмъ объяснить въ такомъ случаѣ назначеніе туда командующимъ такого популярнаго человѣка,какъ Дро,извѣстнаго своими жестокими и ужасными экспедиціями.

Итакъ,командующимъ всѣми силами въ Зангезурѣ назначен / генералъ/ Дро, какъ популярний человѣкъ среди дашнаковъ; помощникомъ его - генералъ Назаровъ / бывш.герой Баку/; послѣ Назарова полковникъ Самойленко.

Изъ умбашетовъ въ Зангезурѣ: Арташъ - организаторъ и начальникъ добровольческихъ частей,2/ Японъ и 3/ Вали-Назаръ - онъ еще въ Делижанѣ собираетъ лошадей и будетъ формировать новую дружину.

Посланы четыре роты регулярныхъ частей по одной ротѣ изъ 1-го,4-го,5-го и 6-го полковъ,какъ ядро для организованія новыхъ полковъ на мѣстѣ и масса офицеровъ со всѣхъ частей. / " Населеніе Зангезура,солдатыНиколаевскаго времени,нами посланы офицеры для организованія изъ нихъ полковъ", слова Мин.Ин. Дѣлъ Арменіи Хатисова/.

Изъ Эривани отправлены 3 горныя батареи, 2 полевыхъ орудія и одна скорострѣльная мортира / годная на 25-30 выстрѣловъ пулеметовъ Луиса 60. 12 и еще формируется новая пулем.рота подъ командой русскаго офицера съ 8 пулеметами.

Снарядовъ у армянъ очень много,а патроновъ винтовочныхъ наоборотъ, очень мало. Дезертирство въ данное время возросло до того, что Правительство армянское перестало бороться. Эпидемія даетъ до 80 % больныхъ среди войскъ въ казармахъ ,смертность большая.

Армянскіе солдаты не выдерживаютъ натиска на нихъ, даже незначительное сопротивленіе не только можетъ остановить движеніе армянскихъ войскъ, но и вызвать ихъ бѣгство, что имѣло мѣсто въ бояхъ въ Эриванской губерніи, въ б.Вед., Нахичевая и Шарурскомъ направленіяхъ.

Нужно отмѣтить также финансовое затрудненіе, въ виду отказа населенія принимать армянскіе чеки,т.е. мѣстные денежные знаки. Въ Зангезурѣ населеніе вовсе не принимаетъ чековъ. На этой почвѣ масса эксцессовъ, Дро собственноручно застрѣлилъ 4 человѣка.

Нахичевань. Я не буду останавливаться на этомъ вопросѣ. Имѣется нѣсколько бумагъ изъ Нахичевани отъ ген.Губернатора, каковыя при семъ препровождаются, прошу обратить на нихъ Ваше вниманіе и возможно скорѣе оказать Ген.Губернатору просимую помощь,въ смыслѣ посылки войска и поддержанія бѣженцевъ въ этомъ краѣ. Персія въ контактѣ съ англичанами и армянами, большими соблазнами хочетъ переселить мусульманъ-бѣженцевъ въ Персію, ослабить Нахичеванскій районъ и дать возможность армянамъ вторгнуться въ этотъ край.

Нахичеванская организація простирается на Б.Вединскій и Аралыхскій районы; установилась связь Нахичевани съ Зангибасаромъ.

Акулисы. О событіяхъ въ Акулисахъ получены исчерпывающія свѣдѣнія отъ Нахич. ген.-губернатора, каковыя также имѣю честь при семъ препроводить для Вашего свѣдѣнія.

Зангибасаръ. Послѣ разгрома 60 селеній въ Эчм. и Сурм. уѣздахъ,Зангибасару грозила непосредственная опасность. Зангибасаръ, какъ богатый рисовой районъ былъ приманкой для голодныхъ солдатъ. [illegible] населеніе Эчміадзинскаго и Сурм.уѣздовъ потеряло весь свой урожай зерна, такъ какъ событія произошли какъ разъ почему то по сборкѣ населеніемъ урожая, и рисъ поспѣваетъ немного позже пшеницы.

Такимъ образомъ населеніе Зангибасара принуждено

было принять нѣкоторыя мѣры къ самозащитѣ: стало вооружаться и пригласило инструкторовъ для организаціи сопротивленія въ случаѣ нападенія со стороны армянъ.

Зангибасаръ состоитъ изъ 12 селеній со сплошнымъ мус.населеніемъ, находится въ 8-[illegible] верстахъ отъ гор.Эривани, а другой стороной доходитъ до рѣки Араксъ.

Теперь скажу, что побудило Зангибасаръ отдѣлиться и жить замкнуто. Во 1/ всякій армянинъ являлся властью и могъ производить всякую реквизицію и конфискацію.

2/ богатыхъ и зажиточныхъ крестьянъ-зангибасарцевъ комиссары армянъ подъ разными предлогами арестовывали и выпускали за извѣстный выкупъ, доходившій, смотря по состоянію, до десятковъ тысячъ.

3/ мусульмане изъ Зангибасара въ городъ и обратно по дорогѣ подвергались систематическимъ и постояннымъ ограбленіямъ насиліямъ и звѣрствамъ.

4/ лошади и приличная одежда всегда отбирались.

5/ торговля и дѣла торговыя для мусульманъ были забыты, ибо ѣхать или отправляться съ деньгами или товарами для мусульманъ было немыслимо, чтобы не быть ограбленными.

Принимая во вниманіе, предшествующія съ отдѣленія Зангибасара отъ общаго управленія, обстоятельства и также принципъ самоопредѣленія народовъ, можно сказать, что Зангибасаръ долженъ быть защищенъ и нуждается въ поддержкѣ нашего Правительства.

Два рапорта Занг.Нац.Совѣта также при семъ прилагаются.

Недавно приблизительно 20-го декабря 1919 г., армянами предпринято было нападеніе и выбито населеніе изъ селенія Коланы, гдѣ устроенъ былъ американскій питательный пунктъ для 800 мусульманъ-бѣженцевъ. Далѣе армяне отправились на сел. Каргабазаръ и благодаря помощи, подоспѣвшей изъ Зангибасара, селеніе уцѣлѣло.

28-го совершенно разгромлено сел. Акараки Эчм.уѣзда / всего осталось [illegible] сел. мус[illegible]ъ Эчм. уѣзда. Акаракъ, Уши.

Ахнсъ, Уши, Назраванъ и Такя/. Я лично поѣхалъ съ американцами въ это село. Имущество все было унесено, увезено на возахъ же потерпѣвшихъ крестьянъ. Обнаружили 8 убитыхъ / среди нихъ женщины и дѣти/, 5 раненыхъ и много еще неподобранныхъ, какъ говорили крестьяне.

Въ присутствіи американцевъ, Правительство Арменіи дало гарантію, что не допуститъ болѣе подобныхъ явленій и что виновные будутъ наказаны. Но не прошло и 10 дней, какъ было уничтожено второе селеніе Ахнсъ. Разслѣдовать не удалось. Вообще армяне подобныя печальныя явленія считаютъ своимъ внутреннимъ дѣломъ и никакого вмѣшательства не допускаютъ.

Въ январѣ отправлены были двѣ партіи бѣженцевъ со станціи Улуханлу. Правительствомъ Арменіи даны были имъ вагоны. Несчастные бѣженцы, лишенные всего на ст. Эчміадзинъ, все-таки были ограблены до-гола. 12 изъ нихъ были уведены и одинъ убитъ. Объ этомъ есть телеграмма изъ Тифлиса, копія которой при этомъ присовокупляется.-

2-я партія бѣженцевъ въ 85 человѣкъ подверглась ужасамъ подробностей не знаю.

Пострадало вторично селеніе Тоханшалу: объ этомъ сказано въ рапортѣ изъ Зангибасара.

Изъ всего вышеизложеннаго нетрудно составить представленіе о положеніи мусульманъ въ гор. Эривани. Картина приблизительно слѣдующая: мусульманскихъ магазиновъ нѣтъ, дома разрушены, гарантіи личности, имущества и жилища не существуетъ.

Всякая реквизиція считается для мусульманъ законной. Есть случаи выбрасыванія больныхъ мусульманъ изъ квартиры для размѣщенія тамъ армянъ.

Единственный источникъ дохода для мусульманъ - это сады, и тѣ либо захвачены армянами, либо заняты на правахъ аренды, конечно, за мизерную плату, либо деревья въ нихъ вырублены.

Хотя армянское Правительство утверждаетъ, что у нихъ нѣтъ граждан бѣлой и черной кости, но, однако, извѣстно существованіе разныхъ законовъ для разныхъ націй.

Свидѣтельство на право торговли для мусульманъ стоитъ значительно дороже, чѣмъ для сосѣдей-армянъ. Все это могутъ подтвердить нѣкоторые русскіе чиновники, состоящіе на русской службѣ.

Въ этомъ докладѣ я старался дать общій обзоръ положенія и фактовъ, поэтому изложеніе отдѣльныхъ вопросовъ выходитъ, можетъ быть, весьма краткимъ. По какому либо вопросу, особо интересующему Ваше Высокопревосходительство, могу дать подробныя свѣдѣнія.-

[illegible]

Съ подлиннымъ [illegible]

[illegible]

отдѣленія [illegible]

İrəvan quberniyasından müsəlman qacqınlarının vəziyyəti ilə bağlı Himayədarlıq nazirinin nümayəndəsi T.Makinskinin məktubu. 8 fevral 1920-ci il. ARDA:F.970, s.1, iş 114

Письмо уполномоченного министра Призрения в Армении Т.Макинского о положении беженцев-мусульман из Иреванской губернии. 8 февраля 1920 г. ГААР: Ф.970,оп.1, д.114

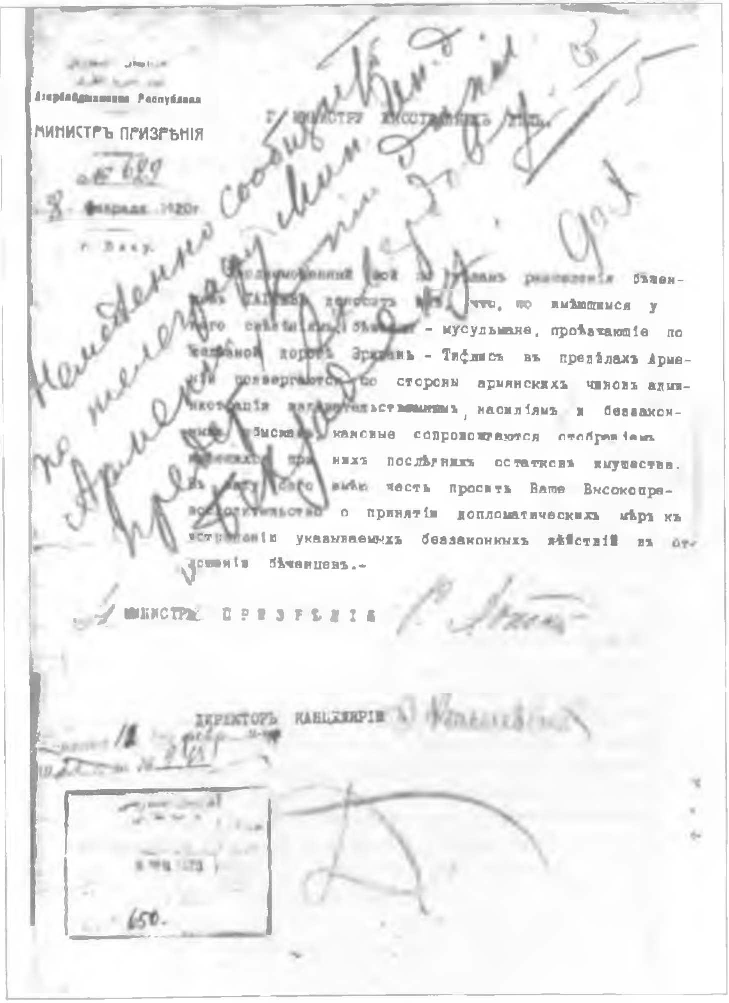

Азербайджанская Республика

МИНИСТРЪ ПРИЗРѢНІЯ

№ 689

8 февраля 1920 г.

г. Баку.

Г. МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ.

Уполномоченный мой по [illegible] расселенія бѣженцевъ [illegible] доносить [illegible] что, по имѣющимся у него свѣдѣніям, [illegible] - мусульмане, проѣзжающіе по желѣзной дорогѣ Эривань - Тифлисъ въ предѣлахъ Арменіи подвергаются со стороны армянскихъ чиновъ администраціи [illegible] насиліямъ и беззаконнымъ [illegible], каковые сопровождаются отобраніемъ [illegible] при нихъ послѣднихъ остатковъ имущества. Въ [illegible] имѣю честь просить Ваше Высокопревосходительство о принятіи дипломатическихъ мѣръ къ устраненію указываемыхъ беззаконныхъ дѣйствій въ отношеніи бѣженцевъ.-

МИНИСТРЪ ПРИЗРѢНІЯ

ДИРЕКТОРЪ КАНЦЕЛЯРІИ

650.

Erməni silahlı qüvvələrinin müsəlman kəndlərinə basqınları barədə Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinin Ermənistanın Xarici işlər nazirinə teleqramı. 12 fevral 1920-ci il. ARDA:F.894, s.10, iş 80

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Армении министру иностранных дел Армении о вооруженных нападениях армян на мусульманские селения. 12 февраля 1920 г. ГААР: Ф.894, оп.10, д.80

- 12 -

КОПИЯ

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ.

№ [illegible]
февраля 12-1920г.

По полученным Миссией точным сведениям, в ночь с 6-го на 7-ое февраля армяне-переселенцы из Нухинского уезда совместно с [illegible] Хатурн-Арх Эчмиадзинского уезда напали на мусульманское селение Карга-Базар отстоящее в 5-6 верстах от ст. Улуханлу и начали обстрел села. Перепуганное население в панике стало бросаться в разные стороны. Перебив неуспевших убежать мужчин, женщин и даже детей, армяне утром 7-го февраля заняли село. Ограбив до чиста все имущество и скот и, сжигая село с разных сторон они удалились. Из жителей убито 13 мужчин 34 женщины и 26 детей; уведено [illegible] мужчин и 15 женщин. Убыток, причиненный населению выражается около 15 миллионов. После ухода армян, оставшиеся в живых жители вернулись в селение хоронить убитых, армяне занимают близ-лежащие местности, продолжают обстрел и не дают возможности убрать трупы, которые валяются на полях. Не смотря на обращение Зангибасарцев к районному Комиссару, последним никаких мер не принимается. Если я решаюсь обратить Ваше внимание на этот возмутительный факт, происходящий у самых стен столицы, то в этом не должно быть усматриваемо вмешательство во внутреннюю жизнь Армении. Но будучи, как Вам известно, убежденным сторонником мирного сожительства Закавказских народов и, заявить, что подобное систематическое истребление безответственными массами, мусульманского населения Армении производит неизгладимое воздействие на Азербайджанский народ, для которого судьба его единоверцев, живущих в Армении не безразлична. Это чувство также естественно, как и интерес населения Армении к судьбе армян в Азербайджане. Будучи уверен, что этот взгляд вполне разделяется Вами, надеюсь, что Правительством Республики Армении будут приняты

меры к недопущению повторения в дальнейшем событий, подобных Карта-Базарским, что явно идет в разрез с соглашением 23 ноября 1919 года.-

Прошу принять уверение в совершенном моем почтении к Вам и уважении.-

Дипломатический Представитель Азербайджанской Республики при Правительстве Республики Армении /подпись/
Советник Миссии/подпись/ Секретарь/подпись/ С подлинным верно: Н-к Информационного Отделения /подпись/ /печать/
АЗГОСЦЕНТРАРХИВ ДЕЛО № 187.- ДЕЛО ДИПЛОМАТ.МИССИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ГРУЗИИ /Дипломат.переписка по поводу инцидентов между Азербайджаном и Арменией/.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün davam etməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Gürcüstanda diplomatik nümayəndəsinin Britaniya hökumətinin Qafqazda Ali komissarına teleqramı. 1920-ci ilin fevralı. ARDA: F.970, s.1, iş 115

Телеграмма дипломатического представителя Азербайджанской Республики в Грузии Верховному комиссару Британского правительства на Кавказе о продолжающейся агрессии Армении против Азербайджана. Февраль 1920 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.115

Копія.

Дипломатическое Представительство Азербайджанской Республики при Правительствѣ Республики Грузіи.

Его Превосходительству
Господину Верховному комиссару
Британскаго правительства
на Кавказѣ.

Препровождаю при семъ для свѣдѣнія Вашего Превосходительства копіи: I/сообщенія, полученнаго мною отъ представителей мусульманскаго населенія Нахичеванскаго района от з I-го февраля 1920 г., 2/Сообщеніе Мусульманскаго Національнаго Совѣта Зуравельскаго участка Карсско[illegible] области отъ 3/II 1920 г. за № 200.

Кромѣ этого, прибывшіе 2-го сего февраля делегаты изъ Чалдырскаго участка, сообщили мнѣ о томъ, что разрушеніе мусульманскихъ селъ армянскими во[illegible]сками продолжается до настоящаго времени.

Изъ всѣхъ этихъ сообщені[illegible] видно, что вопреки соглашенію отъ 23-го ноября 1919 г. и цѣлому ряду обѣщаній, послѣдовавшихъ вслѣдъ за этимъ соглашеніемъ, Армянское правительство, продолжаетъ систематически силою оружія подчинять себѣ мѣстности со сплошнымъ мусульманскимъ населеніемъ;

Такого рода подчиненія сопровождаются уничтоженіемъ цѣлаго ряда деревень и безчеловѣчнымъ истребленіемъ населенія.

Мое Правительство, искренно желая скорѣйшаго установленія дружескихъ отношені[illegible] съ сосѣдними Республиками къ сожалѣнію должно констатировать, что Правительство Арменіи упорно не желаетъ итти по пути мирнаго рѣшенія спорныхъ вопросовъ и болѣе тѣснаго сближенія.

Непрекращающіяся агрессивныя дѣйствія армянскихъ воинскихъ часте[illegible] въ отношеніи районовъ съ мусульманскимъ населеніемъ весьма болѣзненно отзывается на широкихъ слояхъ [illegible]

[illegible]

Обращая Ваше вниманіе на это печальное явленіе и желая предотворить могущія произойти тяжелыя послѣдствія, честь имѣю просить Ваше Превосходительство еще разъ указать со своей стороны Армянскому Правительству на необходимость немедленнаго прекращенія всѣхъ военныхъ дѣйствій въ отношеніи мусульманскаг населенія.

Считая необходимымъ сообщить Вамъ, что прибывшіе вчера, 13 ф врала, представители мусульманскаго населенія Карской области заявляютъ, что еще до начала военныхъ дѣйствій со стороны армянскихъ войскъ, мусульмане указывали на необходимость выработк формъ взаимоотношеній между мусульманскимъ населеніемъ Чалдырскаго, Зарушатскаго, Агбабинскаго и Шурагельскаго участковъ и армянскимъ Правительствомъ. Съ этой цѣлью они предлагали созват съѣздъ въ Зарушатѣ на которомъ делегаты мусульманскаго населенія этихъ районовъ, совмѣстно съ представителями Армянскаго Правительства могли бы принять рѣшенія для безболѣзненнаго урегулированія спорныхъ вопросовъ.

На это предложеніе мусульмане не получили никакого отвѣт и противъ нихъ были открыты военныя дѣйствія. Одновременно съ этимъ пользуюсь случаемъ сообщить Вамъ по поводу отношенія Ваш го отъ 5 февраля 1920 г. за №-12, что господинъ Зейналовъ лично извѣстенъ мнѣ и являясь представителемъ Карскаго Мусульманска Національнаго Совѣта въ Тифлисѣ, имѣетъ постоянную связь съ Кар скимъ населеніемъ, отъ котораго получаетъ постоянно сообщенія происходящихъ тамъ событіяхъ.

Примите увѣреніе въ моемъ глубокомъ къ Вамъ уваженіи.

Дипломатическій Представитель Азербайджанской Республики при Правительствѣ Республики Грузіи /Векиловъ /

Исп.об.Секретаря М и с с і и / Талышинскій /

Съ подлиннымъ вѣрно:
Дѣлопроизводитель

Erməni silahlı qüvvələrinin üç istiqamətdə hücuma keçməsi haqqında Naxçıvanın general-qubernatoru Cəmilinskinin teleqramı. 20 mart 1920-ci il. ARDA:F.970, s.1, iş 127

Телеграмма из Нахчывана генерал-губернатора Джамилинского о наступлении армянских войск в трех направлениях. 20 марта 1920 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.127

92 4

Подтвержденіе телеграммы:

Энзели

Вице-Консулу Азербайджанъ Халилову и Раджабли.

Срочно сообщите Министру Иностранныхъ дѣлъ что сегодня мною получена изъ Нахичевани слѣдующая телеграмма двоеточія:

" Тегеранъ Министру Азербайджанъ девятнадцатаго марта регулярныя войска армянъ начали организованное наступленіе на насъ съ трехъ пуктовъ первый Бюкю-Беыи второе селеніе Тива третье Ордубадъ точка Прошу сообщите объ этомъ наше Правительство номеръ 125 20 марта Генералъ Губернаторъ джамлинскій " № 49 дипломатическій Представитель Зіатханъ

Съ подлиннымъ вѣрно: [подпись]

Gürcüstanın müsəlman ictimai təşkilatlarının müraciəti. 1920-ci ilin martı. ARDA: F.970, s.1, iş 245

Обращение мусульманских общественных организаций, находящихся в Грузии. Март 1920 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.245

О Б Р А Щ Е Н І Е

МУСУЛЬМАНСКИХЪ ОБЩЕСТВЕННЫХЪ ОРГАНИЗАЦІИ НАХОДЯЩИХСЯ ВЪ ГРУЗІИ.

Мы представители мусульманскихъ общественныхъ организацій, находящихся въ Тифлисѣ, считаемъ своимъ нравственнымъ долгомъ настоящимъ довести до свѣдѣнія свободной Демократіи Грузіи въ лицѣ ея Правительства, а также всѣхъ Представителей Великихъ Европейскихъ Державъ слѣдующее.

Въ настоящее время идетъ организованное Правительствомъ Арменіи истребленіе мусульманскаго населенія Карсской области. Событія начавшія разыгрываться въ послѣднихъ числахъ января продолжаются до настоящаго времени.

Страницы тифлисскихъ газетъ, сообщая объ этомъ далеко не передаютъ всего того, что на самомъ дѣлѣ имѣетъ тамъ мѣсто. Съ арены этихъ кровавыхъ оргій армянскихъ солдатъ прибылъ цѣлый рядъ делегацій для выраженія протеста передъ лицомъ всего цивилизованнаго міра и съ просьбой о помощи отъ имени безвинно погибающаго населенія. Мусульманскія организаціи, находящіяся въ предѣлахъ Грузіи, не могутъ оставаться безучастными зрителями подобныхъ явленій и, глубоко сочувствуя своимъ страдающимъ братьямъ, присоединяютъ свой голосъ къ ихъ справедливому протесту.

Обращая съ свое и стороны вниманіе Предста-

вителей Союзныхъ Державъ на событія въ Чагдырскомъ, Агбабинскомъ и Зарушатскомъ участкахъ Карской области, мы находимъ необходимымъ немедленное воздѣйствіе на Армянское Правительство въ цѣляхъ прекращенія имъ агрессивныхъ дѣйствій противъ мусульманскаго населенія.

Надо указать слѣпымъ руководителямъ армянской политики, что въ морѣ національной вражды и крови, которымъ они хотятъ затопить всѣ мусульманскія области они погубятъ свой народъ.

Въ ноябрѣ прошлаго года было подписано мирное соглашеніе между Азербайджаномъ и Арменіей министрами-председателями обѣихъ республикъ. Одинъ изъ пунктовъ этого договора предусматриваетъ, что съ момента подписанія его ни одно изъ двухъ договаривающихся Правительствъ не должно силой оружія подчинять себѣ не признавшія до того момента его власти районы. Однако непосредственно за этимъ актомъ миролюбія армянскія войска стали громить мусульманскія селенія въ Зангезурѣ, потомъ въ Эриванской губерніи, а теперь въ Карской области. На вопросъ, почему это дѣлается всегда слышимъ одинъ и тотъ же отвѣтъ Армянскаго Правительства "турецкіе агенты возбуждаютъ населеніе противъ насъ и мы вынуждены его усмирять".

Этотъ избитый аргументъ приводится и въ настоящемъ случаѣ, несмотря даже на то, что представители разгромленныхъ раіоновъ ищутъ защиты въ Грузіи а не взываютъ къ Кемаль Пашѣ который находясь у самой южной границы Карской области могъ бы также, а может быть, и еще въ большей мѣрѣ притти имъ на помощь. Неужели турецкіе агенты подсказали обращеніе къ Грузіи.

Вѣчная ссылка на турецкихъ агентовъ и постоянное желаніе сдѣлать ихъ виновниками собственныхъ жестокостей не могутъ закрыть намъ глазъ на истинныя причины происходящихъ явленій.

Для созданія предполагаемаго государства Армянскому Правительству не хватаетъ самаго главнаго нѣтъ территоріи съ преобладающимъ на ней армянскимъ населеніемъ. Армянскія села почти вездѣ вкраплены въ мусульманской массѣ. Для водворенія армянъ на ихъ "будущей родинѣ" естественно встрѣчается необходимость приго-

товить для нихъ мѣста. Изъ этого положенія родился чудовищный планъ руководителей дашнакской партіи истребленіе мусульманъ и заполненіе очищенныхъ пространствъ армянами выходцами изъ Турціи.

Во всѣхъ выступленіяхъ Армянскаго Правительства проводилась эта цѣль и къ ней неукоснительно стремятся дашнаки.

Развѣ не для этого ужаснаго дѣла разрушены сотни мусульманскихъ селъ въ Эриванской губерніи,развѣ не для этого сотни тысячъ мусульманскихъ женщинъ и дѣтей вынуждались спасаться бѣгствомъ въ Азербайджанъ, оставивъ позади себя развалины своихъ домовъ и тѣла убитыхъ мужей отцовъ и братьевъ.

Мы спрашиваемъ Представителей культурной Европы и демократической Грузіи до какихъ же поръ Вы будете безмолвными свидѣтелями такого способа созданія "Великой Арменіи".

Когда въ деспотической Турціи "кровожадные султаны" поднимали гоненія на армянъ со всѣхъ концовъ міра раздавались голоса справедливаго негодованія въ защиту обездоленныхъ и цивилизованныя страны находили способы воздѣйствія на угнетателей,а теперь когда демократическая армянская республика возглавляемая соціалистической партіей творитъ свою кровавую исторію,невинныя жертвы ея регулярной арміи не находитъ даже доступа къ тѣмъ кого хотятъ просить о помощи.

Что означаетъ такой образъ дѣйствій.

Неужели Вы хотите того чтобы отвергнутые Вами они стали дѣйствительно устремлять свои взоры въ сторону Турціи или же мечтали о большевикахъ. Не подсказывайте имъ этихъ стремленій; будьте осторожны господа....Отчаяніе плохой совѣтникъ Скорѣе придите на помощь нашимъ измученнымъ братьямъ.

Вѣдь пріѣхавшіе сюда делегаты просили только о томъ, чтобъ были пріостановлены военныя дѣйствія противъ селеній и чтобъ имъ была предоставлена возможность собраться на съѣздъ въ одномъ изъ центральныхъ пунктовъ Чалдырскаго,Шурагельскаго Агбабинскаго и Зарушатскаго участковъ итамъ,совмѣстно съ представителями армянскаго Правительства,урегулировать съ нимъ

ношенія областей не признававшихъ до сихъ поръ его власти. Въ такомъ предложеніи мусульманъ Армянское общественное мнѣніе видитъ какое то нарушеніе суверенныхъ правъ Арменіи и стремленіе къ преступной самостійности.

Констатируя растущее недовольство въ массахъ мусульманскаго населенія и заранѣе предвидя тѣ печальныя для всего Закавказья послѣдствія, къ которымъ неизбѣжно приведетъ такая политика Армянскаго Правительства, мы категорически настаиваемъ на необходимости воздѣйствія на Правительство Арменіи съ цѣлью добиться отъ него измѣненія линіи его поведенія.

ДСѢДАТЕЛЬ ЗЕМЛЯЧЕСТВА КАРССКИХЪ МУСУЛЬМАНЪ
ВЪ Т И Ф Л И С Ѣ

ЕДСѢДАТЕЛЬ ЗЕМЛЯЧЕСТВА ЭРИВАНСКИХЪ МУСУЛЬМАНЪ
ВЪ Т И Ф Л И С Ѣ

ЕДСѢДАТЕЛЬ МУСУЛЬМАНСКАГО НАЦІОНАЛЬНАГО СОВѢТА
ВЪ Г Р У З І И

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMIYASI
TARİX İNSTİTUTU

1918-ci ildən başlayaraq bütün Zaqafqaziyada qarşılıqlı talan və qırğın hallarının aydınlaşdırılması və istintaqının aparılması üçün Zaqafqaziya Respublikaları nümayəndələrindən ibarət beynəlxalq komissiyanın yaradılmasının zəruriliyi barəsində Azərbaycan Respublikasının Xarici işlər nazirinin Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsinə məktubu. 8 aprel 1920-ci il. ARDA: F.897,s.1, iş 31.

Письмо министра иностранных дел Азербайджанской Республики дипломатическому представителю Азербайджанской Республики в Грузии о необходимости организации международной комиссии при участии представителей Закавказских республик для расследования и выяснения взаимных разгромов и истреблений на всем Закавказье начиная с 1918 г. 8 апреля 1920 г. ГААР: Ф.897, оп.1, д.31

Тифлисъ [illegible]
редставителю Азербайд

Тифлисъ баку 325,394,514,1312

Прошу передать [illegible] Великобританіи и Италіи въ отвѣтъ на ихъ телеграмму переданную черезъ васъ слѣдующее: « Азербайджанское Правительство будетъ привѣтствовать организацію междусоюзнической комиссіи при участіи [illegible] Закавказскихъ Республикъ для расслѣдованія и [illegible] на всемъ Закавказьѣ въ ихъ хронологической послѣдовательности, начиная съ 1918 года въ цѣляхъ правильнаго освѣщенія событій и отысканія правильныхъ способовъ къ ихъ устраненію. Выдѣленіе происходящихъ событій въ районѣ одного Карабаха [illegible] со всѣми предшествовавшими событіями на Закавказьѣ направитъ расслѣдованіе на неправильный путь и не [illegible] къ правильнымъ мѣропріятіямъ для устраненія возможности повторенія этихъ печальныхъ событій. Кромѣ того, считаю нужнымъ добавить, что 29 февраля сего года по поводу истребленія мусульманъ Карсской Области и разгрома ихъ селеній армянскими регулярными войсками я письменно обратился ко всѣмъ представителямъ союзниковъ на Кавказѣ съ просьбой отправить на мѣста событій междусоюзническую комиссію для изслѣдованія ихъ причинъ и немедленнаго ихъ прекращенія, но несмотря на неоднократныя словесныя повторенія этой просьбы она не была удовлетворена, подъ тѣмъ мотивомъ, что союзныя Миссіи не располагаютъ свободными лицами для составленія такой комиссіи. Азербайджанскій народъ съ нетерпѣніемъ ожидалъ посылки этой комиссіи въ надеждѣ что она положитъ конецъ насиліямъ надъ мусульманами Карсской Области, которыя [illegible] продолжаются. При такихъ условіяхъ посылка междусоюзнической комиссіи только лишь въ Карабахъ можетъ быть истолкована Азербайджанскимъ народомъ, какъ неравное отношеніе представителей Союзниковъ къ разнымъ народностямъ Закавказья и какъ стремленіе ихъ оказать содѣйствіе [illegible] на наши восточныя части. Азербайджанское Правительство надѣется, что осуществленіе въ ближайшее время предлагаемой ими комиссіи для изслѣдованія всѣхъ событій въ полномъ объемѣ въ интересахъ народовъ Закавказья не встрѣтитъ препятствій при наличіи у Союзныхъ Миссій нынѣ свободныхъ лицъ." Копію сего прошу сообщить Министрамъ Иностранныхъ Дѣлъ Грузіи и Арменіи. 8 Апрѣля №-2426. Министръ Иностранныхъ Дѣлъ Хойскій.

Съ подлиннымъ вѣрно:
Дѣлопроизводитель

Erməni quldur dəstələrinin törətdikləri zorakılıqları ilə əlaqədar Üçmüədzin qəzasının Parpi kəndinin müsəlman əhalisinin şikayəti haqqında Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəliyinin teleqramı. 27 aprel 1920-ci il.ARDA:F.19, s.1, iş 2.

Телеграмма от дипломатической миссии Азербайджана в Армении о жалобах жителей селения Парпи Эчмиадзинского уезда по поводу насилий чинимых армянскими бандами. 27 апреля 1920 г. ГААР: Ф.19,оп.1,д.2

АКТЪ

27-го [illegible] года [illegible].

Сего числа въ Азербайджанскую дипломатическую миссію въ Арменіи и къ члену международной Комиссіи Пашабеку Султанову явились представители селенія „Парпи" Эчміадзинскаго уѣзда Исмаилъ Машади Багиръ оглы, Таги Курбанали Садыхъ оглы, Мамедъ Ибрагимъ оглы, Исмаилъ Мамедъ Гасанъ оглы и Таги Мовла оглы и заявили слѣдующее: мѣсяца 1½ тому назадъ насъ окружили жит. того же селенія Парпи армяне съ разными бандами, разорили насъ, а потомъ, окруживъ со всѣхъ сторонъ, не пускали выходить никуда. Мы въ числѣ 25 мужчинъ успѣли убѣжать оттуда и разбрелись въ разныя стороны. Окруженные со всѣхъ сторонъ, мы не можемъ получить ни откуда продовольствія и питаемся чѣмъ попало, въ послѣднія дни-травой.

Теперь получаемъ отъ окруженныхъ со всѣхъ сторонъ односельчанъ и своихъ семействъ слезныя письма, гдѣ они умоляютъ насъ спасти ихъ отъ голодной смерти.

Если помощь къ нимъ не подойдетъ, скоро они всѣ погибнутъ. Умоляемъ спасти нашихъ женъ и дѣтей. Окруженныхъ въ „Парпи" болѣе 130 человѣкъ. Разныя банды каждый день совершаютъ издѣвательства надъ беззащитными женщинами. Подписи заявителей, Дипломатическаго Представителя Азербайджанской Республики въ Арменіи и члена международной делегаціи подлинныхъ вѣрны:

Секретарь [signature]

Azərbaycan SSR-nin Xalq Xarici işlər komissarının müavini M.D.Hüseynovun İrəvana, Ermənistan hökumətinə teleqramı. 9 may 1920-ci il. ARPİİSSA: F.276, s.8, iş 29.

Телеграмма заместителя наркома иностранных дел М.Д.Гусейнова Советского Азербайджана в Иреван армянскому правительству. 9 мая 1920 г. АПДУДПАР: Ф.276, оп.8, д.29.

18

КОПИЯ

Бакинская Военная Радиостанция 9/V – 16 час. № 106

На Баку
Эривань Армянскому Правительству

Эривань. Армянскому народу и Армянскому Правительству копия Москва Ленину Чичерину и всем: За все время царского владычества над Кавказом постоянно проливалась невинная кровь местных народов натравленных друг на друга администрацией для того чтобы этой борьбой обессилить и еще глубже закрепить их в рабство. Эти междунациональные столкновения были введены в систему и служили основой царского владычества на Кавказе. Наиболее резкими были столкновения между армянами и мусульманами исключительно возбуждаемые царскими чиновниками. После низвержения этой власти Правительство муссавата и дашнаков для поддержания своей власти преступными своими действиями последовали царской политике. Правительство муссавата и дашнаков не имея никакого авторитета и влияния в рабоче-крестьянских массах свое господство основали на разжигании междунационального антогонизма. Кровавые столкновения между армянами и турками начались вслед за провозглашением независимости обоих народов, рабоче-крестьянские слои которых желали и желают лишь одного – жить в добрососедских отношениях друг с другом. Но то думали правящие круги подделываемые европейскими империалистами; благодаря их политике кровавым вихрь армяно-мусульманской резни пронесся еще осенью 1918 года по Нахичеванскому, Шаруро-Даралагезскому, Новобаязетскому и Эчмиадзинскому уездах, с тех пор непрестанно лилась кровь трудящихся масс жертв Антанты и их сподвижников дашнаков и муссаватистов; в Карсской области кровавые избиения с небольшими перерывами продолжались до начала этого года, в Шурагеле и южной части Эриванской губернии резня превратились в настоящую войну, результатом которой явился разгром десятков тысяч крестьян ныне скитающихся в горах без крова и пищи и гибнущих массами от холода и голода. На одном берегу Геокчин-

ского озера в селениях Зотбасар Кемар и других кровь лилась все лето 1919 года, а в Нагорном Карабахе Зангезуре и Казахе спокойствие почти никогда не восстанавливалось несмотря на все дипломатические ноты мусаватского и дашнакского правительств и фиктивные заверения представителей европейских держав.

Крупные кровавые события разыгрались в январе этого года в Зангезуре, где были уничтожены совершенно десятки селений. Одновременно с ними происходили столкновения вокруг Ордубата и Нахичевани с одной стороны и в Зангибасаре и в Шарурале с другой, где за декабрь и январь уничтожено более 40 селений. Затем в январе и феврале месяцах происходили кровавые столкновения в Чалдырском, Зарушадском, Карагальском и других участках в северо-восточной части Карсской области, наконец в марте и апреле вспыхнули столкновения в Карабахе и в Нагорном Казахе стоившие много кровопролитий и повлекшие за собой массу жертв. Ужасы [illegible] давно все эти кровавые столкновения не поддаются описанию, человеческий ум цепенеет при одних воспоминаниях о них и только продажность и покорность Антанте правительства мусавата и дашнаков опьяненные кровью невинных детей, женщин и стариков толкали страдающие народы [illegible] подкупов и провокаций на новые и новые инциденты. Понятно, что истинные вдохновители кровавой политики между двумя [illegible] бок о бок столетиями народами были не из рабоче-крестьянской среды и теперь когда Азербайджанские трудящиеся избавились от своих кровавых властителей, когда вместо мусаватистов у власти стоит рабоче-крестьянское правительство, оно надеется, армянские крестьяне и рабочие не позволят более вести себя дашнакам по пути взаимного человеко-ненавистничества и истребления и свергнут с себя дашнакскую власть. Азербайджанское рабоче-крестьянское Правительство глубоко убеждено, что с Советской Арменией оно сразу найдет общий язык и что с ней не будет повторения бесконечных конференций и заседаний созывавшихся мусаватистским и дашнакским правительствами, как в Тифлисе, так и [illegible] которые заканчивались лишь обменом любезных и весьма мирных [illegible] решений и заверений во взаимной дружбе и желании жить в мире и согласии после которых на другой же день начинались новые и новые избиения и снова текла кровь трудящихся. Азербайджанская Социалистическая Советская Республика никогда не думала и не

 20

думает преследовать какие либо завоевательные цели по отношению к соседним армянским крестьянам и рабочим, Азербайджанские трудящиеся болея интересами Армянского трудового населения изнывающего под игом дашнакского правительства имеют лишь одно желание видеть рабочих и крестьян Армении свободными. Несмотря, что рабоче-крестьянское население Армении еще не сбросило иго дашнакского правительства тем не менее для избежания кровопролития трудящихся, Правительство Азербайджанской Социалистической Советской республики принявшее все меры к немедленному прекращению кровавых столкновений, предлагает ныне существующему Армянскому Правительству для разрешения всех спорных вопросов вступить в переговоры, для чего прислать своих уполномоченных представителей в город Баку не позже 15-го мая сего года.

Заместитель Наркоминдел ГУСЕЙНОВ

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 3

Irəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı arxiv sənədlərində..14

Ermənilərin Cənubi Qafqaza axını və 1905-1906-cı illər qırğınları 18

1918-1920-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım 25

1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində erməni silahlı dəstələri tərəfindən dağıdılaraq xaraba qoyulmuş azərbaycanlı kəndlərinin siyahısı...128

İstifadə edilmiş ədəbiyyat 137

Arxiv sənədləri..145

NAZİM MUSTAFA

İRƏVAN QUBERNİYASINDA AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI

(1918-1920)